МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА МУЗИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені П. І. ЧАЙКОВСЬКОГО

На правах рукопису

УДК 78.071.1 (477) + 941 (477)

САДОВНИКОВА Дар'я Володимирівна

М. ЛИСЕНКО І «КИЇВСЬКА ГРОМАДА» В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Спеціальність 26.00.01 – Теорія та історія культури
(мистецтвознавство)

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

Науковий керівник
доктор мистецтвознавства,
професор Л.П. Корній

КИЇВ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП……..……....3
РОЗДІЛ 1. «КИЇВСЬКА ГРОМАДА» ЯК ОСЕРЕДОК НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ
1.1 Проблема національно-культурного відродження України в працях українських та зарубіжних дослідників……11
1.2 Організація «Київська Громада»: становлення, особливості функціонування та ідейно-засадничі концепції діяльності……20
РОЗДІЛ 2. НАРОДНО–КУЛЬТНИЦЬКА ПАРАДИГМА Й СЛОВ'ЯНСЬКА ІДЕЯ В СВІТОГЛЯДНИХ ОРІЄНТИРАХ І ДІЯЛЬНОСТІ М. ЛИСЕНКА ТА КИЇВСЬКИХ ГРОМАДІВЦІВ

2.1 Народно-культурницька парадигма в М. Лисенка та київських громадівців……..55
2.2 Слов'янська ідея в М. Лисенка та київських громадівців……78
РОЗДІЛ 3 М. ЛИСЕНКО В КОМУНІКАЦІЙНОМУ КОЛІ ДІЯЧІВ «КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ»
3.1 Фольклористична діяльність М. Лисенка у співпраці з членами «Київської Громади»……101
3.2 Участь М. Лисенка в діяльності «Київської Громади» в галузі філології та видавничій справі……..114
3.3 Співпраця М. Лисенка з членами «Київської Громади» в музично-театральній справі……124
3.4 М. Лисенко й київські громадівці в наукових та творчих контактах із західноукраїнськими діячами……..132
3.5 М. Лисенко в колі друзів (приятельські стосунки)……..……150
3.5.1 Київські громадівці про М. Лисенка.....155
ВИСНОВКИ……..…...167
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 173

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На зламі XX – XXI ст. активізується вивчення української культури, зростає інтерес до її історії. Кожна історична епоха має свої специфічні особливості, які корегують напрям і темпи поступу культури. Сучасний етап розвитку гуманітарної науки потребує нових підходів до вивчення мистецьких явищ минулого. У цьому аспекті актуалізується дослідницький напрямок, який передбачає розкриття особи митця в контексті тих суспільних явищ, що були суголосними його мисленню і творчості, впливали на становлення митця або самі розвивалися завдяки його праці. Через це важливо звернутися до аналізу діяльності тих осередків, з якими було пов'язане життя митця, дослідити їх роль у формуванні його самосвідомості та значення для національної культури загалом. Актуальним є вивчення міжособистісних зв'язків представників української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст., впливу цього комунікаційного поля на вибір естетичних, наукових та громадських позицій кожного з них, а відтак і на шляхи розвитку української культури.

В українському музикознавстві існує досить багато праць, присвячених особі М. Лисенка та його творчому доробку. Основна частина досліджень про життя й творчість цього композитора була написана в радянську епоху, коли ідеологічні перешкоди заважали об'єктивно розкрити його зв'язки з тими процесами національного пробудження / відродження, що відбувалися в другій половині XIX ст., контакти з діячами «Київської Громади» (яких радянська офіційна наука зараховувала до ліберально-буржуазного табору) [90], а також його власну діяльність в цій організації.

Ситуація змінилася в умовах незалежної України. З'явилися нові підходи до вивчення особи М. Лисенка та його багатогранної діяльності. Вона розглядається в національно-культурному контексті і в зв'язку з розвитком українського романтичного стилю (Л. Корній), досліджуються особливості національної музичної мови М. Лисенка (О. Козаренко), опублікована стаття А. Катренка та С. Денисенка «М.В. Лисенко і національно-визвольний рух у другій половині XIX – на початку XX ст.» (1992 р.), в якій уперше в дослідницькій літературі йдеться про зв'язки М. Лисенка з «Київською Громадою».

Разом з тим, діяльність М. Лисенка не тільки на музичному поприщі, але і як активного громадського та культурного діяча, все ще потребує детального аналізу. Дослідники недостатньо уваги приділяли контактам М. Лисенка з представниками тогочасної української інтелігенції. Немає спеціальної ґрунтовної праці, в якій би різнобічно розглядалася особа М. Лисенка в контексті діяльності організації «Київська Громада», що в цей період була центром розбудови української культури. Важливим є також вивчення міжособистісних контактів видатних інтелектуальних особистостей у цьому осередку, ролі взаємовпливів громадівців у формуванні ідейної та громадських позицій М. Лисенка, його естетичних принципів. Поряд з цим,

необхідне й розкриття ролі цього митця як активного члена «Київської Громади», його впливу на різнобічну діяльність багатьох членів цієї організації та персональної участі у справах, започаткованих та проваджених «Громадою» загалом.

Заповнення цієї прогалини в науці сприятиме розширенню нашого уявлення про особу М. Лисенка та його значний внесок не тільки в композиторську галузь, але і загалом в розвиток української культури, дасть можливість встановити роль митця у націокультурних процесах в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане відповідно до планів наукової роботи кафедри теорії та історії культури Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського і відповідає темі № 3 «Українська музична культура: культурологічні, соціологічні, художньо-естетичні, педагогічні та виконавські аспекти» перспективного тематичного плану наукової діяльності Національної музичної академії імені П.І. Чайковського. Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради академії (протокол № 7 від 28 лютого 2013 р.).

Мета дисертаційного дослідження – дослідити особу М. Лисенка в контексті міжособистісної комунікації членів організації «Київська Громада»; визначити роль взаємовпливів між громадівцями у формуванні й розвитку ідейних та естетичних принципів композитора, а також встановити значення культурної та громадської діяльності М. Лисенка та інших громадівців для розбудови української культури на етапі національного відродження (друга половина XIX – початок XX століття).

Досягнення поставленої мети потребувало послідовного вирішення таких **завдань**:

–розглянути історико-культурний контекст діяльності М. Лисенка та «Київської Громади»;

–визначити специфіку українського національно-культурного відродження другої половини XIX – початку XX ст.;

–розглянути історію створення організації «Київська Громада», особливості її членства, ідейне спрямування та основні напрямки діяльності;

–визначити найважливіші постаті організації «Київська Громада», з якими М. Лисенко підтримував найтісніші ділові та приватні контакти, і охарактеризувати їхню інтелектуальну діяльність;

–проаналізувати публікації членів «Київської Громади» про особу М. Лисенка та його різнобічну культурну діяльність;

–зіставити підходи членів «Київської Громади» та М. Лисенка до проблеми народності та слов'янської ідеї; визначити спільні ідейні та естетичні принципи;

–встановити основні напрямки співпраці М. Лисенка та київських громадівців з діячами Західної України і визначити роль цих контактів у зростанні потенціалу української культури;

–проаналізувати співпрацю М. Лисенка та членів «Київської Громади» у здійсненні записів і публікації українського фольклору;

–проаналізувати участь М. Лисенка в різних напрямках діяльності «Київської Громади» – філологічній, видавничій, театральній і розкрити специфіку комунікацій у цій діяльності;

–визначити внесок М. Лисенка та київських громадівців в українське національно-культурне відродження другої половини XIX – початку XX ст.

Об'єкт дослідження – особа М. Лисенка та національно-культурний осередок української інтелігенції «Київська Громада».

Предмет дослідження – розкриття особи та різнобічної діяльності М. Лисенка в контексті функціонування культурно-громадської організації «Київська Громада», членом якої був композитор, у контексті національно-культурних процесів, що відбувалися в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Методи дослідження. Науковою основою дисертаційного дослідження є історичний, культурологічний та джерелознавчий методи. Для дослідження осередку «Київська Громада» й діяльності в ньому М. Лисенка та інших членів використовується просопографічний підхід. Як відомо, він передбачає детальне вивчення малих суспільних груп (професійних, політичних, культурно-громадських та ін.), між членами яких існує певний зв'язок. Метою просопографічного підходу є розкриття причин виникнення таких груп, виявлення стимулів об'єднання їхніх членів (погляди, інтереси, діяльність), простеження контактів, міжособистісних взаємовпливів, а також встановлення ролі цих груп у житті особи й суспільства загалом.

Джерельний матеріал дослідження:

– мемуарна та епістолярна спадщина членів організації «Київська громада» – М. Лисенка, В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького, О. Кістяківського, О. Пчілки, С. Русової, М. Старицького, Є. Чикаленка;

– наукові праці М. Лисенка, М. Костомарова, О. Русова, М. Драгоманова, В. Антоновича, П. Чубинського;

– періодичні видання *«Киевская старина», «Украинская жизнь»*;

– архівний матеріал, пов'язаний з діяльністю «Київської Громади» (доповідні записки, повідомлення, рапорти та ін.), що зберігаються в Держаному історичному архіві міста Києва;

– архівні матеріали з фондів П. Житецького, О. Русова, М. Лисенка з Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України.

Теоретичним підґрунтям дисертаційного дослідження стали:

– **праці з історії України та історії української музичної культури –** М. Антоновича, Я. Грицака, М. Гроха, М. Грушевського, О. Дея, В. Дорошенка, Н. Дорощук, С. Єкельчика, І. Житецького, В. Жмира, В. Заруби , А. Каппелера, Г. Касьянова, А. Катренка, М. Костомарова, Л. Корній, Б. Крупницького, І. Лисяка-Рудницького, О. Малюти, Г. Марахова, В. Міяковського, М. Палієнко, В. Сарбея, С. Світленка, О. Супронюк, О. Шреєр-Ткаченко, Н. Яковенко;

– **праці з просопографічного та комунікаційного підходів дослідження –** Д. Адаіра, Т. Мауера, В. Бебіка, Т. Шибутані, Т. Глушакової, В

. Дніпрова, М. Кагана, Ю. Крижанської, Б. Паригіна, Б. Родіонова, В. Сагатовського, І. Старовойтенко, Н. Яковенко, О. Яницького;

– **історичні, літературознавчі та музикознавчі дослідження про М. Лисенка і членів «Київської Громади» –** Л. Архимович, Т. Андрусяка, Д. Антоновича, І. Білодіда, Т. Булат, М. Гордійчука, І. Дзюби, В. Дорошенка, В. Єгорової, А. Катренка, С. Денисенка, О. Козаренка, Л. Корній, Л. Масенко, В. Панченка, В. Перетца, В. Плачинди, Н. Побірченко, В. Садовського, Р. Скорульської, Ф. Стешка, П. Федченка, О. Цибаньової, Д. Чередниченка, Л. Шрамченко, Т. Філенка;

– **дослідження з проблеми міжособистісної комунікації М. Лисенка з різними діячами –** Т. Булат, Л. Гнатюк, С. Грици, Т. Булат, М. Загайкевич, Т. Каришевої, Л. Корній, Н. Левчик, О. Мартиненко, С. Мірошниченко, О. Пазенко, Р. Сов'яка, О. Степанської, Л. Черкаського, В. Щепакіна, Л. Яросевич;

– **музично-теоретичні та музично-культурологічні дослідження** – Л. Архимович, Т. Булат, З. Василенко, А. Гозенпуда, С. Грици, М. Загайкевич, Т. Ісіченко-Бурцевої, А. Катренка, С. Денисенко, О. Козаренка, Л . Корній, О. Костюка, М. Лисенка, Д. Ревуцького, М. Рильського, Р. Скорульської, О. Степанської, С. Тишка, Т. Філенка, В. Щепакіна;

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *Уперше*:

– різнобічно розкривається особа М. Лисенка, його діяльність у колі української інтелігенції «Київської Громади» із залученням значного джерельного матеріалу;

– окреслено коло діячів, з якими спілкувався М. Лисенко в «Київській Громаді», що репрезентували українську гуманітарну національну еліту Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.;

– виявлено спільні ідейні позиції та естетичні принципи М. Лисенка та членів «Київської Громади», зокрема в розумінні народності та міжслов'янських взаємин;

– розкрито участь М. Лисенка як члена «Київської Громади» в таких напрямках діяльності цієї організації, як просвітницька, фольклористична, філологічна, театральна, видавнича;

– введено новий джерельний матеріал стосовно біографії М. Лисенка;

– обґрунтовано тезу про значення М. Лисенка та членів «Київської Громади» як основної інтелектуальної сили, що сприяла національно-культурному відродженню України в другій половині XIX – на початку XX ст .;

– розкрито роль М. Лисенка та членів «Київської Громади» в національно-культурному піднесенні Західної України;

– подано оцінку особи М. Лисенка та його різнобічної діяльності членами «Київської Громади».

Набув подальшого розвитку:

– розгляд особи М. Лисенка в контексті національно-культурного відродження другої половини XIX – початку XX ст., а також подальше дослідження ідейних та естетичних принципів композитора.

Запропоновано новий погляд:

– на особу М. Лисенка як громадського та культурного діяча, який став одним із подвижників «Київської Громади».

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання його матеріалів у лекційних курсах з історії української культури, історії української музичної культури, при написанні монографій з історії української музичної культури. Матеріали дисертації можуть бути використані для подальшого дослідження українських націокультурних процесів та взаємозв'язків слов'янських культур.

Апробація результатів дисертації – основні положення, висновки та результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії культури НМАУ ім. П.І. Чайковського, на 8-ми міжнародних та всеукраїнських конференціях: «Україна: від самобутності – до соборності» (Київ, Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Український центр культурних досліджень, 2008 р.), «Видатні постаті науки, культури і освіти України» (Київ, Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2008 р.), «Дні науки філософського факультету» (Київ, Київський національний університет імені Т. Шевченка, 2011 р.), «Діалог культур: дослідження, практики, виклики» (Київ, Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут культурології НАМУ, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2011 р.), «Діалог культур: Україна – Греція» (Салоніки – Патри – Афіни – Одеса – Київ, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Інститут післядипломної освіти, Інститут мистецтв, 2012 р.), «Трансформація освіти: традиції та сучасність» (Київ, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Одеська державна музична академія імені А. В. Нежданової, Варшавський музичний університет імені Ф. Шопена, Інститут культурології НАМУ, Український центр культурних досліджень, Київська дитяча школа мистецтв №8, 2012 р.), «Інституційні засади культуротворення: історія та сучасність» (Київ, Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут культурології НАМУ, Національна академія державного управління, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2012 р.), «Українська культура: виклики сьогодення» (Київ, Український центр культурних досліджень, Національна історична бібліотека України, 2012 р). Окремі положення дисертації пройшли апробацію в педагогічній практиці дисертантки. Їх використання дозволило отримати позитивні результати в навчанні студентів НМАУ ім. П.І. Чайковського.

Публікації. Результати дисертації висвітлюються в 5-ти статтях у фахових виданнях: «Микола Лисенко та Михайло Драгоманов (проблема міжособистісної комунікації)» (2009 р.), «Культурно-комунікаційне середовище «Київська Громада» і різнобічна діяльність М. Лисенка» (2010 р.), «Народницько-національний дискурс міжособистісної комунікації М. Лисенка

та П. Житецького» (2011 р.), «Культурницька діяльність М. Лисенка в середовищі «Київська Громада» (2012 р.), «Микола Лисенко та Михайло Драгоманов: спільна діяльність на ниві національного відродження» (2013 р.).

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (302 найменування). Загальний обсяг роботи – 201 стор., з них основного тексту – 172 стор.

РОЗДІЛ 1
«КИЇВСЬКА ГРОМАДА» ЯК ОСЕРЕДОК НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

1.1 Проблема національно-культурного відродження України в працях українських та зарубіжних дослідників

Проблема національно-культурного відродження тісно пов'язана з поняттям *«нація»*. Дослідники сходяться на думці, що немає і в принципі не може існувати задовільного визначення нації [45, с. 11]. Складно встановити будь-який набір характеристик, що є суттєвими для її існування. Однак, як відзначають учені, визначальним є відчуття членами нації належності до однієї спільноти, відчуття національного самоусвідомлення. Нація може змінити свої зовнішні ознаки, але при цьому не втратити «відчуття життєвої унікальності того, що робить її нацією» [45, с. 11]. У дослідників, як відзначає український історик Я. Грицак, уже сформувалися дві моделі нації: «західноєвропейська модель нації базується на критеріях спільної території, правничо-політичної рівності всіх членів національної спільноти, спільної громадської культури й ідеології. Натомість у Східній Європі <…> та Азії виробилася інша концепція, яка більше відповідала умовам місцевих суспільств, аніж західна модель. Ця східна модель є етнічною, а її найхарактернішою ознакою є наголос на спільності крові (народження) та народній культурі. Роль ядра, яку у західній моделі займає рівність політичних прав, у східній відводиться мові та народним звичаям» [45, с. 11].

Такі різні підходи до розуміння нації простежувалися на зустрічах зарубіжних та українських істориків у 1990, 1993 рр. (у Західній Україні), де дискутувалася проблема нації та національного відродження в Україні. Стосовно концепцій з цієї проблеми учасники відзначених зустрічей умовно поділилися на дві групи. Одна група вчених, серед них і відомі львівські історики Я. Ісаєвич та Я. Дашкевич, дотримувалася думки про давнє (середньовічне) формування української нації, її безперервний розвиток на

різних історичних етапах і «вирішальний вплив української мови й етнічних кордонів (зони поширення української мови та переважання етнічного українського населення) на виникнення української державності» Вони й відстоювали використання поняття «національне відродження» [249, с. 41].

Інша група, переважно зарубіжні вчені, що отримали назву «модерністів», на думку українського історика А. Портнова, зайняла «деконструктивну позицію щодо історіографічної традиції, спираючись на доробок англомовної історіографії національних рухів». Представники цієї групи відзначали радикальні відмінності «модерної нації» від «домодерних форм ідентифікації». «Модерна» нація, на їхню думку «принципово охоплює усі соціальні прошарки, а не лише еліти, і формується за допомогою засобів масової інформації» [249, с. 42].

Найбільш прийнятними нам видаються використовувані, переважно зарубіжними вченими, такі поняття, як «політична нація» та «етнічна нація». На думку австрійського історика А. Каппелера, «політична або громадянська нація походить від Американської та Французької революцій, що заклали основи розуміння модерної нації як політичного добровільного об'єднання. Політична нація виходить за станові межі, ґрунтується на принципах народного суверенітету, рівності та демократії і є основним критерієм лояльності та ідентифікації всіх громадян. Натомість етнічна або культурна нація ґрунтується на спільній історії, мові, культурі, релігії та інших, так званих об'єктивних ознаках» [95, с. 14].

У нашому дослідженні ми схиляємося до позиції українських істориків, які дотримуються думки про давнє формування української нації та її безперервний розвиток на різних історичних етапах. Через входження українських земель до інших держав і переважання періодів бездержавності, українська нація в різні історичні періоди розвивалася як *етнічна нація*. Це було характерне і для періоду другої полови XIX – початку XX ст.

Поняття *«національне відродження»* дослідники використовують у двох значеннях: у вужчому – як розквіт, піднесення чогось, що було в стані занепаду або на низькому рівні, і в ширшому – як історичний період розквіту, піднесення науки, мистецтва та культури загалом. При розкритті цього поняття в розумінні історичного періоду ряд науковців (М. Грушевський, Я. Грицак, Я. Ісаєвич, А. Каппелер, І. Лисяк-Рудницький, О. Малюта, С. Світленко, Н. Яковенко) виділяють такі його характеристики, як активізація національного і культурного життя [49, с. 65]; реконструкція здеформованої культури, зростання національної свідомості народу, трансформація культури відповідно до нових умов [45, с. 15]; розвиток національної еліти [96, с. 79–80]; відновлення історичної пам'яті [220, с. 87]; прагнення до самостійного народного життя [269, с. 21]; культурницький рух [300, с. 121]; проникнення національної ідеї в усі прошарки населення, перетворення етнічної маси на культурно й політично свідому національну спільноту [215, с. 473].

Дослідники відзначають процеси національного відродження в Україні в різних століттях на різних історичних етапах. Погляди українських істориків на хронологізацію цього явища в Україні дещо відрізняються.

М. Грушевський виділяє три етапи в таких століттях: 1) XVI ст., 2) друга чверть XVII– кінець XVIII ст., 3) кінець XVIII – початок XX ст. [49]. Я. Дашкевич – також три етапи: 1) XIV – XV ст.; 2) XVI – XVII ст.; 3) XIX – XX ст. [52]. Я. Ісаєвич виокремлює два етапи відродження: др. пол. XVI – перша пол. XVII ст. – перше українське відродження; остання чверть XVIII ст. до 1914 року – друге відродження, яке дослідник називає «*великим*». Саме це відродження включає кілька якісно відмінних між собою менших «відроджень» (1-й етап: кінець XVIII ст. – поч. XIX ст. – час засвоєння засад просвітництва; 2-й етап: з початку до середини XIX ст. – захоплення фольклором і народною культурою; 3-й етап: з 60-х років XIX ст. – розгортання політично – та культурно-національного руху, розвиток товариств та асоціацій на національній основі). На думку Я. Ісаєвича, особливо яскраво національне відродження проявилося з середини XIX ст. [93 , с. 137–138].

Дещо інший погляд на хронологізацію українського національного відродження має сучасний історик Я. Грицак, який також виділяє три етапи цього процесу: першим етапом відродження вважає кінець XVIII – початок XIX ст.; другий етап дослідник пов'язує з виникненням Кирило-Мефодіївського товариства (1846р.), у середовищі якого зародилася українська національна ідея; третій етап відносить до другої половини XIX – початку XX століття, що був зумовлений проявом українського національного руху [45].

Дослідники, які вивчають проблему національного відродження, часто посилаються на концепцію чеського історика М. Гроха, який виділив три фази націотворення і дав їм відповідну характеристику: *академічна* (період етнографічних, історичних і філологічних досліджень); *культурницька* (період національної агітації, поширення в масах національної свідомості: заснування періодичних видань, відкриття шкіл, створення культурно-просвітницьких товариств); *політична* (період масових національних рухів, виникнення політичних партій) [229, с 161].

Науковці Омелян Пріцак і Джон Решетар розглядають українське національне відродження за географічним принципом. Дослідники виокремлюють 5 етапів: *новгород-сіверський* (лівобережна шляхта кінця XVIII ст., «Історія Русів»), *харківський* (розвиток нової української літератури), *київський* (створення Кирило-Мефодієвського братства, творчість Т. Шевченка, заснування громадських організацій 1860-х років)*, женевський* (політична спрямованість українського руху, а саме діяльність М. Драгоманова за кордоном)*, галицький* (створення першої української політичної партії) [75, с. 126].

Таким чином, наше дослідження (друга пол. XIX – початок. XX ст.), за хронологізацією М. Грушевського, Я. Грицака, Я. Ісаєвича, О. Пріцака та Д. Решетара пов'язане з третім етапом українського національного відродження, який у концепції М. Гроха характеризується як *культурницький*. Слід відзначити, що в поглядах історика М. Грушевського, на відміну від інших вище названих дослідників, цей період найдовший, який поділяється на

декілька важливих етапів. Нас цікавить саме його кульмінація, друга половина XIX ст. – період активної діяльності громадських організацій. Як зазначає австрійський вчений Філіпп Тер, «важливим у випадку українського національного руху є розбудова густої мережі об'єднань, освітніх інституцій і товариств. Принцип «органічної праці» був репецептом успіху національних рухів у другій половині XIX ст.» [282, с. 52].

Українське національне відродження др. пол. XIX – початку XX ст. розглядається в працях С. Єкельчика, О. Дея, В. Дорошенка, Н. Дорощук, Г. Касьянова, А. Катренка, І. Лисяка-Рудницького, М. Палієнко, В. Сарбея, С. Світленка.

У період становлення і розвитку нації особливе значення має формування *національної свідомості*, яке активізується на етапах національного відродження. На цьому питанні спеціально зупинився у своєму дослідженні В. Сарбей. Дослідник відзначає, що національна свідомість не виникає на порожньому місці, бо їй передує явище «*етнонаціональної свідомості*», що виникає на основі спільності мови, культури й побуту. Під терміном «етнонаціональна свідомість» розуміється усвідомлення певною спільнотою уявлень про її походження та історію. На думку В. Сарбея, *національна свідомість* є вищою формою «*етнонаціональної свідомості»*, яка виступає наслідком складної об'єктивної взаємодії найрізноманітніших матеріальних, соціальних та духовних чинників. Дослідник підкреслює, що саме національна свідомість згуртовує людей у загальнонаціональних завданнях та ідеалах, першорядне місце в пропаганді яких належить національно свідомій інтелігенції. Національна свідомість залежить від рівня грамотності народних мас та від обсягу їх знань про історичне минуле [229, с. 30–32]. Формування національної свідомості відбувається у процесі зв'язку культуроутворюючих і культуроорганізовуючих факторів. До перших, у розумінні В. Сарбея, належить фольклористична, обрядова, трудова і побутова діяльність народних мас, до другої – діяльність інтелігенції в таких напрямках, як збирання, вивчення, упорядкування, осмислення народних скарбів і теоретичне обґрунтування ідей [229, с. 89]. Дослідник резюмує, що питання розвитку національної свідомості українського народу було в центрі уваги діячів українського національно-культурного відродження другої половини XIX – початку XX ст.

Рушійною силою національного відродження в другій половині XIX – початку XX ст. була *різночинна інтелігенція, інтелектуальна еліта*, яка усвідомлювала, що без існування національної мови, культури, історичної пам'яті народ не має майбутнього. Тому в умовах бездержавності та заблокованості української культури імперською владою особливої ваги набула *культурницька діяльність*. Як зазначає М. Скринник, «першочерговим завданням патріотичної еліти у формуванні національної ідентичності всіх українців стало витворення повноцінної культури та літератури, яка б могла задовольняти духовні потреби всіх соціальних груп нації <…> Шлях до обґрунтування національної самодостатності українська патріотична еліта вбачала у зверненні до історичних коренів народу і його історичної тяглості» [

271, с. 11, 16]. Дослідниця Н. Дорощук визначає важливою складовою українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. саме *культурницьку боротьбу*. На її думку, ця боротьба виступає ідейно-теоретичною базою визвольних змагань народу і зумовлена деякими чинниками. По-перше, такий засіб мав більше можливостей для свого розвитку, на відміну від політичної боротьби: був більше захищений від переслідувань уряду. По-друге, культурницька діяльність готувала фундаментальну ідеологічну платформу для подальших визвольних змагань. Для реалізації цієї мети українська інтелігенція мала певну стратегію, основними завданнями якої була плідна робота в галузі літератури, науки, мистецтва і створення системи духовних цінностей; сприяння просвіті народних мас та розвитку національної свідомості широких верств населення [61, с. 13]. Як стверджує Н. Дорощук, українська інтелігенція заклала теоретичний фундамент усіх аспектів національної ідеї, сформувала концепцію права української нації на вільний розвиток [61, с. 2].

Я. Ісаєвич відзначав, що на цьому етапі національного відродження діяльність інтелектуалів була спрямована на ліквідацію прірви між фольклорною культурою низів та космополітизованою культурою освічених верств. Великого значення надавалося українській розмовній мові, яка «ставала прапором, платформою, мірою всіх речей» [93, с. 140].

Я. Грицак використовує поняття «український національний рух» і етап 1860–1880 рр. називає *«народницьким»* (термін Івана Лисяка-Рудницького). Народницький рух, що простежувався вже в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, набув своєї кульмінації в другій половині XIX ст. Організаторами народницького руху були різночинці – викладачі та студенти університетів, редактори, журналісти, письменники, актори, адвокати, лікарі та ін. [45, с. 67].

Новизною відзначається підхід історика С. Єкельчика до специфіки українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. Він розглядає світ українських патріотів у певних *знаках-функціях* (одяг, їжа, вуса, тіло), які мали певний вплив на формування національної свідомості. За визначенням С. Єкельчика, чоботи, шаровари, пояс і вуса українофіла могли бути пов’язані з козацькою міфологією, свита, зачіска та капелюх – з селянським образом, меблі в помешканні – з старшинським, а їжа – з народними традиціями простолюду [75, с. 49]. Українські діячі носили селянський та козацький одяг і тим підкреслювали свою близькість до народу. Дослідник зазначає, що представники національного відродження представляли символічний сплав двох елементів українського міфу: козацького та селянського. На тлі цієї ідеології відбувалося формування національної свідомості українського суспільства. Таким чином, С. Єкельчик розглядає національну ідентичність як семіотичну систему, яку поділяє певна спільнота [75, с. 51]. Історик наголошує, що поряд з українським одягом, їжею , велику роль символу в національній семіотичній системі відіграє могила найвидатнішого поета Т. Шевченка. Вона сприяла зміцненню національної свідомості й стала загальнонаціональним символом єднання. За визначенням

науковця, могила втілила міфологічне уявлення про націю як товариства рівних між собою братів і сестер зі спільним «батьком»; вона проголошує вічне життя нації, що є психологічною підвалиною національної ідентичності [75, с. 51]. Тому зрозуміло, чому одним з провідних напрямів культурницької діяльності було збереження та вшанування цієї національної святині. Наприклад, український композитор М. Лисенко разом з родиною М. Старицького та студентами щороку відвідував могилу поета. Зі спогадів сина Остапа Лисенка довідуємося, що велика група патріотичної інтелігенції пливла до Канева орендованим пароплавом, співаючи пісні на Шевченкові вірші. Потім вони в повній тиші виходили на Тарасову (Чернечу) гору і стояли в задумі перед могилою [130, с. 52–53].

С. Єкельчик підкреслює великий потенціал культурних діячів – так званих українофілів. На його думку, тільки складна політична ситуація обмежувала їхню діяльність культурницькою сферою: «Українофільство уможливлювало багато способів сприйняти українську ідентичність у її різних формах. Воно вигадливо, іноді грайливо, використовувало імперський словник і концептуальний апарат для створення нового культурного світу з матеріалу селянських звичаїв, світу, який, на перший погляд, не заперечував лояльність до імперії, але з часом неминуче підірвав би її засади. Українофільство заслуговує на те, щоб його оцінювати <…> як час розмаїтих можливостей самовизначення, винахідливих культурних стратегій та розхитування імперських цінностей з середини» [75, с. 12].

Дослідник диференціює українське українофільство. На його думку, у середині XIX ст. до нього належали тільки прихильники культурницького напрямку, а наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. воно вже набуває політичного характеру. Важливим було не тільки любити Україну та українців , а метою справжнього патріота стала праця на користь українському народові .

Розглядаючи діяльність представників українського національного відродження, С. Єкельчик використовує термін «нативізм» (свідоме намагання відродити чи розвинути певні аспекти національної культури) та визначає їхню діяльність як *нативістську* [75, с. 20].

Значна роль культурницької складової в українському національному відродженні спонукала (перш за все мистецтвознавців) використати переважно до етапу другої половини XIX ст. поняття *«національно-культурне відродження»* (Л. Новиченко, І. Дзюба, Л. Корній та ін.), процеси якого тривали й початку XX ст.

І. Дзюба відзначав, що в пригноблених слов’янських народів (до яких належали й українці) формою національно-культурного відродження став *романтизм* [54, с. 241].

Дослідниця історії української музичної культури Л. Корній уперше пов’язала українське музичне мистецтво другої половини XIX ст. з національно-культурним відродженням і розкрила прояв у цьому мистецтві романтичного стилю. Досліджуючи ці процеси, вона виділяє постать М. Лисенка й аналізуючи його композиторський доробок, встановила, що в його

музиці остаточно сформувалася національна модель романтичного стилю [114 , с. 275].

У нашому дослідженні ми також використовуємо поняття «національно-культурне відродження», бо саме культурницький напрямок діяльності М. Лисенка та інших членів організації «Київська Громада» сприяв національному відродженню.

1.2 Організація «Київська Громада»: становлення, особливості функціонування та ідейно-засадничі концепції діяльності

Соціокультурне оточення особливо важливе у формуванні особистості. Людина народжується як індивід з притаманними їй природними задатками. Завдяки поступовому входженню в соціум, у процесі виховання та навчання, вона формується як особистість. Дослідник М. Каган зазначає, що людина тільки у зв'язку та єдності з іншими може досягти належного рівня [94, с. 315]. У певних середовищах відбувається орієнтація одного індивіда на інший, що може стати платформою для особистісних змін. Спільна діяльність з різними особами є важливим засобом самопізнання особистості, допомогає кожній людині в її подальшому самовдосконаленні та сприяє її розвиткові [256, с. 133]. Психолог Т. Шибутані розглядає поведінку окремої особистості як результат взаємних поступок людей, які залежать один від одного та пристосовуються один до одного. Для досягнення соціальних благ у суспільстві в центрі уваги повинен бути взаємообмін між особистостями, які вступають у контактування один з одним [298, с. 26].

Таким чином, у процесі циркуляції інформації між партнерами формуються нові світоглядні позиції, що впливають як на діяльність особистості, так і на зміни в соціокультурних процесах.

Особливо важливу роль в українському національно-культурному відродженні другої половини XIX – початку XX ст. відігравали різноманітні комунікаційні осередки (громади, гуртки, товариства, групи, організації). Саме там була зосереджена діяльність патріотично налаштованої інтелігенції, яка увійшла в історію під синонімічними назвами «народолюбці», «народники», «хлопомани», «українолюбці» та «українофіли» [270, с. 199]. У її фомуванні та активізації діяльності важливу роль відіграв *Київський університет*. Він був не лише важливим освітнім і науковим центром, але й осередком громадської та політичної діяльності студентів. Наприкінці 50-х років Київський університет став центром студентського руху. На своєму першому етапі студентський рух не виходив за рамки університетського життя, але згодом, під впливом протестних рухів у Європі та в Росії, розширилося коло питань, які гостро хвилювали студентів, і їх діяльність переходила в політичну площину. Це призводило до негативних наслідків для студентів з боку уряду: їх виключали з університету, на них сипалися

покарання та догани. У своїх виступах проти царського самодержавства студенти використовували різні форми й заходи: створювалися різноманітні гуртки, виходили нелегальні рукописні газети, розповсюджувалися листівки, організовувалися мітинги та демонстрації. У ході такого руху формувалася нова модель студента, людини, вірної своїм ідеалам, громадянина і патріота [221, с. 47–50, с. 105–108]. Саме з Київського університету починається історія найбільш авторитетної української організації *«Київська Громада»*, яка під такою назвою була відома у 60-ті роки. Пізніше, у 70–80-ті роки, коли з'явилися молодші організації, її стали називати *«Старою Громадою»* [80, с. 62].

У нашій роботі ми будемо вживати її початкову назву «Київська Громада». Початковий етап створення цієї організації є найменш з'ясованим у історії українського громадівського руху [227, с. 51]. З цього приводу М. Грушевський писав: «Ми й досі розпоряджаємо ще дуже малим матеріялом для пізнання внутрішнього інтимного українського життя, захованого від урядових зазирань і від показного парадування в офіціальній російській культурі. Через те, навіть те, що ми знаємо, часто не розуміємо відповідно, і тільки поволі відкривається нам то одне, то друге» [цит. за 27, с. 29]. Серед громадівців тільки М. Драгоманов, перебуваючи за кордоном у 70–80-х роках, мав більше можливостей вільно писати про діяльність «Київської Громади» з позицій як історика, так і політолога. Досить змістовно розкривається її історія в спогадах громадівця Є Чикаленка за 1861-1907 рр. [295].

Важливим джерелом для вивчення історії «Київської Громади» є архівні матеріали, які були використані в нашій роботі (доповідні записки, повідомлення, рапорти, різноманітні справи, листи). Саме вони дають змогу більш повно розкрити та оцінити внесок членів «Київської Громади» в розбудову української національної культури.

Статті істориків 20-х років XX ст. В. Міяковського «"Киевская Громада" (Из истории украинского общественного движения 60-х г.г.)» (1924 р.) та Гната Житецького, сина відомого філолога, «"Київська Громада" за 60-х років» (1928 р.) допомагають реконструювати діяльність цієї організації, а також відтворити основні культурницькі тенденції значного історичного періоду.

Розгляд функціонування організації «Київська Громада» був предметом досліджень і сучасних учених М. Палієнко, В. Сарбея, С. Світленка. Особливо важливий внесок у розкритті наукової, освітньо-культурної та політичної діяльності цієї організації зробили історики Андрій та Ярослав Катренки. У монографії «Національно-культурна та політична діяльність Київської Громади (60–90-ті роки XIX ст.)» вони подають відомості про різнобічну діяльність української національної організації «Київська Громада». Науковці розглядають національні, політичні та соціальні погляди її членів, а також, визначають їх велику роль у розбудові української національної культури та у боротьбі за українську національну державність.

Спираючись на матеріали вищезазначених учених, можемо відзначити, що про час виникнення організації «Київська Громада» існують досить

розрізнені думки. М. Драгоманов відносив її започаткування до 1862 року [65, с. 20], П. Житецький – до кінця 1861 р. або початку 1862 р. [85, с. 177], В. Міяковський – до першої половини 1861 р. [227, с. 51]. І. Житецький стверджував, що заснування «Київської Громади» відбулося в другій половині 1861 року [80, с. 63].

Історія створення «Київської Громади» пов'язана з двома студентськими середовищами – польським та українським, які існували в Києвському університеті. Ці студенти вели досить активну громадську діяльність. З одного боку, це були представники польських студентських нелегальних організацій – «гмін», яких налічувалося п'ять («Коронярська», «Литовська», «Українська», «Волинська», «Подільська»); з іншого – українці-лівобережці, які викладали в недільних школах у Києві (Подільській, Новостроєнській та Печерській).

Члени гмін прагнули відновити польську державу з включенням до неї Правобережної України і пропагували польську патріотичну ідею. Але, з їх учасників виділилися студенти, які дотримувалися інших позицій. Вони й стали на шлях відстоювання інтересів українського народу та вийшли зі складу гмін. У польському оточенні їм дали прізвисько «хлопомани», під яким вони й увійшли в історію [80, с. 62]. Серед них відомі такі особи як В. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський, К. Михальчук, В. Панченко. У своїх спогадах В. Антонович відзначав: «Нам здавалося, що ми зуміємо поволі повернути гміну на українство. Але довелося тієї думки зректися. З одного боку ворожнеча з шляхтою ставила нас дуже в трудну позицію, з другого боку , з р. 1860 почала серед польського суспільства розвиватись конспірація, що приготовляла повстання <…> Зібравшись тісним кружком, ми поклали стати на ясну точку. Всім товаришам свого кружка запропонували вибрати одно з двох: або зіставатись далі при своїй роботі, і в такім разі виписатись із гміни і заснувати свою справді таки українську громаду, або – кому трудно зробити цей рішучий крок – зіставатися у гміні і розірвати з нами зв'язки. На зборі нашого кружка 15 чоловік наважились вийти з польської корпорації. З них пригадаю кілька чоловік, котрі до кінця життя зістались вірні українській ідеї, – це були: Рильський, Познанський, Михальчук, Баковецький і декілька інших» [80, с. 61].

В. Антонович був лідером хлопоманського гуртка та першим засновником організації українського спрямування на Правобережній Україні. Він розірвав зв'язки з польським шляхетським оточенням та прагнув знайти однодумців в українському національно-свідомому середовищі. У автобіографії відображаються народницькі принципи В. Антоновича, які й стали основою подальшої діяльності хлопоманів [19, с. 100]. Про це свідчать такі його висловлювання: «Земля повинна належать народу, а не панам: народ її заселив, обробив і оборонив та в народі і наша національність, а не в поміщиках, які ополячились <…> Підемо туди, куди піде наш народ, а той наш народ – український» [цит. за 102, с. 94, 98].

Така поведінка В. Антоновича та його прихильників викликала обурення польських поміщиків. Вони почали писати на них доноси та наклепи

. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор одержав 42 доноси, в яких повідомлялося, що нібито в Києві з'явилася група, яка збирається вирізати всіх панів і висловлювалося прохання захистити їх від можливої розправи [98, с. 42].

Підкреслюючи свої симпатії до українського народу, хлопомани стали розмовляти українською мовою і одягатися в народне українське вбрання. Вони прагнули об'єднатися з українцями та заснувати спільну українську організацію. У той час серед українських студентів виокремлювалася певна група, яка поруч з навчанням, займалася просвітництвом в недільних школах у Києві: Подільській, Новостроєнській та Печерській. Як відзначає В. Міяковський, у Новостроєнській школі працювали друзі В. Антоновича і цілком ймовірно, що під час спільної праці відбулися перші зустрічі двох студентських течій: українців з українцями-поляками, серед яких і зародилася ідея про поєднання [227, с. 51]. Таким чином виникла організація «Київська Громада», яка стала центром українського національно-культурного відродження другої половини XIX ст. – початку XX ст.

Щодо об'єднання цих студентських рухів у науковій літературі існують різні думки. У своїх спогадах В. Антонович, І. Житецький свідчать, що саме гурток «хлопоманів» приєднався до більш численного, різноманітного, більш яскравого у національній спрямованості гуртка українців-лівобережців [20, с. 180], [80, с. 62]. Протилежну думку висловив історик XX ст. В. Міяковський, який вважав, що поєднання відбулося шляхом поповнення кіл «хлопоманів» лівобережцями [227, с. 51]. Сучасні науковці Андрій і Ярослав Катренки схиляються до позиції В. Антоновича та І. Житецького, вважаючи її більш обґрунтованою [98, с. 39].

Сама назва організації «громада» виникла під польським впливом. Польські гміни складали корпорацію, тобто «громаду» і цей термін прижився в українському середовищі.

Віковий діапазон членів «Київської Громади» був в основному від 17 до 29 років. Як відзначає І. Житецький, серед громадівців були не тільки представники українського та польського походження, але й євреї, які також підтримували їхні погляди [80, с. 68]. До складу «Київської Громади» входили представниками різноманітних професій: історики, фольклористи, етнографи, письменники, філологи, публіцисти, археологи, педагоги та лікарі.

Один з найвизначніших діячів того часу, громадівець Євген Чикаленко, у своїх спогадах подає деякі важливі деталі щодо умов вступу до організації «Київська Громада». Він зазначає, що сталих, організованих українських громад на той час існувало тільки дві – у Києві та Одесі. Тільки пізніше виникли інші громадські організації. Умови вступу до «Київської Громади» були складними: претендент повинен мати рекомендації двох членів, а також витримати таємне голосування. Якщо хоч один голос був проти, то такий кандидат не приймався [295, с. 203–204]. Це свідчить про високу вимогливість громадівців щодо членства в цій організації і розуміння її важливої ролі в національних та культурних процесах.

У архівному документі «Показания Антоновича В.Б., Курлюка В.И., Цветкова Є.Ф. и др. о деятельності Малороссийской Громады» подаються відомості щодо кількості членів «Київської Громади» та регламенту зібрань. Окремі зібрання за кількістю людей були невеликі (20-30 осіб), загальна ж кількість членів «Київської Громади» складала, за однією версією, 300 осіб, за іншою – 150. В. Антонович подає детальну інформацію щодо порядку громадівських зібрань та існуючих у цій організації правил. Зібрання проходили в різний час, коли була необхідність у обговоренні важливих питань. Будь-який член громади, який склав програму або підручник, пропоновував зібрання громади для їх редагування, колективного обговорювання та узгодження матеріалів. Залежно від питань, які повинні були обговорюватися, склад членів змінювався, призначалася редакція, яка працювала над текстом [2, с. 536–538, 561–562].

На діяльність «Київської Громади» значний вплив мали ідейні засади Кирило-Мефодіївського товариства та його видатні постаті: М. Костомаров, В . Білозерський, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Лазаревський. Дослідник І. Лисяк-Рудницький пише: «Від часів Кирило-Мефодіївського братства оформлюється новітній український визвольний рух, який, всупереч тяжким ударам, що ними намагався його знищити російський уряд, зумів зберегти свою організаційну та ідейну тяглість» [216, с. 198]. Головні теоретичні постулати братчиків полягали в особистій свободі людей, незалежної від їхнього соціального статусу, справедливості, рівності, а також в ідеї слов’янської спільності [45, с. 38].

Ймовірно, що поштовх для заснування «Київської Громади» дала і перша, створена у Петербурзі, *Українська Громада* (1859), ядро якої складали Кирило-мефодіївські братчики.

Коротко охарактеризуємо особистості, основні напрями їхньої діяльності, що *репрезентували інтелектуальне ядро «Київської Громади», з якими М. Лисенко особливо тісно контактував і співпрацював.* Більшість з них були ровесниками М. Лисенка, дещо старший за нього тільки В. Антонович. Зустрівшись з ними в юнацькому віці в Київському університеті М. Лисенко був в їхньому оточенні з 60-х років і до кінця життя.

Особливу роль у діяльності «Київської Громади» відіграв *Володимир Антонович* (1834-1908 рр.) – HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BA" \o "Історик" історик, HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D1%85%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3" \o "Археолог" археолог, HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84" \o "Етнограф" етнограф, HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D1%85%D0%B5%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84" \o "Археограф" археограф.

Він був не тільки одним із засновників «Київської Громади», але і впливовою постаттю у створенні концепційних засад діяльності цієї організації: шляхом культурно-освітньої роботи піднести на новий рівень українознавчу галузь – науку та освіту і тим самим впливати на національну

свідомість українців, які були в той час в поневоленому стані.

Історик М. Грушевський охарактеризував його, як одного з найбільш впливових творців «Київської Громади» та репрезентанта київського українофільства [48, с. 76]. Щодо В. Антоновича відомі такі висловлювання Генерал-губернатор М.І. Черткова: «Украинский вопрос закончится только тогда, когда я с корнем уничтожу эту хибарку на углу Кузнечной и Жилянской улиц» (будинок В. Антоновича) [59, с. 85].

Сучасний науковець Б. Крупницький відзначає, «що була це хоч і не революційна, та дуже вперта і витримана натура з величезним запасом енергії, з умінням систематично підходити до справ і добре їх організовувати, а головно, з самостійною думкою, зі здібністю знаходити свій власний шлях» [124, с. 92].

На формування світоглядних позицій В. Антоновича ще з дитинства вплинули повісті письменника Михайла Чайковського, з яких юнак перший раз почув про козаччину та побачив зовсім інший світ. Саме ці образи, як пише у своїх спогадах В. Антонович «засіли мені глибоко в душу й ніколи не стерлись, положивши першу підвалину українофільства» [20, с. 168].

Особистість В. Антоновича яскраво розкрилася, перш за все, в історичній науці, а також залишив він глибокий слід у археологічній, етнографічній, археографічній галузях. В. Антонович був першим українським істориком, більшість праць якого побудована на архівних матеріалах. Використання В. Антоновичем архівних джерел, уважне ставлення до фактів свідчать, що в його історичних працях простежуються ознаки позитивістської історіографії, яка розвивалася у XIX ст. Мабуть тому з великою довірою ставився до історичних праць В. Антоновича М. Костомаров , який писав: «Вы единственный на Руси человек, имеющий полную возможность и подготовку быть судьею исторических сочинений касающихся Южной Руси» [77, с. 231].

В. Антонович був членом київської Археографічної комісії, працював у «Тимчасовому комітеті для розгляду давніх актів», у якому займав посаду головного редактора Комісії. Історик видав декілька томів актів і документів про козацтво кінця ХУІІ ст, про селянство ХУІІ – ХУІІІ ст., про міста і міщанство, козаків, гайдамаччину ХУІІІ ст. Серед його наукової спадщини особливої уваги заслуговують такі праці, як «Градовщина», «Київські війти Балики», стаття про Івана Голоту, про життя Гонти [290, с. 28].

Великою заслугою вченого є особисто зібраний ним археологічний матеріал. Завідуючи біля 30-ти років Музеєм пам’яток старовини Київського університету, він поповнив його великою кількістю експонатів і прагнув представити всі українські землі з їхніми особливостями. Без участі В. Антоновича не обходився жодний Археологічний з’їзд, де він виголошував блискучі доповіді. Сучасні дослідники високо оцінюють внесок В. Антоновича в українську археологію. Завдяки його зусиллям українська археологія зайняла почесне місце в слов’янському світі. Він зіграв визначальну роль у її розвитку в майбутньому.

Особливо важливою була і педагогічна діяльність В. Антоновича. Він викладав у Київській гімназії, Київському кадетському корпусі, займав посаду декана та професора історико-філологічного факультету Київського університету. Крім офіційних університетських лекцій, читав коротенькі курси в приватних гуртках на різноманітні історично-суспільні теми.

Відомими послідовниками історичної школи В. Антоновича стали М. Грушевський та В. Доманицький. У своїх мемуарах науковці розкривають велич особистості В. Антоновича, з великою пошаною згадують свого вчителя . Зокрема В. Доманицький пише: «Мені поталанило кілька років студентського життя мого прожити під одним дахом з Володимиром Боніфатовичом <…> на диво сердечної, чутливої, простої надзвичайно, та до кожного прихильної людини <…> від якої багато зазнав я і науки доброї, й того досвіду життєвого, на які такий багатий наш В.Б Антонович» [57, с. 62].

Визначним лідером «Київської Громади» був *Михайло Драгоманов* (1841-1895) – HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D1%86%D0%B8%D1%81%D1%82" \o "Публіцист" публіцист, HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BA" \o "Історик" історик, політик HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84" \o "Філософ" філософ, HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C" \o "Літературознавець" літературознавець, HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D0%BB%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82" \o "Фольклорист" фольклорист, етнограф та HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82" \o "Економіст" економіст. На відміну від В. Антоновича, він розглядав український рух не тільки як культурницьке явище, але і як політичне. На думку історика Я. Грицака, М. Драгоманов був виразником «курсу на поєднання соціалізму з національною справою» [45, с. 68]. Учений свідомо спрямовував українське культурний рух у політичну площину. Як зазначає сучасний дослідник С. Єкельчик: «До Драгоманова українська політична думка існувала в зародковому стані, фрагментарно і приховано проявляючись у формі історичних, етнографічних, філологічних досліджень; він уперше надав їй цілісності і створив українську політичну публіцистику» [75, с. 166]. Першорядне значення М. Драгоманов надавав справі пробудження національної свідомості українського народу. Ще з дитинства він був захоплений ідеєю служіння народові. Під час навчання в Полтавській гімназії формування особи М. Драгоманова відбувалося під спрямуванням учителя О.І . Строніна, котрий залучив його до вивчення історичних та політичних праць, творів українських та світових письменників. Уже в гімназії М. Драгоманов видавав рукописний журнал, куди вміщав і власні поезії [287, с. 27–30].

Історик не зразу вступив до «Київської Громади». О. Пчілка пише: «<…> такий замітний ще й у студентському житті, пізніший діяч української

«Громади» в Києві, як М. Драгоманов, – за своїх студентських часів у «Громаду» не вступав» [252, с. 48]. У своїх спогадах М. Драгоманов дає певне пояснення: «Спеціально мене одбивало од украйінофільських кружків власне їх антиєвропейство, «восточництво» як свідоме так і невільне, через те, що українофіли (окрім кількох з польського роду) майже зовсім не знали «западних мов», через що невільно зоставались більш москалями, ніж російські космополіти, хоч і бунтувались проти московської літератури <…> Я напр. не згожувавсь на дуже вже гострий виступ українофілів проти Поляків, в чому деякі українофіли зближались навіть з російськими оффіціялами. Ось резони, по котрим я державсь здалека від спеціяльно українофільських студентських кружків, котрі в 1862 році злилися в велику громаду, душ в 250-300. <…> Трохи згодом, я зрештою зблизився з українофілами і навіть увійшов у «Громаду» (весна 1863 р.)». [65, с. 19, 20, 26].

Слід підкреслити, що М. Драгоманов мав той лідерський стрижень, який був необхідним у справі національного відродження. Як зазначає М. Павлик, перші політичні виступи М. Драгоманова розпочалися навесні 1861 року, і він увійшов у коло ліберальних професорів [226, с. 337–338]. Недаремно царський урядовець, голова Київської комісії для розбору давніх актів, таємний радник М. Юзефович у своїй доповідній записці до Петербурга відзначив небезпечність особи М. Драгоманова, підкреслюючи, що жодні заходи не зможуть зупинити той рух, який виникає з його ініціативи [3, с. 70]. Одним із відомих виступів М. Драгоманова був відкритий протест проти усунення з посади попечителя Київського учбового округу М. Пирогова, який говорив про необхідність свободи в школі й пресі, виступав проти національних та класових обмежень у науці, відстоював рівність дітей багатих і бідних [70, с. 58].

Уже в студентські роки, під впливом діяльності та художньої творчості багатьох українських митців, у М. Драгоманова формувалися культурницькі позиції, орієнтовані на культурні досягнення Заходу [17, с. 15]. З ім’ям М. Драгоманова пов’язують формування європоцентричної моделі розвитку української культури. [51, с. 59].

Особливої уваги заслуговує й особа *Павла Житецького* (1836-1911 рр.) – мовознавця, HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84" \o "Лексикограф" лексикографа, HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3" \o "Педагог" педагога, з яким пов’язаний освітньо-культурницький рух другої половини XIX – початку XX ст. У часописі «Украинская жизнь» за 1913 р. щодо П. Житецького відзначалося: «Це безперечно найблискучіший член «Громади» і як вчений, і як громадський діяч. За впливом на інших членів «Громади» з ним не міг рівнятися ні В.Б. Антонович (1834—1908), який володів більш сильним і глибоким у науковому відношенні розумом, але недостатньо рішучим і активним характером, ні М.П. Драгоманов, безсумнівно, найбільш різнобічно освічений, енергійний і продуктивний член «Громади», який не

зміг зайняти в ній достатньо впливового становища внаслідок його своєрідних поглядів на національне питання» [285, с. 103].

П. Житецький найбільш яскраво проявився у філологічній галузі – «гройсместер від філології», як називав його композитор М. Лисенко [182, с. 117]. Він вирізнявся серед громадівців своїм філологічним талантом, відчуттям слова, зрілістю поглядів на життя, умінням переконливо висловлювати власні думки [244, с. 5]. П. Житецький став одним з основоположників українського мовознавства. Йому належать значні дослідження з історії української мови, літератури та фольклору. Це, передусім, перша в українському мовознавстві велика праця з історії фонетики української мови «Нарис звукової історії малоруського наріччя» (К., 1876), з історії української літературної мови — «Нарис літературної історії малоруського наріччя в XVII в.» (К., 1889). П. Житецький перший розкрив значення «Енеїди» І. Котляревського для формування нової української літератури в праці «"Енеїда" Котляревського і стародавній її список у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст.» (К., 1900).

Науковець досліджував шляхи розвитку російської літературної мови в її взаємозв'язках з українською; взаємозв'язки літературно-книжної та усної традиції у старій українській писемності; здійснював науковий аналіз мови тогочасних українських перекладів Євангелія. Він є автором ряду підручників: «Теорія твору з хрестоматією» (К., 1895); «Теорія поезії» (К., 1898); «Нариси з історії поезії» (К., 1898), які неодноразово перевидавалися. Визначним явищем у науковому доробку вченого була праця з української фольклористики «Мысли о народных малорусских думах» (К.,1893), [В українському перекладі – «Про українські народні думи», (К., 1919)], яка не втратила своєї цінності і в наш час.

Уже в студентські роки сформувалися погляди П. Житецького щодо народницької ідеології та самобутності української мови та літератури. Будучи студентом, він включився в культурно-просвітницьку роботу, викладав в одній з Київських народних шкіл, «ходив у народ, записуючи зразки народних говорів, усно-поетичні народні твори» [222, с. 5]. У 1862 році , ще будучи студентом, П. Житецький виступив у пресі зі статтею «Русский патриотизм», яку він написав на замовлення редакції українського журналу «Основа» (1862, № 3). Ця стаття, за словами В.М. Перетца, була «наче маніфестом його суспільних поглядів і програмою дальшої діяльності суспільної і наукової» [241, с. 10] У ній П. Житецький виступив проти великодержавного приниження української мови і висловлював упевненість, що вона здатна виконувати всі суспільні функції, зокрема, й бути мовою науки [31, с. 111]. Отже, ще під час навчання в університеті в П. Житецького вже сформувалися національно-зорієнтовані погляди.

Серед членів «Київської Громади» різнобічною діяльністю відзначався *Олександр Русов* (1847-1915 рр.) – фундатор статистики та провідний фахівець у галузі економіки, етнографії та фольклористики; представник лівого, радикально-демократичного крила «Київської Громади». Закінчивши історико-філологічний факультет Київського університету, у нього вже ост

аточно сформувалися національні переконання та вся діяльність була зорієнтована служінню українському народу. Своїх прихильників у цьому напряму О. Русов знайшов у осередку «Київська Громада», куди вступив у 1870 році за підтримки М. Драгоманова. Він був захоплений діяльністю громадівців і з цього приводу писав: «Пригадуючи тепер все, що зроблено було одним-двома десятками людей за першу половину 70-х рр., я вражений тією високою продуктивністю, з якою вони працювали, виявляючи непересічні таланти» [246, с. 46–47]. У своїх спогадах О. Русов відзначає: «Час першої половини 70-х років залишився для мене найсвітлішим періодом саме тому, що я брав участь в житті Київської Громади» [цит. за 244, с. 25].

Він активно долучався до всіх акцій цієї організації, а головне – був одним із засновників Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства і згодом центральною фігурою у його діяльності. Як підкреслює дружина О. Русова Софія: «цей відділ відіграв величезну роль; він розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців, він витворив фанатиків фольклору та етнографії» [263, с. 161].

Першою науковою працею О. Русова у Відділі стала «Програма для збирання етнографічних та статистичних даних» [86, с. 23]. Для втілення цієї програми науковцю було доручено зібрання книжкового та рукописного матеріалу як у межах країни, так і в інших слов'янських народів. Діяльність О. Русова відрізнялася надзвичайною активністю. Він намагався налагодити зв'язки з різними науковими товариствами, зокрема Імператорським Товариством Історії Стародавностей Російських, Подільським Статистичним Комітетом, Новоросійським Товариством Природодослідників та іншими слов'янськими організаціями. З метою співпраці та запозичення досвіду роботи їхніх діячів, він їздив за кордон та знаходив безліч однодумців. Крім того, О. Русов прикладав багато зусиль щодо створення бібліотеки та етнографічного музею [246, с. 10–11]. Багато часу він присвятив різноманітним екскурсіям та експедиціям з метою зібрання фольклорної спадщини та дослідження народного життя. Мабуть з цим пов'язані і зацікавлення статистичною наукою, яка стала провідним напрямом діяльності О. Русова. Статистична діяльність давала йому змогу здійснювати спостереження над народним життям [268, с. 8]. Дослідник Н. Побірченко відзначає особливе захоплення О. Русова статистикою: «Цифри, що характеризують життя на Україні, так само відображались в душі Олександра Олександровича, як звуки українських пісень, які він виконував і які до глибини душі зворушували людей» [246, с. 26–27].

Слід відзначити яскраві музичні та акторські здібності О. Русова. Дослідник Д. Антонович підкреслює унікальність його особистості, що проявлялося у вмінні використати всі таланти, яким він щедро був обдарований [25, с. 31]. Незважаючи на це, О. Русов надав перевагу науковим інтересам, а до музично-театральної справи звертався протягом усього життя то як актор, то як режисер, то як теоретик у наукових розвідках про театр і музику [25, с. 32–33].

Поряд з цим, науковець займався викладацькою діяльністю, яка проходила в Києво-Подільській гімназії, у 1-й Київській гімназії та Комерційному інституті в Києві. Громадівці з великою шаною ставилися до О . Русова, який зробив вагомий внесок у розвиток науки, а у житті був чуйною, сердечною, доброзичливою та інтелігентною людиною [299, с. 19].

Дружина громадівця Олександра Русова педагог *Софія Русова* (1856-1940) також брала активну участь у «Київській Громаді». Центральне місце в її багатогранній педагогічній спадщині займає концепція української національної системи освіти і національного виховання. На перше місце С. Русова ставила формування у дітей національної самосвідомості і загальнолюдської моралі, виховання працелюбної та творчої особистості. Вона закликала українську інтелігенцію до написання й видання книжок для народного читання, спрямованих на загальний розвиток малоосвічених читачів. Саме С. Русова ініціювала створення спеціального видавничого комітету при «Харківському товаристві поширення в народі грамотності» та була першим його секретарем. Діячка співпрацювала і з «Київським товариством грамотності» та «Петербурзьким Благодійним товариством для видання загальнокорисних і дешевих книжок».

С. Русова була співробітником першого на Наддніпрянщині україномовного педагогічного журналу «Світло», у якому надрукувала близько 100 публікацій. Вона була автором ряду праць, де яскраво розкрилися її педагогічні принципи: «Український буквар» (1906), «Початкова географія» (1911), «Про колективне та групове читання» (1917), «Перша читанка для дорослих для вечірніх та недільних шкіл» (1918), «Методика початкової географії» (1918), «Дошкільне виховання» (1918), «Позашкільна освіта» (1918), «Єдина діяльна (трудова) школа» (1923), Теорія і практика дошкільного виховання» (1924), «Дидактика» (1930), «Сучасні течії в новій педагогіці» (1932), «Роль жінки в дошкільному вихованні» (1934), «Моральні завдання сучасної школи» (1938) та інші.

Велика заслуга С. Русової в організації «Всеросійської спілки вчителів і діячів народної освіти», де вона входила до складу його Центрального бюро, а також очолювала національну комісію. С. Русова активно висвітлювала її діяльність у національних часописах «Громадська думка» та «Украинский вестник»

Два останніх десятиліття свого життя С. Русова перебувала в Чехії, де викладала у вищих навчальних закладах, а також була організатором притулку для дітей українців-емігрантів [18].

Особливо активною в «Київській Громаді» була діяльність *Павла Чубинського* (1839-1884 рр.) – етнографа, економіста, юриста, поета, актора і режисера, який відзначався своєю талановитістю та енергійністю. Він зробив вагомий внесок у фольклористичну справу, а саме, зібрав близько 4000 обрядових пісень, 300 казок, описав весілля з 20 місць та здійснив записи говірок приблизно з 60 місць [294, с. 37]. Його ім’я відоме як організатора експедиції в Південно-Західний край для етнографічних та статистичних досліджень. Протягом двох років експедиція досліджувала Київську,

Волинську, Подільську губернії, частину Мінської, Гродненської, Люблінської, Седлецької губерній та Бессарабію, де проживали українці. Матеріали експедиції увійшли до семитомника, виданого протягом 1872 – 1879 років. У 1872 році П. Чубинський був одним із засновників Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства. У серпні-вересні 1874 року за його допомогою в Києві відбувся ІІІ Археологічний з'їзд, що мав велике значення в популяризації українознавчих досліджень. С. Русова писала про прекрасні організаторські здібності П. Чубинського: «Ось стоїть переді мною могутня постать П. Чубинського організатора Південно-Західного Відділу Імператорського Географічного Товариства. Високий, чорнявий, з чорними очима, з густими бровами, низьким гучним голосом, з владними рухами, високим чолом – тип організатора, який добре знає те, що організує, вміє володіти людьми і провадить свою справу через усі перешкоди. Ні постійні переслідування уряду, ні заслання до Архангельської губернії не змогли охолодити його відданості Україні, він так хотів у ті глухі часи виявити всю багату індивідуальність її народу, всю красу її фольклору» [263, с . 156]. П. Чубинський працював у надзвичайно складних умовах переслідування царським урядом української культури і за своє недовге життя встиг зробити вагомий внесок у справу розвитку української культури. Він, як відомо, був автором тексту, який став українським гімном «Ще не вмерла Україна».

Родич М. Лисенка *Михайло Старицький* **(**1840-1904 рр.) також був членом «Київської Громади». Він проявив свій талант як поет, прозаїк, драматург, перекладач, актор, режиссер. Велика заслуга М. Старицького в тому, що він, разом з іншими діячами, був організатором українського національного театру, який у 80-х роках відігравав велику роль в українському національно-культурному відродженні. М. Старицький є автором поетичної збірки «З давнього зшитку. Пісні та думи» (1883 р.). Він перекладав твори Г.-Х. Андерсена, Г. Крилова, Дж. Байрона, В. Шекспіра. Його вірш «Виклик» («Ніч яка місячна, зоряна, ясная»), покладений на музику М. Лисенком, став популярною народною піснею [125, с. 47]. Драматургічна творчість письменника переважно пов'язана з музично-театральними творами М. Лисенка (про це детальніше у ІІІ розділі). У прозових творах М. Старицького основною темою є історія України. Він є автором семи історичних романів: трилогія «Богдан Хмельницький» (1895-1897 рр.), а також романи «Останні орли» (1901 р.), «Розбійник Кармелюк» (1903 р.), дилогія «Молодість Мазепи» (1898 р.), «Руїна» (1899 р.). У «Київській Громаді» М. Старицький прикладав свої вміння у філологічній галузі.

Разом з М. Лисенком він створює у Києві аматорський гурток – Товариство українських сценічних акторів, яке ставило спектаклі за їхніми творами [293, с. 3–30]. М. Старицький віддає багато сил роботі з творчою молоддю. Організована ним трупа з успіхом виступала в Москві, Петербурзі, у містах Поволжя, у Вільно, Мінську, Тифлісі. У галузі драмотургії М. Старицький досяг високої майстерності і став одним із найвидатніших вітчизняних драматургів. У першій біографії М. Старицького зазначається:

«Коли у 1882 році став враз з Кропивницьким на чолі великої справжньої української трупи і всі свої маєтки поклав на її звеличення, розплодивши з-під свого крила уже чимало виводків, котрі ширять по світу і наше життя, і нашу мову, то драматичний талант його дістав широкого лету» [89, с. 56].

Громадівець *Олександр Кониський* (1936-1900) – український перекладач, письменник, видавець, лексикограф, професійний адвокат, педагог, журналіст, громадський діяч ліберального напряму. Щодо його особистості промовистими є такі слова літературознавця С. Єфремова: « <…> поза українськими справами не можна було собі уявити цієї людини <…> Такими людьми, як Кониський, найбільше держалась українська справа під той складний час, коли навіть голосу українського не чутно було, вони були не тільки робітниками, а немов прапорами цілої епохи» [233].

О. Кониський все життя присвятив праці на ниві відродження української нації. Він був ініціатором створення Загальної української безпартійної демократичної організації, мета якої полягала в об'єднанні національно-свідомих українців. О. Кониський був ініціатором створення HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B5_%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%96_%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B0" \o "Наукове товариство імені Шевченка" Літературного Товариства ім. Т. Шевченка у Львові (1873), яке згодом перетворилося у Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. У Києві він заснував видавництво HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D0%BA_%28%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE%29" \o "Вік (видавництво)" «Вік», що опублікувало понад 100 книг HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0" \o "Українська мова" українською мовою.

У літературних творах письменника яскраво втілилася українська національна ідея, порушена проблема соціального й національного гноблення українського народу, змальовуються картини народного побуту, а також портрети українських інтелігентів. У його творчому доробку особливо важливими й відомими є твори «Я не боюсь тюрми і ката», «На похорони Т. Шевченка», «Півнів празник», «Млин», «Спокуслива нива», «Хвора душа», «Старці», «За кригою», «Семен Жук і його родичі», «Юрій Ґоровенко» та ін. Твори О. Кониського приваблювали українських композиторів. Так у музичному доробку М. Лисенка є солоспів «В ясну ніч», написаний у 1908 р., на слова письменника [234]. Велика заслуга О. Кониського у створенні першої ґрунтовної біографії поета Т. HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%81_%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE" \o "Тарас Шевченко" Шевченка (у 2 томах), яка є цінним внеском у розвитку української культури.

Поряд із вищезазначеними досягненнями О. Кониський є автором українського релігійного гімну HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%B7%D0%B0_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%83" \o "Молитва за Україну" «Молитва за Україну» («Боже, великий, єдиний»), покладеного на музику М. Лисенком.

Сестра М. Драгоманова, мати Лесі Українки *Олена Пчілка* (1849-1930) – HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%8C%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8" \o "Українські письменники" українська письменниця, HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B3" \o "Драматург" драматург, публіцистка, HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B4%D1%96%D1%8F%D1%87" \o "Громадський діяч" громадська і культурна діячка, перекладачка, HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84" \o "Етнограф" етнограф, HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%BB%D0%B5%D0%BD-%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82" \o "Член-кореспондент" член-кореспондент HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%A3%D0%90%D0%9D" \o "ВУАН" Всеукраїнської академії наук також входила до «Київської Громади». Вона одна з перших створювала українську дитячу літературу. Спеціально для дітей письменниця писала поезії, казки, оповідання, а також п'єси, які ставилися на сцені, організованого нею, дитячого аматорського театру. О. Пчілка належить до числа перших українських жінок-видавців. Разом з галичанкою Н. Кобринською вона заснувала у Львові альманах жінок-письменниць «Перший вінок», була редактором-видавцем журналу «Рідний край» з додатком «Молода Україна». О Пчілка залишила свій слід і в драматургії – її перу належить водевіль «Сужена – не огожена», комедія «Світова річ», написана на прохання М. Старицького [235].

Письменниця збагатила українську літературу перекладами і переспівами з Овідія, Гете, Андерсена, Гюго, Пушкіна, Гоголя, Міцкевича. Крім того, вона написала низку публіцистичних, літературно-критичних статей і спогадів: «М. П. Старицький» (1904), «Марко Кропивницький яко артист і автор» (1910), «Євген Гребінка і його час» (1912), «Микола Лисенко» (1913), «Спогади про Михайла Драгоманова» (1926), «Автобіографія» (1930). Великі заслуги письменниці в галузі дослідження українського фольклору та етнографії. Велике наукове значення мають такі праці: «Українські узори», «Про легенди й пісні», «Українське селянське малювання на стінах» та інше [236].

Багаторічною була діяльність *Тадея Рильського* (1841-1902 рр.) – фольклориста, етнографа, педагога, агронома та економіста – яскравого представника українського національно-культурного відродження другої

половини XIX – поч. XX ст. Письменник І. Франко назвав Т. Рильського «високоідеальним чоловіком і чесним характером <…> що цілим своїм життям доказав серйозність своєї любові до рідної України і її народу» [289, с. 290].

Своєю активною культурно-просвітницькою діяльністю, участю в громадських організаціях, чисельними публікаціями сприяв формуванню національної свідомості українського народу, вихованню патріотичної української молоді. Т. Рильський походив зі стародавнього польського роду, але під впливом В. Антоновича перейшов на бік українського народу та вірно служив йому до кінця свого життя. Значну роль у справі національно-культурного відродження надавав просвітництву серед українського народу. У недільній школі у м. Києві на вулиці Жилянській, яку називали «Жилянія», Т. Рильський був один з найкращих педагогів. Серед її вихованців були два рідних племінника Т. Шевченка [247].

Зусиллями Т. Рильського у с. Романівка на київщині була збудована церковно-приходська школа для дітей, в якій він учителював близько 20 років. За свої кошти Т. Рильський купив підручники, обладнання для фізичного та хімічного кабінетів, організував вечірнє навчання для дорослих, зібрав чималу бібліотеку. Майже все населення с. Романівки пройшло курс навчання в церковно-приходський школі, яка стала відомою по всій Україні.

Поряд з цим, Т. Рильський був добре обізнаний у справі сільського господарства. Він розробив раціональні методи ведення сільського господарства й втілив їх у вдосконалення господарської культури селян. Т. Рильський був відомий як гарний агроном й економіст. Його велика заслуга полягає у створенні фахової української термінології економічної науки.

Т. Рильський досконально знав цивільні закони, давав юридичні консультації романівцям та жителям навколишніх сіл, складав селянам документи і виступав у судах як адвокат.

Протягом усього життя Т. Р. Рильський займався науковою діяльністю й публікував свої дослідження у журналах «Основа», «Киевская старина», польському часописі «Glos». Серед найвідоміших праць науковця слід відзначити наступні: «З правого берега Днепра» (1861), «Несколько слов о дворянах правого берега Днепра (1861), «Рассказ современника о приключениях с ним во время Колиивщины» (1887), «К изучению украинского народного мировоззрения» (1888, 1890), «Студії над основами розкладу багатства» (1892) [289, с. 290].

Значною постаттю серед діячів «Київської Громади» був *Іван Нечуй-Левицький* (1838-1918 рр.) – український прозаїк, перекладач, педагог, автор підручників з української мови. Він увійшов в історію української літератури як видатний майстер художньої прози. У своїх творах він ґрунтовно розкрив важке життя українського народу, реалістично показав життя селян. На відміну від своїх попередників — К. Основ’яненка та М. Вовчка, він яскраво висвітлив соціальний побут та змалював своїх героїв у гострих соціальних ситуаціях.

Слід підкреслити, що багато уваги І. Нечуй-Левицький приділяв вшануванню пам'яті Т. Шевченка. Письменник згадував, що ще з раннього дитинства познайомився з творчістю Т. Шевченка: «Кобзар я прочитав ще хлопцем і він мене дуже вразив своєю високою поезією і народністю в поезії» [231, с. 7]. У його творчому доробку міститься стаття «Сорок п'яті роковини смерті Шевченка» (1906 р.), яка є свідченням захоплення й поваги до Великого митця. І. Нечуй-Левицький був одним з ініціаторів створення Товариства охорони та благоустрою могили Кобзаря в Каневі, а також був автором його статуту. На жаль, влада не дозволила функціонування Товариства й воно так і не розпочало свою роботу [286].

З ім’ям І. Нечуя-Левицького пов’язано й вироблення норм літературної мови, впорядкування українського правопису. Цій проблемі він присвятив дві великі праці – «Сьогочасна часописна мова на Україні» (1907) та «Криве дзеркало української мови» (1912).

Письменник створив ряд шедеврів української художньої літератури: HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%D0%94%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%8F" \o "Микола Джеря" «Микола Джеря» (HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/1878" \o "1878" 1878), HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D1%88%D0%B5%D0%B2%D0%B0_%D1%81%D1%96%D0%BC%27%D1%8F" \o "Кайдашева сім'я" «Кайдашева сім'я» (HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/1879" \o "1879" 1879), «Бурлачка» (HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/1880" \o "1880" 1880), «Старосвітські батюшки та матушки» (HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/1884" \o "1884" 1884), «Пропащі» (HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/1888" \o "1888" 1888), «Афонський пройдисвіт» (HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/1890" \o "1890" 1890), «Скривджені» (HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/1892" \o "1892" 1892), «Поміж порогами» (HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/1893" \o "1893" 1893), у яких різнобічно розкрив народне життя.

Серед молодших за віком діячів, але не менш важливим у діяльності «Київської Громади» був *Євген Чикаленко* **(**1861-1929 рр.**) –** представник української інтелігенції, HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%BA" \o "Благодійник" благодійник, HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D1%82" \o "Меценат" меценат, HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC" \o "Агроном" агроном, землевласник, видавець, HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D1%86%D0%B8%D1%81%D1%82" \o "Публіцист" публіцист. Він вступив до організації лише в 1900 році. З цього приводу Є. Чикаленко писав: «По переїзді до Києва я, можна сказати, з головою впірнув в українську діяльність і з такою інтенсивністю і запалом, що тепер не можу згадати послідовно всього пережитого мною за мій київський період життя» [295, с. 291]. Унікальність особистості Є. Чикаленка полягає в тому, що він не тільки безмежно любив і був відданий своїй

Батьківщині, а й надавав велику матеріальну підтримку справі національно-культурного відродження. Як підкреслює науковець В. Дорошенко, «Є. Чикаленко не вживав свого майна виключно для себе, а щедрою рукою витрачав його на українські національні потреби» [58, с. 20]. Завдяки його підтримці відкривалися школи та влаштовувалися різноманітні вечори-концерти, значного розвитку набула видавнича справа, було видано російсько -український словник, засновано премію за найкраще написану історію України [239, с. 14, 16]. Велика заслуга Є. Чикаленка у створенні перших на Наддніпрянській Україні щоденних газет «Громадська думка»(1906) і «Рада» (1906-1914), які відтворювали важливі події у націокультурних та політичних процесах в Україні. Крім того, він надавав кошти на організацію Українських наукових курсів у Львові та на відкриття у цьому місті Академічного дому – гуртожитку для студентів з Наддніпрянської України. Слід підкреслити великий внесок діяча в розвиток сільського господарства, де він реалізував себе не тільки як визначний теоретик, але і як практик «ділом і словом учив широкі маси <…> селянства, як раціонально господарювати на землі» [58, с. 21]. Наукова праця Є. Чикаленка «Розмови про сільське хазяйство» зробила його ім’я відомим на всю Україну. Це, власне, розкрило і його яскравий літературний хист та започаткувало літературну кар’єру. Особу Є. Чикаленка можна вважати літописцем українського націокультурного руху. У своїх спогадах, листах та щоденнику, який він вів близько 20 років, Є. Чикаленко розкрив значні події періоду кінця XIX – початку XX ст., діяльність українських патріотів.

Помітними постатями серед діячів «Київської Громади», з якими часто контактував М. Лисенко, були також *Борис Познанський* (1841-1906) – український етнограф, історик, письменник, громадський діяч польського походження; *Андрій Юркевич* (1833-1896) – учитель грецької мови у II Київській гімназії, музикант – аматор, який заснував у Києві приватну школу співу; юрист-креміналіст, історик права, археограф, архівіст *Олександр Кістяківський* (1833-1885) та педагог *Юрій Цвітківський* (1843-1913).

Почесне місце у національно-культурному відродженні зайняв *Микола Лисенко* (1842-1912 рр.) – композитора, фольклориста, піаніста, педагога. Він був активним громадським діячем і з його особою пов’язана діяльність багатьох громадських організацій, зокрема «Київської Громади».

Немає сумніву в наявності позитивного впливу на М. Лисенка прогресивного студентського оточення в Києві, що призвело до вступу композитора до «Київської Громади». Письменниця О. Пчілка зазначає, що перехід до Києва був переломом у житті юнака, який опинився у свідомій і могутній течії національно-українського напрямку [252, с. 44]. Вона підкреслює: «Микола Лисенко побачив тут велику одміну студентського життя київського від харківського ще й через те, що в Харкові студентська юрба була більш одноманітна, зросійщена, а тут обзивався більш національний живець і він цілком поринув у тому потоці молодечої народницько-української діяльності. Він брав участь у кількох гуртках українських; тоді ж, восени 1860 року, як тільки перевівся на другий

університетський курс до Києва та обізнався з київським змисленним життям української молоді, вступив він і в товариство «Громада»» [251, с. 75].

Важливими є мемуарні матеріали М. Старицького, які розкривають настрій М. Лисенка після одного громадського зібрання: «Лисенко вийшов після цього зібрання нібито п'яний і з тієї миті став самим відвертим українофілом, як охрестили нас потім. Згодом і малоросійські, і великоросійські студенти вдяглися в свій національний одяг; багато студентів і в університеті, і на Хрещатику зображували яскраву картину» [274, с. 27]. Немає сумніву, що «Київська Громада» мала великий вплив на формування особи М. Лисенка, його естетичних та творчих засад. Про це писав і син композитора Остап, який відзначав, що батько «змужнів духовно, знайшов однодумців для розвитку української культури, для пробудження громадського життя» [131, с. 29].

«Київська Громада» була добре згуртованою командою. Це були діячі, між якими, як писав М. Лисенко, були відносини «людей кревних, однієї, хоч і невеликої, але нової сім'ї» [147, с. 90]. Але інколи виникали й деякі суперечки та дискусії між її членами. З приводу цього В. Антонович писав: «Вони до цього часу не можуть зійтися між собою щодо початкових елементарних даних, в їхніх діях скрізь видно особисту ініціативу, дуже часто безмежне особисте самолюбство, брак всякої однаковості в розумінні спільного інстинкту, а тим більше брак будь-якого наперед виробленого плану дій» [24, с. 134].

Громадівці мали деякі відмінності в політичних поглядах, змінювалися вони і з плином часу. С. Світленко відзначає, що погляди членів «Київської Громади» упродовж 1860–80-х рр. мали різні відтінки: «від послідовного культурництва ліберально-демократичного забарвлення до соціально-політичної течії з досить виразним радикально-демократичним спрямуванням». Але разом з тим, національно-культурницька діяльність стала найголовнішим пріоритетом, що поєднувала прихильників різних ідейних концепцій – «лівих» та «правих» поглядів [270, с. 200].

У центрі культурницької діяльності громадівців був народ, а народництво стало для них провідним естетичним принципом. Про це свідчить таємна доповідна записка Київського, Воєнного, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора государю Й.Г. Міхневичу, в якій він повідомляв, що «студенты здешнего Университета образовали будто общество Малороссов под названием «Украинская Громада», что лица, принадлежащие к этому обществу, стремятся сближаться с простым народом и прививать ему идеи о Малороссийской национальности и независимости, что с этой целью рассылаются воззвания на Малороссийском языке, пишется история Украйны и существует в Киевском Университете недельная народная школа». Губернатор підкреслював факт розповсюдження цих ідей у різних регіонах України. [13, с. 2].

Як відзначається в цьому документі, важливе місце діячі надавали справі просвітництва українського народу. Яскравим підтвердженням цього факту є і Рапорт Канівського керівника поліції та чиновника особливих

доручень від 12.05.1861 р. під назвою «Об обществе «Украинская Громада». Він підкреслює, що молоді та запальні особи прикладають усі зусилля заради досягнення свободи Малоросії та намагаються зблизитися з простим народом, навчати його грамоти та поступово прищеплювати йому думку про колишню славу Малоросії та виступати проти Монархії. З цією метою видається журнал «Основа», пишеться історія України, існує у Київському університеті щоденна народна школа. [12, с. 18]

Громадівці опублікували цілу серію популярних українських книжок для дітей та дорослих. Ці видання поширювалися серед селян [45, с. 70]. Свідченням цього є архівний документ «Показания Антоновича В.Б., Курлюка В.И., Цветкова Є.Ф. и др. о деятельності Малороссийской Громады». У ньому йдеться про те, що на громадівських зібраннях відбувався розгляд та редагування рукописів для друку, серед яких слід виокремити такі праці як «Таблиця для початкового читання» (склав студент Горячківський), «Арифметика популярна» (студент Мороз), «Фізична географія» у вигляді збірника статей різних авторів, «Байки Глібова» (редактор кандидат історико-філологічного факультету Стоянов), збірник Малоросійських пісень та українсько-російський словник. Все друкувалося згідно дозволу цензури. Як зазначає В. Антонович, крім питань наукових, педагогічних та літературних ніяких інших не торкалися [2, с. 561–562 зв.].

У цьому документі містяться й цінні думки В. Курлюка, який вважав, що у інтелектуальному розвитку українського народу велику роль відіграє фольклор. Він вважав необхідним здійснювати записи народних звичаїв, пісень, казок, загадок у різних регіонах України [2, с. 562 зв.].

Зібранню, виданню та вивченню українського фольклору громадівці надавали особливого значення. Завдяки активній їхній дільності було збережено велику народнопісенну спадщину зі всіх куточків України. Для цього складалися спеціальні програми, а фольклорні матеріали та дослідження про них друкувалися в різних органах. Про це йдеться у вищезазначеному документі «Показания Антоновича В.Б., Курлюка В.И., Цветкова Є.Ф. и др. о деятельності Малороссийской Громады». У ньому зазначено, що мета громадівців полягала в етнографічному та географічному вивченні краю, в укладанні програм із збиранням етнографічних, географічних та правових відомостей. Також наголошується, що знайдені матеріали друкувалися у виданнях «Основа», «Київських та Чернігівських відомостях», «Чернігівському листі» та інш. [2, с. 561–562зв.].

Великий внесок членів «Київської Громади» у розвиток наукової галузі українознавства. У 1873 році з ініціативи «Київської Громади» в Києві було засноване наукове товариство під назвою «Південно-Західний відділ Російського Імператорського Географічного товариства», в якому громадівці були найактивнішими членами. Це була велика подія, і П. Житецький з цього приводу писав: «Се був справді великий здобуток для нашої справи, котра здобула собі твердий легальний грунт для свого розвою. Спираючись на сей грунт, можно було повернути до праці над українським самовизнанням таких людей, котрі неохоче йдуть дорогою конспірації <…> Найголовніше ж те, що

нове товариство скупчило сили розкинуті по всему краю і надбало Києву значність центра українського руху» [85, с. 182–183].

Загальна кількість членів «Південно-Західного відділу Російського Імператорського Географічного товариства» становила біля 190 осіб. Керував цим товариством Павло Чубинський. За короткий час існування (1873-1876 рр .) «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» його члени зробили значний внесок у наукову галузь. На засіданнях відділу його члени виступали з численними доповідями та повідомленнями, серед яких важливими були такі реферати «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских» (О. Русов), «Характеристика музыкальных особенностей малоруських дум и песен, исполняемых О. Вересаем» (М. Лисенко), «Киевские войты Ходыки» (В. Антонович), «О сельских ярмарках и кустарной промышленности» (Ф. Вовк), «О малорусской орнаментике и в частности об орнаментике малорусских писанок» (Ф. Вовк), «Отголосок рыцарской поэзии в русских народных песнях» (М. Драгоманов), «Инвентарь крестьянского хозяйства» (П. Чубинський), «Обзор данных населении Киева по переписи 1874 года» (П. Чубинський). Зусиллями членів товариства було видано фундаментальну працю «Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества» (Т. 1-2, К., 1874-1875), де висвітлювалася інформація щодо його роботи, містилися наукові доповіді й фольклорно-етнографічні матеріали [98, с. 105, 108]. Під прикриттям цього товариства громадівці видавали архівні матеріали, засновували музеї, відкривали бібліотеки, організовували серії лекцій, що стосувалися різних аспектів української історії та культури [114, с. 107].

«Київська Громада» брала участь і в заснуванні наукового журналу «Киевская старина», який виходив у Києві в 1882-1907 рр. російською мовою, тільки останній рік – українською (під іншою назвою «Україна») [297, с. 42]. Громадівці здійснювали фінансове забезпечення, редагування, друкування й розповсюдження цього журналу. На сторінках цього видання друкувалися матеріали з проблем української історії, етнографії, літератури, а також музики. Громадівці В. Антонович, П. Житецький, М. Старицький, О. Русов часто друкували свої матеріали у цьому виданні. У «Киевской старине» були вперше опубліковані й фольклористичні праці М. Лисенка («Дума о Хмельницком и Барабаше с мотивом» (1888 р.), «О торбане и музыке песен Видорта» (1892 р.), а також статті київських громадівців про його творчість та діяльність (О. Русов, М. Старицький). Під впливом членів «Київської Громади» цей журнал мав певну еволюцію. Історики Андрій та Ярослав Катренки виділяють два етапи в його існуванні: 1882-1887 рр. та 1887-1892 рр . Саме на другому етапі, коли в грудні 1889 р. громадівці викупили цей журнал у родини Лашкевичів, у публікаціях більш яскраво проявлялися національно-культурна спрямованість та науковий зріст [98, с. 154].

Київські громадівці глибоко переймалися різноманітними питаннями щодо «Киевской старины». Це яскраво розкривається в епістолярній та мемуарній літературі. Так О. Кістяківський до цього журналу у 1883 р. залучив нових передплатників, про що писав у своєму «Щоденнику»:

«Пообіцяв сприяти передплаті. Я вже відшукав для нього двох передплатників . Відтоді, як я переконався, що цей журнал став чесно служити місцевим інтересам, я почав, незалежно від зносин з Лебединцевим, старатися про збільшення кількості передплатників. Через це почав вести мову із знайомими про цей журнал, поширюючи відомості про нього, і схиляв байдужих до передплати <…> одного з них залучив на залізниці. Зустрів Якубенка і переконав його у необхідності передплати» [101, с. 391, 414].

В. Антонович теж брав активну участь у справах «Киевской старины», свідченням чого є його листи до Д. Багалія за 1880–1902 рр. Історик пише: «Редактором «Киевской старины» буде людина освічена, щира, яка бажає вести справу колективним чином. Безперечно журнал при ньому буде мати шанси для кращого процвітання, просив він мене написати до Вас про його велике прохання про продовження співробітництва, а також повідомити, щоб Ви це прохання повідомили Сумцову, П.С. Єфименку, його дружині, Н. Бакаю і всій харківській братії, яка зацікавлена справою «Старины» [214, с. 229].

Високо цінував цей друкований орган й М. Лисенко. Це відображається в його листах. Так в одному листі до Г. Маркевича (від 2 січня 1890 року) він зазначав: «Треба конче піддержати «Киевскую Старину», єдиний орган историчний український, хоч і в російській мові» [174, с. 187], а в листі до Б. Познанського (від 16 грудня 1887 року) йдеться про необхідність поширення його видання: «Треба, звичайно ширити видання межи люде, треба теж і допомагати всіляко» [134, с. 180].

Червоною ниткою крізь листи М. Лисенка проходить його співпраця з «Киевской стариной» у різних напрямах: у заходах щодо вшанування пам’яті І. Котляревського, Т. Шевченка, у виборі редакторів, у виданні спадщини П. Куліша, а також творів сучасників. У листі до Б. Чайченка, В. Самійленка, О. Русова, І. Шрага від 12 січня 1897 року М. Лисенко пише: «Року 1898 має відбутися відкриття у Полтаві пам’ятника нашому першому письменникові українському і першому українському драматургові Івану Котляревському. Було б пожадано перед тим часом появити друком, побіч творів славного нашого письмовця, відповідно важності момента, збірку творів сучасних письмовців наших <…> У певній надії, що не одмовите щиро-патріотичним заходам і причинитеся до спільної товариської праці українських літераторів, просимо засилати твори свої до Києва на таку адресу: Редакція журнала “Кіевская Старина”» [192, с. 268].

У листі М. Лисенка до Б. Познанського (від 29 листопада 1891 року) міститься також важлива інформація: «Науменко, що я йому передав твою літературну розправу, прочитавши, одповів мені, що розправа добряча, дотепна, просить о дальше писання, тільки друкуватиметься вона з Нового року, позаяк зміст книжок «Киевской старины» до Нового року уміщений вже геть єсть» [142, с. 198]. А в іншому листі до нього від 1 жовтня 1901 року композитор питає: «Чи ти пак дописуєш у «Киевскую старину» українські повісті, на які є спеціальна грошова асигновка?» [138, с. 322].

Відомо, що Б. Познанський з великим завзяттям співпрацював з редакцією «Киевской старины» й написав багато різноманітних статей. Про це

свідчать низка рукописних джерел у фонді Б. Познанського Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [цит. за 98, с. 156].

Турбували М. Лисенка й редакторські питання «Киевской старины», що містяться у листі до цього ж адресата від 10 грудня 1900 року : «Шукаємо соредактора Науменку, який проситься в одставку. Намітили й просимо Леонтовича, може буде згода» [140, с. 311].

У листі М. Лисенка до дружини П. Куліша Ганни Барвінок від 8 березня 1899 року розкривається прагнення композитора опублікувати твори П. Куліша в «Киевской старине»: «Я склав комиссію з людей вчених, наукових і літературних, щоб роздивились инчі усі твори Куліша в рукописях, що лежать у вітрині. Може, які речі було б корисно у «Кіевской Старине» чи де инде видрукувати, взагалі, щоб паутина забвения не покрасила тих творів» [161, с. 286].

Таким чином, цей журнал відіграв важливу роль в культурницькій діяльності «Київської Громади» і сприяв активізації боротьби української інтелігенції за національне відродження [37, с. 47].

У січні 1875 р. «Київська Громада» придбала російськомовну газету «Київський телеграф» і перетворила на свій орган [114, с. 107]. Газета «Київський телеграф», за думкою науковця А. Катренка, «мала прогресивне спрямування з яскраво вираженим українським забарвленням» [98, с. 101]. Редактором газети був Ю. Цвітковський. У програмі видання, яку підготував М. Драгоманов, відзначалася мета цього органу, яка полягала у висвітленні всіх важливих подій, зокрема в слов'янських країнах, розкритті потреб та проявів життя українського народу. У статтях М. Драгоманова, яких було близько 15, а також П. Чубинського, Ф. Вовка, С. Подолинського та ін. порушувалися соціально-економічні та національно-культурницькі питання, висвітлювався незадовільний стан освіти [98, с. 100]. У своїх спогадах М. Драгоманов писав: «Сміло скажу, що на Україні не було ніколи видання, котре так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства 1847, звісно, з відповідними часу змінами, як наш «Киевский телеграф» 1875 р. одначе з самого початку виявилось, що стан нашого «Киевского телеграфа» непевний. І своїм радикальством, і своїм українством і критикою городських і краєвих справ, просто конкуренцією «Киевлянину» він виклав проти себе багато ворогів, котрі схопились за слова «український сепаратизм» як найліпшу палку проти нашої газети. До того й усередині газета не була кріпка [64, с. 245–246].

У липні 1875 року громадівці були змушені відмовитися від газети у зв'язку з утисками цензури та ідейними розходженнями з власницею газети Я. Гогоцькою. З цього приводу цензор відзначив: «Усіх цих панів, на мою думку , можна записати до числа таких осіб, яким не слід дозволяти будь-яких періодичних видань і надавати звань редакторів» [цит. за 98, с. 102].

Члени «Київської Громади» розуміли велич особи Т. Шевченка та його вплив на формування національної самосвідомості українського народу. Зі спогадів Є. Чикаленка дізнаємося, що у 70-ті роки громадівці купили у братів

Т. Шевченка право на видання «Кобзаря». Це коштувало багато грошей, на них можна було придбати більше сотні десятин землі. Вони також надавали допомогу родині поета. Своїми коштами «Київська Громада» виховала декілька онуків Т. Шевченка, придбала та відремонтувала його могилу, побудувала хату для сторожа й створила великий парк [295, с. 294–295].

Розуміючи важливість театрального мистецтва у формуванні національної свідомості українського народу, громадівці багато зробили і для його розвитку. Згуртована співпраця громадівців сприяла створенню національних оперних вистав. Це було важливим явищем у національному становленні українського народу та визначенні його належного місця в європейському просторі.

Крім того, «Київська Громада» здійснювала керівництво й іншими громадами, що були в Полтаві, Чернігові, Харкові та інш.

Діяльність «Київської Громади» мала певні кульмінаційні моменти та часи затишшя й підпільної праці. Перша половина 70-х років була періодом розквіту діяльності «Київської Громади». Є всі підстави вважати, що вона стала осередком українського руху, а жандарми називали її «штабом української партії» [238, с. 49].

З 1876 року в діяльності «Київської Громади» відбулися певні зміни. Активна діяльність Київської та інших Громад, які стали осередком українського руху, викликали занепокоєння царського уряду. Він боявся українського сепаратизму і здійснив наступ на українську культуру. Влада намагалася встановити жорстокий контроль над діяльністю усіх організацій, які, на її думку, могли внести розлад у Російській Імперії. Особливо під прискіпливий нагляд потрапляли вільнодумні діячі, серед яких були і члени «Київської Громади». Розповсюдженим явищем були різноманітні письмові свідчення та пояснювальні записки, які вимагала влада від громадівців. Під впливом різних доносів, зокрема, таємного радника М. Юзефовича, у травні 1876 р. Олександр II підписав так званий Емський указ, який забороняв друкувати українською мовою всі оригінальні твори українських авторів і переклади, за винятком історичних документів і творів художньої літератури (але й вони повинні були друкуватися російською азбукою). Заборонялися українські театральні вистави й декламації, а також нотні тексти українською мовою. Емський указ не допускав ввезення книг і брошур українською мовою, виданих за кордоном [45, с. 70]. Це був важкий час в історії «Київської Громади». Її діячі змушені були працювати у підпіллі. Про це пише у своїх спогадах Є. Чикаленко: «Після закону Юзефовича 1876 року оголосила себе («Київська Громада» – Д. С.») зліквідованою, а тим часом зосталася існувати у великій таємниці, навіть між українцями, в числі тільки чотирнадцяти душ» [295, с. 293]. Наслідком репресій уряду було ліквідоване Південно-Західне відділення Російського Імператорського Географічного товариства, закрито газету «Київський телеграф», вислано з України в Росію П. Чубинського. М. Драгоманов та деякі інші діячі змушені були виїхати за кордон, продовжуючи свою діяльність на користь українському народові.

За дорученням «Київської Громади» та на її кошти в 1878-1882 рр. М. Драгоманов у Женеві видавав перший політичний український часопис «Громада». Там містилася значна кількість його статей, в яких першочерговим завданням було показати західноєвропейському суспільству реальний стан речей в Україні [98, с. 117]. Громадівці надавали М. Драгоманову велику матеріальну підтримку, завдяки якій здійснювалося друкування часопису «Громада», драгоманівських політичних брошур та нелегальне перевезенні видань через російський кордон. У листі до М. Драгоманова від 28 лютого 1878 року громадівці повідомляли: «За бюджетом вам буде висилатися щомісячно по 300 крб. чи як тепер прийнято для більшої точності 900 франків <…> Ці 900 франків будуть вам надсилатися щомісячно після 20 числа. Із цих 900 франків – 450 повинні йти забезпечення вашого життя <…> Решта 450 франків повинні йти на літературну справу. Це – небагато, але більше немає, і тому старайтесь не виходити із цього кошторису» [203, с. 261–262]. Громадівці надавали певні поради щодо таємного перевезення літератури: «Це страшенні ускладнення, постійні невдачі і неймовірна дорожнеча перевезення <…> Обставини ці необхідно міцно пам’ятати і старатися вести справи так, щоб перевезення літератури здійснювалося через казенну пошту. Тому необхідно турбуватися про форму, компактність, про стислість видань ect, ect» [203, с. 262]. Не дивлячись на всі перешкоди, видання потрапляли до України та за словами Ю. Цвітковського «скрізь читаються з задоволенням і викликають сенсації» [211, с. 219].

Наприкінці XIX – поч. XX ст. діяльність «Київської Громади» вже мала політичне забарвлення. Вона була пов’язана з утворенням Загальноукраїнської безпартійної демократичної організації (ВУЗО) на з’їзді представників Громад України (1897 р.). Історик А. Катренко підкреслює: «Діяльність Київської громади в рамках ВУЗО зовні мала культурно-освітнє спрямування з виразним політичним підтекстом. До того ж вона неухильно прямувала до відкритої заяви про свої національно-політичні вимоги. У ВУЗО було розроблено політичну платформу, в якій висувалися такі вимоги: парламентаризм, федералізм, автономізм, свобода національно-культурного життя як підвалин нового ладу в Російській державі» [98, с. 174].

ВУЗО очолив В. Антонович та О. Кониський. До цієї організації входив також М. Лисенко [238, с. 78]. Щодо його діяльності Є Чикаленко згадував: «Коли почалися заходи коло заснування Загальної організації, то Лисенко прийняв у них найближчу участь, віддаючись ім всією душею, і напосідався, щоб і старі громадівці увійшли в організацію. Але останні в більшості поставилися до неї з недовір’ям, а декотрі то й негативно, що страшенно обурювало Лисенка; він дорікав їм за заскорузлість, консерватизм і боязнь всякого поступу в українському рухові <…> Цілком натурально, що перші загальні збори Всеукраїнської організації вибрали Лисенка на свого почесного члена і він, майже до самої смерті своєї, брав у справах організації найближчу участь і був у ній одним з найдіяльніших членів» [295, с. 245-246]. Відомо, що тільки з 1901 року «Київська Громада» прийняла постанову про входження до ВУЗО усім своїм складом [98, с. 172].

Таким чином, діяльність «Київської Громади» у кінці XIX – поч. XX ст. зазнала певної еволюції. Продовжуючи свою культурницьку діяльність (наукову, просвітню, видавничу, музично-театральну) вона готувала грунт «для переходу українського національного руху до нового, політичного етапу» [98, с. 175].

Слід відзначити, що «Київська Громада» проіснувала близько шістдесяти років без перерви. Є. Чикаленко стверджує, що діяльність «Київської Громади» завершилася у 1917 році [295, с. 299]. Але існує інша думка науковця І. Житецького, який підкреслює, що «Київська Громада» у кінці 1917 року, в грудні, перетворилася, в легальне товариство під тією ж назвою [81, с. 372].

Активна культурницька діяльність громадівців на ниві української культури потребували особливої мужності, відваги через антиукраїнську політику царського режиму. Про це писав громадівець Є. Чикаленко, відзначаючи: « в той час треба було мати багато мужності, віри в справу відродження української нації, щоб людям, бувшим на державній службі, обтяженим родиною, належати до «незаконного сообщества», за яке загрожувало «поселеніє» в Сибір, або в «не столь отдаленных местах», як Вологодщина, Пермщина і т.д.» [295, с. 300, 302].

Отже, «Київська Громада» продовжила і розвинула традиції першої громадської організації братчиків (П. Куліша, М. Костомарова, Т. Шевченка), що виникла в Петербурзі у 1859 році. Діячі «Київської Громади» спиралися на ідейну концепцію братчиків – поширення національної ідеї шляхом культурно -освітньої діяльності.

Головними організаторами «Київської Громади» стали переважно «різночинці» – студенти освітніх закладів, серед яких був і М. Лисенко. Хоч дехто з громадівців походив із заможних родин (зокрема, дворянського походження був М. Лисенко), але, працюючи викладачами, вчителями та ін., вони були інтелігенцієї середнього та нижчого соціального стану (так звана «різночинна інтелігенція»). Більш заможнім був Є. Чикаленко, що став меценатом культурницьких заходів.

Унікальність «Київської Громади» полягала в тому, що її персональне ядро, з яким М. Лисенко був у постійних і тісних контактах, були талановитими, видатними вченими – засновниками нових напрямів різних галузей української гуманітаристики – історичної, мовознавчої та фольклористичної, статистичної наук, а також літератури, театру й музики. Їхня сподвижницька діяльність у цих галузях, а також велика громадсько-просвітницька робота стала основою процесу українського національно-культурного відродження другої половини XIX – початку XX ст.

Комунікація найвидатніших членів «Київської Громади», котрі були спеціалістами з різних гуманітарних галузей, стала важливим чинником розширення їхнього кругозору інтелектуального взаємозбагачення, взаємопідтримки в реалізації поставленої мети. Вони ж ставали першими оцінювачами діяльності та творчості кожного з них. Яскравим прикладом цього є стаття О. Русова про творчість М. Лисенка, яка розпочала

дослідницьку лисенкіану. Комунікація в цьому середовищі впливала на вироблення спільних ідейних та світоглядних орієнтирів.

РОЗДІЛ 2
НАРОДНО–КУЛЬТУРНИЦЬКА ПАРАДИГМА Й СЛОВ'ЯНСЬКА ІДЕЯ В СВІТОГЛЯДНИХ ОРІЄНТИРАХ І ДІЯЛЬНОСТІ М. ЛИСЕНКА ТА КИЇВСЬКИХ ГРОМАДІВЦІВ

2.1 Народно-культурницька парадигма в М. Лисенка та київських громадівців

Під поняттям *народно-культурницька парадигма* розуміється народно-культурницька діяльність (пізнання народу, збирання та публікації етнографічних та фольклорних матеріалів, їх дослідження, народне просвітництво), а також народність як естетична категорія, що включає ставлення митця до народу, фольклору, особливості його використання в творчості.

Зарубіжна та сучасна історіографія визнає громадівський культурницький рух як *народницький* [75, с. 149]. Як показав аналіз різних опублікованих праць, особистісних джерел (спогадів, листів) та інших джерел , що стосуються М. Лисенка та київських громадівців, у їхніх поглядах на народ та його творчість відчутні впливи романтичної естетики.

Естетичні принципи народності були сформульовані діячами та митцями романтичного напрямку. Романтичний підхід до народності простежується у визнанні специфічності кожної народу (нації), прояві «народного духу» (термін Й. Гердера), який зумовлений мовою, психологією, життєвими цінностями, неповторністю народної культури. Фольклор же трактується як віддзеркалення «душі народу» та його життя. Для романтиків було характерним розуміння народу як носія моральних цінностей, художнього багатства. Визначальною в естетичній системі романтиків було те , що «поняття народності рівнозначне високій художності» [109, с. 96]. У романтичну епоху з'явився інтерес і любов до народу та прагнення його пізнати. Високо оцінюючи фольклор, романтики вважали, що він повинен бути основою літератури й мистецтва, і саме він надає їм національної специфіки. З цим пов'язане збирання фольклору та його публікація.

В Україні в період виникнення Романтизму в першій половині XIX ст. виникає інтерес до «ідеї народності» під впливом західноєвропейських, російських та інших слов'янських науковців і митців, що позначилося на працях представників харківського осередку (І. Срезневський), у фольклористичних працях М. Максимовича. Яскравим втіленням народної специфіки стала поезія Т. Шевченка.

Під впливом суспільно-політичних подій, що відбувалися в Наддніпрянській Україні, а також тих процесів, що проходили в XIX ст. у Західній, Центральній та Східній Європі, зокрема, пов'язаних з розвитком Романтизму, київські громадівці та М. Лисенко в пореформений період «відкривали» для себе *народ,* під яким тоді в Україні розуміли селян. Оскільки вищі класи в більшості русифікувалися, зрусифікованим було й місто, носієм національності сприймався простий народ. Саме селяни в

уявленні народолюбців були джерелом справжньої духовності, правди, носіями моральності, зберігачами народної мови, звичаїв.

Проведене нами дослідження показало *схожість поглядів на народність київських громадівців та М. Лисенка, а також спільні засади народно-культурницької діяльності*.

На формування «ідеології народності» громадівців та М. Лисенка, без сумніву, впливав історик, письменник та громадський діяч *М. Костомаров.* Він був представником романтично-народницького напрямку. Київські громадівці та М. Лисенко були з ним у тісних контактах.

Джерельні матеріали свідчать, що М. Лисенко був особисто знайомий з М. Костомаровим, котрий не був членом «Київської Громади», але був її ідейним натхненником. Можливо, що М. Лисенко і М. Костомаров уперше зустрілися 1872 року під час подорожі пароплавом з метою оглядин дніпровських порогів [208, с. 129–130]. Не має сумніву, що вони бачилися в Києві під час ІІІ Археологічного з'їзду в 1874 році, на якому М. Костомаров був делегатом від Петербурзької археологічної комісії [279, с. 41]. Плідним було контактування митців під час перебування М. Лисенка в Петербурзі у 1875–1876 роках. М. Лисенко в той час навчався в М. Римського-Корсакова, розгорнув активну виконавську (як диригент і піаніст), організаторську діяльність з метою пропаганди української музики. М. Костомаров же працював у Петербурзькому університеті. Він був одним з організаторів утворення першої Української Громади в Петербурзі в 1859 р. (куди з'їхалися більшість братчиків) – культурно-освітньої організації, що ставила собі за мету поширення національної ідеї шляхом видання книжок, журналів, проведення тематичних вечорів [45, с. 65]. М. Костомаров брав участь у виданні в Петербурзі українського літературно-наукового місячника «Основа» .

Традиції першої Української Громади продовжувала Київська Громада. З листа М. Лисенка до О.О та А.М. О'Коннорів від 10 січня 1875 року довідуємося, що зібрання членів петербурзької Української Громади відбувалися в помешканні М. Лисенка [188, с. 100]. Композитор також бував у домі М. Костомарова. Організований Лисенком хоровий ансамбль виконував у вченого колядки [126, с. 31]. У цей період, поруч з музичною справою, М. Лисенко багато часу приділяв громадській діяльності. З цього приводу С. Русова пише: «Взагалі життя у Петербурзі мало тішило Миколу Віталійовича. З своєю скромністю він не протискався в високі музичні столичні кола <…> Українці в Петербурзі в той час ще майже не мали організації, усі єдналися коло Костомарова. Микола Віталійович теж бував на його п'ятницях» [264, с. 168].

М. Драгоманов писав, що майже в усіх працях М. Костомарова відчувається «серце українського народовця» [69, с. 18]. Народницькі погляди М. Костомарова розкриваються в багатьох його працях: «Литературное наследие. Автобиография» (1885 р.), «Украинский сепаратизм (неизвестные запрещенные страницы)» (1864 р.), дисертація «Об историческом значении русской народной словесности» (1843 р.), «Слов'янська міфологія» (1846 р.).

«Труды этнографическо-статистической экспедиціи в западно-русскій край. Народный дневник» (1872), лист М. Костомарова до видавця журналу «Колокол» (1902 р.). З цими працями міг бути знайомий М. Лисенко.

М. Костомаров, спираючись на романтичну концепцію «народу», відзначав наявність у кожного етносу та його культурі особливого «духу народного», за його визначенням – «народної особливості», «народного начала» (за визначенням ученого), що створювався, перш за все, завдяки мові. Як відзначає сучасний історик Н. Яковенко, через усю наукову та громадську працю М. Костомарова червоною ниткою проходять ідея «народної особливості» або «народного начала» [300, с. 142].

М. Костомаров один з перших доводив, що історію потрібно вивчати не тільки за літописами, документами, а й на основі «життя народу», його творчості. Науковець І. Михайлин відзначає, що «ідея вивчати історію не за літописами й документами, а в «живому народі» була революцією в тодішній науці» [225, с. 61]. В одній з праць М. Костомаров писав: «История сделалась для меня любимым до страсти предметом; я читал много всякого рода исторических книг, вдумывался в науку и пришел к такому вопросу: отчего это во всех историях толкуют о выдающихся государственных деятелях, иногда о законах и учреждениях, но как будто пренебрегают жизнью народной массы? <…> Скоро я пришел к убеждению, что историю нужно изучать не только по мертвым летописям и запискам, а и в живом народе <…> Но с чего начать? Конечно, с изучения своего русского народа; а так как я жил тогда в Малоросии, то и начать с его малорусской ветви. Эта мысль обратила меня к чтению народных памятников» [120, с. 28].

М. Костомаров багато зусиль докладав до вивчення української історії, зокрема, козацької доби (монографія «Богдан Хмельницький» та ін.). У статті «Две народности» (1861 р.) М. Костомаров обґрунтовував ідею історичної самостійністі українського народу. Ця сама ідея простежується і в інших працях ученого. У статті «Украинский сепаратизм» він писав: «<…>юг российской империи населен (также, как и значительная часть австрийской Галиции) особым славянским племенем, говорящим своеобразным наречием, сохраняющим своеобразные формы жизни, понятия, верования, стремления и исторические воспоминания» [121, с. 10].

М. Костомаров вплинув на формування народницького напрямку української історіографії. Коло його досліджень зосереджувалося на всебічному розгляді економічного, політичного, побутового та культурного життя народу.

З ідеєю виявлення «народної особливості» у М. Костомарова пов’язаний інтерес до української мови, що, на його думку, виражала духовну сутність народу. Через складність функціонування української мови в умовах національного поневолення М. Костомаров, а також і громадівці, загострювали увагу на проблемі мови. Історик надавав великого значення просвітницькій праці серед народу. Інтелігенція спрямувала свою діяльність на підвищення народної освіти та культурного рівня селянства.

У листі до видавця журналу «Колокол» М. Костомаров писав: «Ми бажали би крім того, аби правительство не лише не перешкоджувало нам, Українцям, розвивати свою мову, але аби помогло нам у сій справі і видало розпорядок, щоб у школах, які-як воно само заявило – будуть заведені для нашого народа, викладало предмети на рідній, зрозумілій йому мові, а не на офіцияльній російській, бо інакше український народ буде виучувати тільки слова, але не розвивати свої відомості» [117, с. 36].

М. Костомаров докладав багато зусиль для розвитку української мови. У автобіографії він зазначав, що здійснив безліч етнографічних екскурсій, під час яких зробив записи слів та висловлювань українською мовою. Історик підкреслює: «Любовь к малорусскому слову более и более увлекала меня <…> мне было досадно, что такой прекрасный язык остается без всякой литературной обработки и сверх того подвергается совершенно незаслуженному презрению» [120, с. 30, 32].

Зі спогадів громадівця О. Кістяківського дізнаємося, що на початку 60-х років М. Костомаров зібрав гроші на видання підручників українською мовою (3000 р.) [100, с. 107].

Особливо важливе місце в розкритті «народного начала», «народної особливості» М. Костомаров надавав *фольклору*. Фольклор, як вважав учений, є найважливішим джерелом пізнання народу, тому його вивчення стало однією з провідних сфер діяльності М. Костомарова. Особливо високо він оцінював народну пісню і з цього приводу писав: «Народная песня имеет преимущество пред всеми сочинениями; песня выражает чувства не выученные, движения души не притворные, понятия не занятые. Народ в ней является таким, каков есть; песня – истина» [118, с. 48]. Історик здійснював екскурсії, зібрав безліч пісень, легенд та оповідань. Тільки загальна кількість пісень складає понад 2000 зразків. М. Костомаров писав про перші захоплення українськими піснями: «Первый раз в жизни добыл я малорусские песни издания Максимовича 1827 года, великорусские песни Сахарова и принялся читать их <…> Малорусские песни до того охватили все мое чувство и воображение, что в какой нибудь месяц я уже знал наизусть сборник Максимовича, потом принялся за другой сборник его же, познакомился с историческими думами и еще более пристрастился к поэзии этого народа» [120, с. 28].

Зібрані М. Костомаровим народні звичаї, обряди, повір’я та пісні, відповідно до певних пір року, увійшли до збірки під назвою «Народный дневник», яка вміщена в третьому томі праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край» (1872 р.). Історик підкреслює значущість цього матеріалу: «Все эти песни, более чем всякие другие заключают в себе остатков глубокой первобытной старины, хотя с изменениями, накопившимися в течении последующих веков. Мы указываем на них ученым этнографам и археологам, как на важнейший материал для уразумения жизни и поэзии наших предков» [283, с. 1].

Слід зазначити, що не тільки збиранню фольклору, але і його дослідженню М. Костомаров присвятив багато уваги. Учений дійшов

висновку, що народні пісні, по-перше, є літописами подій, джерелами для історії, де містяться події минулого, інформація про суспільний устрій, сімейний побут та звичаї; по-друге, вони важливі для філологічного дослідження, вивчення історії розвитку української мови; на думку вченого, у піснях віддзеркалюються погляди народу на самого себе й на довкілля [55, с. 44–45]. Такі праці М. Костомарова як «История козачества в южнорусских народных песнях» (1880-1883 рр.) та «Историческое значение южно-русского народнопесенного творчества» (1873 р.) вплинули на напрямок роботи етнографічно-статистичної експедиції П. Чубинського.

Як свідчать учені, М. Костомаров започаткував новий психологічний напрям у вивченні народної спадщини. У дисертації «Об историческом значении русской народной словесности» (1843 р.), М. Костомаров на основі українських пісень визначав різні психологічні типи народних особистостей [69, с. 8].

Історик з оптимізмом дивився у майбутнє та вірив у всесвітнє визнання українського фольклору. У листі до М. Драгоманова від 8 січня 1877 року він пише: «Кто поручится, зная такую нетвердую у нас почву, что после запрещения петь малор. песни и играть малороссийския пьесы, не настанет время, когда великия мира нашого будут восхищаться этими песнями и покровительствовать преуспеяние народного творчества?» [69, с. 29].

Працюючи в Петербурзькому університеті, М. Костомаров знайомив студентів зі своїми народницькими поглядами. З цього приводу він писав: «Вступая на кафедру, я задался мыслию в своих лекциях выдвинуть на первый план народную жизнь во всех ея частных видах» [120, с. 113]. М. Костомаров як представник романтично-народницького напряму мав великий вплив на формування багатьох діячів, серед яких були члени «Київської Громади». Схожі думки щодо народницької ідеології та її реалізації в творчості та діяльності простежуються в громадівців, зокрема, і в М. Лисенка.

Романтична концепція народності була сприйнята й розвинена українськими діячами середини — другої половини XIX ст., зокрема, громадівцями та М. Лисенком.

«Ідея народності» проходить наскрізною лінією в наукових працях громадівців та в їхній діяльності. Знайомство з працями громадівців та спілкування з ними, очевидно, впливало на ставлення М. Лисенка до «ідеї народності» та її реалізації у творчості й культурницькій діяльності. М. Лисенкові, як і близьким до нього київським громадівцям, підходить таке визначення як *народолюбці*, так їх, мабуть, і називали. Цей термін виник у 1860-х роках у середовищі демократичної інтелігенції, пов’язаної з українським національним рухом. Він уперше публічно був використаний діячами «Київської Громади» в посланні до «братів галичан» (21 червня 1862 р.), надрукованому в львівському часописі «Слово» [270, с. 199]. Термін поширився на прихильників народної справи на Наддніпрянській Україні.

Громадівці прагнули наблизитися до народу, ходили до людей одягнені в народне вбрання. Їхніми зусиллями була розроблена етнографічна програма, згідно з якою по всій Україні здійснювалося збирання творів народної

творчості. Відомо, що М. Лисенко, П. Житецький та М. Старицький під час різних заходів одягали козацькі костюми та використовували козацьку зброю з колекції українських меценатів В. Симиренка, В. Тарновського [252, с. 52]. З доброзичливими та щирими намірами митці швидко входили в довіру селян й отримували безліч фольклорних записів. М. Лисенко зі своєю фізгармонією приходив на «досвітки» і на «вечорниці», де набував велику кількість народних мелодій і згодом обробляв їх. Іноді громадівців навіть запрошували на весілля [274, с. 29].

Громадівці розуміли важливість етнографії, зокрема народно-пісенного фольклору, в націотворчих процесах, тому їхня діяльність розгорнулася досить широко й виявилася в *розшуках та записі фольклорного матеріалу, у його виданні та науковому дослідженні*.

Цей факт підкреслює О. Пчілка: «Кращі київські громадяни глибоко пройнялися демократизмом своєї ідеї і доказували своїм життям вірність їй, а се можна довести, вказавши на особисті приклади київських громадян: Борис Познанський пішов у волосні писарі (в канівськім повіті), Непокойчицький – у сільські вчителі; багато студентів-громадян, бажаючи записувати етнографічні знадібки, ходили по селах і добули чимало» [252, с. 49]. Промовистими є спогади Л. Жебуньова про громадівця О. Русова, який у складний і напружений час не залишав збирання фольклорної спадщини: «Бувало як почує уривок народної пісні (вона іноді вривалася у відкриті вікна хати, де відбувалося опитування), зразу на шматкові паперу з'являлися ноти цієї пісні» [79, с. 23].

Слід зазначити, що фольклористична діяльність була нелегкою й навіть досить небезпечною для митців. У деяких місцях етнографів сприймали як шпигунів, уважаючи їх панами, які переодяглись у просте, щоб щось підслухати, записати і донести цареві [274, с. 29]. Але, незважаючи на це, вони фанатично працювали й навіть забували про всі інші справи.

У результаті такої розвиненої фольклористичної діяльності членів «Київської Громади» поряд із записами та виданнями фольклорного матеріалу створювалися й праці в галузі *наукової фольклористики*. Великий внесок у її розвитку відіграли дослідження членів організації «Київська Громада» *М. Лисенка, П. Чубинського, О. Русова та П. Житецького.*

Важлива роль *М. Лисенка*, який заклав основи науки про українську народну музичну творчість. Його вище розглянуті фольклористичні праці *«Народні музичні інструменти на Україні», «Характеристика музичних особливостей українських дум й пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм», «Про торбан і музику пісень Відорта»* стали вагомим здобутком наукової фольклористики.

Великий внесок у цю галузь зробив *П. Чубинський,* свідченням чого є його дисертація *«Наследство по народным обычаям, существующим в Малороссии сравнительно с постановлениями древнего русского права»*, а також видані праці під назвою *«Несколько слов об обычае и о значении сказок, пословиц и песен для криминалиста», «Два слова о сельском училище для сельских учителей», «Ярмалок в Борисполі».* За сім років заслання в

Архангельську П. Чубинський зробив чимало для російської науки, зокрема написав дослідження про ярмарки в архангельському краї.

У науковому доробку *О. Русова* є значна кількість дослідницьких програм та праць. Дослідження музичного спрямування умовно можна поділити на 2 групи: суто *етнографічні* розвідки (монографії та дослідження про бандуриста Вересая, про торбаністів Відортів, рецензії на збірки музично-етнографічних матеріалів) та *фахово-музичні критичні* розвідки, особливо про музичну творчість М. Лисенка [25, с. 44]. Свою дослідницьку діяльність науковець розпочав з рецензії на збірник українських пісень С. Гулака-Артемовського.

О. Русов займався дослідженням візерунків Чернігівської губернії, на основі яких зробив ґрунтовний аналіз та дав загальну характеристику орнаментиці різних регіонів. Особливо важливими є такі публікації О. Русова як *«Праця статистичного відділу при Чернігівській губернській земській управі» (1877), «Матеріали про оцінювання земельних угідь, зібраних експедиційним способом статистичним відділенням при Чернігівській губернській земській управі»* (1878), де висвітлювалися, крім статистичних проблем, також і питання фольклору Надзвичайний талант О. Русова як дослідника розкривається в ґрунтовному аналізі етнографічних матеріалів у Харківській, Полтавській і Катеринославській губерніях, зібраних І. Манжурою. Майже кожен з київських громадівців займався дослідженням української народнопісенної творчості.

Зупинимося на народницьких поглядах окремих київських громадівців і М. Лисенка та їхній народно-культурницькій діяльності.

Видатним представником народницького напряму української історіографії став громадівець В. Антонович, який сповідував і розвивав народницькі ідеї М. Костомарова. Про ставлення вченого до українського народу промовистими є його слова зі «Сповіді»: «Слід полюбити народ, перейнятися його інтересами, повернутися до народності своїх нащадків, або в іншому випадку переселитися на польську землю, щоб не додавати собою ще однієї дармоїдної особистості. Легше позбавитися шляхетських звичок, ніж розірвати зв’язки з народом, серед якого виховувався, чув пісні та знав його тяжку долю» [23, с. 88–89].

В. Антонович писав про самобутність українського народу в своїх лекціях (1888 р. їх було видано окремою статтею під назвою «Три національні типи народності»), а також у брошурі 1897 р. «Бесіди про часи козацькі на Україні». Костомарівське визначення «народне начало», як зазначає Н. Яковенко, у вченого «подекуди дістало назву “народного характеру”» [300, с. 143].

В. Антонович, розвиваючи у своїх працях ідею М. Костомарова про написання української історії на основі вивчення народу, його життя, став засновником народницького напрямку в українській історіографії. Про це писав учень В. Антоновича історик М. Грушевський: «Приложеннє кирило-мефодієвських ідей до розроблення і освітлення української історії, вчинене Костомаровим, було прийняте і Антоновичом, який в цілім ряді поглядів на

стару українську історію пішов його слідами» [48, с. 78].

Як і М. Костомаров, В. Антонович вважав, що основна мета історика – вивчення життя народу, його традицій, світогляду та фольклористичної спадщини. Знайомлячись з життям народу, він писав: «Народ став перед нами не в шляхетському освітленні, а такий, який він єсть. Ми бачили дуже сильну природню логіку і дуже розвинену народну етику, що сказувалося в готовності до помочі і в приятельському відношенню до всякого нужденного» [20, с. 172].

На думку Н. Яковенко, в українському історіописанні В. Антоновича ще немає розриву з романтичною традицією. Він, за її словами, був людиною «двох вір» – романтичної та позитивістської. Позитивістський пієтет перед «фактами» в його творах підпорядковано романтичній концепції особливого «духу народу», що нібито детермінує все історичне буття українців» [300, с. 144].

Б. Антонович, як й інші громадівці, здійснював фольклорні експедиції. Наприкінці 50-х років він щоліта їздив по селах Київщини з етнографічною метою. Історик також зібрав багато фольклорного матеріалу з Поділля, Волині , Катеринославщини, Харківщини, Херсонщини та Бесарабії [57, с. 66]. У спогадах В. Антоновича яскраво розкриваються його етнографічні подорожі по Україні. З цього приводу він пише: «В кінці 50-х р. у кружку нашому появилась думка, що соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людності, і ми порішили всі вакації від початку квітня до кінця серпня ужити на подорожі, пішки, по краю. Що для нас ці подорожі були корисні, нема сумніву» [20, с. 172].

В. Антонович надавав особливого значення *культурно-просвітницькі роботі серед народу*. За словами молодшого сучасника В. Антоновича С. Єфремова, «народ, маси трудящих людей стоять для його найпершою умовою, праця на народній ниві – найпершою повинністю і мірилом найвищим життя. Глибокий демократ, він і серцем чув, і розумом зрозумів, що саме в народі, в трудящих масах – увесь ґрунт для життя й діяльності людини, якій чутлива совість не дає «спати, спати і спати на волі», сівши паразитом на шию колективному трудівникові» [78, с. 117].

В одній зі своїх доповідних записок для влади В. Антонович зазначав, що більша частина членів «Київської Громади» була впевнена в користі народної освіти і вважала своїм моральним обов’язком сприяти її підвищенню . На загальну думку громадівців, освіта повинна відбуватися українською мовою як більш зрозумілою для народу. В. Антонович пише про існування в Києві недільних шкіл – Печерської, Новострененської, Подільської та щоденної школи при Київському університеті, офіційно дозволеної під керівництвом студента К. Шейковського, а потім Стоянова, де автор записки сам викладав географію. Також В. Антонович виділяв школу Свидницького для виховання службових хлопчиків [14, с. 537, 541]. У колективному «Отзыве из Киева», де підпис В. Антоновича міститься на першому місці, зазначається, що обов’язком кожної освіченої людини є сприяння розвиткові освіти народу й терпляче очікування зростання його національної свідомості.

В іншому випадку будь-які заходи будуть марними. [66, с. 306–307]. Ще будучи студентом, поряд з іншими громадівцями, В. Антонович брав участь у відкритті недільних шкіл. У 1859 році було засновано нелегальну семирічну школу, де навчали близько 15 юнаків. Школа містилася в будинку № 38 на Жилянській вулиці, саме там, де мешкало подружжя Антоновичів. В. Антонович завідував школою і викладав історію та географію [21, с. 77–78].

Палким прихильником народницької ідеї був і П. Житецький. Пієтетне ставлення до народу простежується в таких словах громадівця-народника: «Ми отримали од старшого покоління романтичний погляд на народ і народність. Ми поклонялися народу як животворящій стихії. Нам почувалось, що перше проміння свободи освітить нам народну душу з такої сторони, з якої ми не бачили її, що вийдуть із самого народу великі сили, котрі стануть рядом з нами для великої праці на українській ниві» [8, с. 4].

Діяльність П. Житецького зробила значний внесок у справу народної освіти. З цього приводу він зауважував: «Ми люди 60-тих років поставили на чергу самостійно і незалежно од наших попередників важливе завдання. Під цим завданням я розумію народну школу» [8, с. 5 зв.]. Для створення народної школи, на думку П. Житецького, «етнографічні дослідження велися з метою, щоб навчитися у самого народу думати, говорити і жити по-народному, а потім, щоб виробити метод освіти на підставі народницького світогляду» [8, с. 5].

П. Житецький мав великий педагогічний досвід: викладав у Кам’янець-Подільський губернській гімназії, Києво-Подільській прогімназії, Київській Фундуклеївській жіночій гімназії, Київській Володимирській військовій гімназії. Один з його учнів – відомий учений і письменник А. Кримський писав: «Щасливим я був і в тім згляді, що вчителем словесності був у колегії Павло Гнатович Житецький – людина, що її вплив я й досі на собі відчуваю» [123, с. 115].

Для П. Житецького фольклор був тим важливим джерелом, що містить усе різноманіття народного світогляду. Він підкреслював: «Сказка, песня обрядовая, песня бытовая и историческая, пословица, заговорка, загадка – таковы обычные формы поэтического творчества, в которых отливается народное мировоззрение» [83, с. 1]. Він же розробив і статут цієї колегії.

Як професійний філолог-мовознавец, П. Житецький вважав фольклорну спадщину ґрунтом для розвитку національної поезії та українського мовознавства: «Это, можно сказать, общечеловеческая почва, на которой возникают общие свойства народной поэзии <…> Только тот мог написать виршу, не оскорбляющего поетического чувства, кто знал народную жизнь не по наслышке, кто чувствовал ее трепетание в своем собственном сердце <…> Изучение этого материала, по нашему мнению, должно служить основой для разьяснения интересующего нас вопроса о происхождении своеобразных приемов мысли и речи» [83, с. 1, 43, 135].

У науковій літературі підкреслюється особливе ставлення М. Драгоманова до «ідеї народності». Ще з раннього дитинства простежується його зацікавлення побутом українського народу, захоплення народною

творчістю. М. Драгоманов брав участь у створенні «Трудов этнографическо – статистической экспедиции в Западно-русский край» (1872–1878 рр.), двох збірок українських пісень та казок тощо. Велику зацікавленість в історика викликала самобутність української словесності. Цьому питанню він присвятив низку праць.

У громадівця М. Драгоманова вже з'являються реалістичний, політичний підходи до «ідеї народності». Він звертав увагу на необхідність політичного розвитку народу, на його боротьбу за визволення. Про це він писав, зокрема, в праці «Галицько-руське письменство» (1876 р.): «Народность составляет главнейшее условие для того, чтобы народ мог развиться политически. Вот почему по голосу свободы, идущей как молния по концам Европы и зовущей к новой жизни все народы, встают поляки и русины, желая получить свою часть в будущем, предназначенной народам свободным» [67, с. 30]. М. Драгоманов займався збиранням українських політичних пісень, які він видав у Женеві: «Нові українські пісні про громадські справи» (1881 р.), «Політичні пісні українського народу» (1883 р.). Важливого значення М. Драгоманов надавав ретельному вивченню політичних пісень, що відбивають історію українського народу. Завдяки активній участі М. Драгоманова була розроблена інструкція, згідно з якою по всій Україні було розгорнуто збирання творів народної творчості, започатковано науковий метод історико-етнографічного збирання, аналізу, публікації фольклорної спадщини [68, с. 45].

М. Драгоманов надавав великого значення народній освіті, вважав її вагомим чинником у розвитку державності та нації (недаремно одним із його псевдонімів був «учитель»). З цього приводу у своїй праці «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії» М. Драгоманов писав: «де в чому зменшити своє горе народ міг би й тепер, якби був хоч трохи письменний <…> а коли б він був добре освічений наукою <…> тоді б двох днів не подержались би усі порядки, що нині доводять народ до стану робочого скоту на панів, купців, царів» [63, с. 7].

Метою організації недільних шкіл М. Драгоманов ставив відкрити очі мужицьким громадам, зробити їх такими, щоб могли встати й боротися за себе [287, с. 34]. Він вважав, що освіту в народних школах слід розпочинати українською мовою, а потім уже переходити до російської та церковнослов'янської, тому відстоював право на освіту рідною мовою та її вільний розвиток. Свої думки стосовно важливого значення української мови М. Драгоманов виклав у низці статей, опублікованих у «Санкт-Петербургских ведомостях»: «Земство и местный элемент в народном образовании», «О педагогическом значении малорусского языка» та ін. Погляди М. Драгоманова, відображені в працях «Література російська, великоруська, українська і галицька», «Чудацькі думки про національну українську справу», «Листи на Наддніпрянську Україну» теоретично обґрунтовують програму прискореного розвитку національної літератури [51, с. 59].

Відома широка обізнаність М. Драгоманова з педагогічними працями найвидатніших педагогів Європи, зокрема з ідеями І. Песталоцці та А.

Дістервега, методикою викладання мов у школах К Фреліха, де основу навчання рідної мови становили пісні, казки, прислів'я. Здобутки М. Драгоманова в педагогічній справі вплинули на розроблення важливих питань методики вищої школи в наступні роки. [68, с. 9–10].

У громадівця І. Нечуя-Левицького, який був видатним письменником, основною темою творчості стало життя селян, розкриття типових народних образів. Крім того, він писав статті, які стосувалися різних питань, зокрема, про літературний процес, освіту в школах. Так, наприклад, у статті «Школа повинна бути національна» І. Нечуй-Левицький дає високу оцінку українському фольклорові і вважає, що він повинен бути основою виховання: «Народні наші пісні, казки, приказки, колядки, козацькі думи, утвори поважні й моральні – все це в українського народу невичерпний, багатий скарб і для навчання й виховання, і в школі для напутіння в житті <…>, даючи часом високі зразки і моральності й краси художества» [192, с. 230].

І. Нечуй-Левицький вважав, що для розвитку української нації необхідне створення «української народної школи» [245, с. 113]. Свої переконання щодо цього він викладав у написаних в різний період статтях, а саме: «Сьогочасне літературне прямування» (1878–1884), «Російська народна школа на Україні» (1889), «Педагогічна проява в російській народній школі» (1893), «Органи народних партій» (1871), «Школа повинна бути національна» (1911).

Народницькі погляди були притаманні Б. Познанському. Відомо, що він у 1861 році перебував на Канівщині в маєтку поміщиці Габель і переконав її віддати всю землю в аренду селянам на вигідних для них умовах. Він прагнув увесь час їм допомагати: працював з ними на землі, читав їм книжки та записував від них пісні. Свої спостереження над селянами Б. Познанський виклав у книжці про одяг українців. Свідченням прагнення зблизитися з народом стало його одруження з селянською дівчиною [293, с. 24].

Контакти з народом і проведення просвітницької роботи серед селян було характерним для діяльності Т. Рильського. Це засвідчує доповідна записка Київського, Воєнного, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора попечителю Київського навчального округу від 25 лютого 1861 року в якій він зазначав, що Т. Рильський: «<…> брав участь у польових роботах з селянами, відвідував селянські хати і шинки, співав з селянами пісні , читав їм малоросійську поему "Наймичка"» [13, с. 1–2].

У процесі міжособистісного взаємовпливу формувалися й розвивалися народницькі погляди М. Лисенка та його народно-культурницька діяльність.

Фольклористичні праці М. Лисенка «Характеристика музичних особливостей українських дум й пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм» (1873), «Дума про Хмельницького та Барабаша» (1888), «Про торбан і музику пісень Відорта» (1892), «Народні музичні інструменти на Україні» (1894), а т акож його епістолярна спадщина й музична творчість є важливим джерельним матеріалом для розкриття підходу композитора до проблеми народності.

В одному з листів М. Лисенка до І. Франка (1885 р.) промовистою є його така самохарактеристика: «я запеклий, фанатичний народовець» [178, с. 163].

Ставлення М. Лисенка до народу, а також фольклористична, композиторська та інші сфери діяльності митця відповідали концепції «культурницького народництва», що зародилося в М. Костомарова і якої дотримувалося більшість громадівців.

У М. Лисенка, як і в М. Костомарова та громадівців, простежується пієтетне ставлення до народу, зокрема, до його багатої творчості. У цьому в них проявилися редументи естетики Романтизму, для якої поняття народності було адекватне високій художності.

М. Костомаров та В. Антонович у своїх працях з української історіографії першорядне значення надавали «народному життю», фольклорній спадщині. Для М. Лисенка при написанні музичних творів також першорядне значення мав народ і його творчість. Якщо М. Костомарова та В. Антоновича вважають представниками народницького напряму в українській історіографії, то М. Лисенка можна вважати *основоположником народницького напряму* в українській професійній музиці.

У створенні музики в народницькому напрямку важливим було *пізнати народ*, під яким, як ми вже відзначали, тоді розуміли селян, що зберігали українську мову, фольклор та народні традиції. М. Лисенко дістав виховання в аристократичній сім'ї, але, зростаючи в селянському середовищі, поступово пізнавав народ. Він розумів, наскільки це важливо для композиторів нового покоління і тому закликав їх: «вчіться на сірій свитині, на грубій сорочці, на дьогтьових чоботах, там бо душа Божа сидить» [199, с. 259].

З пізнанням народу, наближенням до нього пов'язане «ходіння в народ» з метою записів фольклору. Це робили М. Лисенко, М. Костомаров та громадівці, і композитор радив так діяти й молодим митцям: «яка то велика потреба музикові й заразом народникові повештатися поміж селянським людом, зазнати його світогляд, записати його перекази, споминки, згадки, прислів'я, пісні і спів до них. Вся ця сфера як воздух чоловікові потрібна; без неї гріх починати свою працю й музикові й філологові» [200, с. 263].

М. Лисенко в листах згадував про свої «ходіння в народ» і підкреслював , яке це мало велике значення для нього. У листі до Ф. Колесси (1896 р.) М. Лисенко писав: «Я, будучи студентом університету, кожне літо, що траплялося мені, їздив на село, залюбки віддавався тій роботі [записам народних пісень – Д. С.]. Через те я між іншим стався перейнятий духом народної пісні: вона мене споріднила з людом <…> Фратернізацією [братанням з французького] з народом ми охоче – старі товариші колишні, давні студенти [мабуть, йдеться про членів «Київської громади» – Д. С.] займалися і пізніше, по закінченню університету, і через те в наших етнографічних працях є досвід, зрілий осуд речі, дотичні прийоми в роботі кожного фаху» [200, с. 263].

У фольклористичній праці «Характеристика музичних особливостей українських дум та пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм» М. Лисенко відзначав особливу цінність музичного фольклору для вивчення народного життя та народного характеру: «народна музика і пісня <…> змальовує історичне минуле й буденне життя народу з його заповітними ідеалами та з

сімейними домашніми радощами й горем», що у ній є «багатющий запас матеріалу для естетичної характеристики народу» [129, с. 15].

Записи українських народних пісень протягом усього життя та укладання збірників народних пісень з їх аранжуванням сприяли тому, що М. Лисенко «перейнявся» народними піснями й зумів відтворити в музиці народну специфіку. Листи М. Лисенка свідчать, що композитор, як і М. Костомаров та громадівці, з великою любов'ю ставився до українського музичного фольклору, що відчувається в таких його словах: «чудова пісня народна» [178, с. 163], «здорове свіже джерело» [178, с. 164]. Збирання народних пісень М. Лисенко називав «спасенним ділом» [201, с. 280].

Постійно записуючи й працюючи над українською народною піснею, М. Лисенко глибоко й тонко відчув її національну специфіку. Захоплюючись особливостями народної пісні, він влучно характеризував її специфіку в листі до Ф. Колесси (1896 р.): «<…> я смакую у своїй пісні свої самостійні звороти в мелодичному малюнку пісні, чудову м'якість, оригінальну суміш мажору й мінору, не той скам'янілий діатонізм, застиглий у своїй прадавності, але відносно вимогам слова, податний, м'який і через те і в гармонізаціях не стільки суворий, жорсткий, лишень красивий, пестучий слух і розмисел» [200, с. 262]. М. Лисенко особливо високо цінував найдавніші пласти українського фольклору, а саме, архаїчні дохристиянські обрядові пісні, які він записував та публікував.

М. Лисенко, як і М. Костомаров, вважав за необхідне ознайомити світову громадськість з українськими піснями, а також і з професійною українською музикою. З цього приводу в листах до Ф. Колесси він зазначав: «Європа з своїм обмеженим мажором і мінором мало не все промовила вже світові у творах великих своїх геніїв, нам же ще хиба тільки між люди припадає доба з'явитись. Наша пісня в широкому світі європейському занадто молода, свіжа, нова, — їй належить будущина», і українській музиці потрібно «відзначитись і зазнати своє з'явлення на арені європейській» [199, с. 258], [201, с. 280]. М. Лисенко зібрав близько півтори тисячі народних пісень – в основному українських, але записував він і пісні інших народів (болгарські, сербські, моравські, хорватські, македонські, татарські та ін.) [114, с. 288].

Разом з тим, М. Лисенко не ідеалізував пісенний матеріал, який у той час побутував по селах. Композитор зазначав, що поряд з давніми піснями, які й становлять особливу цінність, у сільському середовищі під впливом цивілізації відбуваються негативні зміни в пісенній культурі, з'явилися нові пісні. У листі до Ф. Колесси (1898 р.) він писав, що цивілізація «нищить народність, занечищує, забруднює ниву, прищеплює їй найпідліші сторони. Як оперетка понижує смак правдивої музики, так у нашому людові нахил до солдатської пісні зіпсував смак до своєї рідної пісні» [114, с. 280].

М. Лисенко (як М. Костомаров та громадівці) вважав, що тільки завдяки опорі на фольклор можна досягти національної самобутності мистецтва. Композитор, завдяки глибокому осягненню фольклору та здобутків світової музичної культури і створенні нової якості в їх поєднанні, як зазначає Л. Корній, сформував українську національну модель романтичного стилю. [116

]. В одному з листів до І. Франка (1885 р.) М. Лисенко давав поради молодим композиторам: «переймися тисячами цих мелодій [народних – Д. С.] та свою артилерію знання й форми європейської до міста приклади; утвори есенцію з цього, прояви свою власну індивідуальну творчість на ґрунті усього винесеного, вичитаного, перечувствованого» [178, с. 163]. Композитор вважав , що це єдино правильний шлях у створенні української музики композиторами молодого покоління. Про це він писав у листі до О. Нижанківського (1891 р.): «Як-би в такім напрямі Ви і усі Ваші — різних професій патріоти — творили на підставі спочатку чисто народної музи, а далі , пройнявшись наскрізь народною мелодією і штучно творячи, то б сього було досить. Це є підстава єдино непорушна, єдино правдива і оригінальна перед лицем цілого світу» [187, с. 193].

У цих словах М. Лисенко розкрив по суті метод створення професійної музики на народній основі, якого він дотримувався і який згодом використовували його послідовники.

У своїй творчості М. Лисенко дав зразок втілення нової якості народності. Народність у М. Лисенка, за словами Л. Корній, — «це глибоке розкриття в музиці народного життя, світогляду, характеру, історії народу, а також створення індивідуального стилю на народній основі» [114, с. 276]. Більша частина творів композитора пов’язана з народними образами, і в цьому зразком для нього був Т. Шевченко, на тексти якого він написав більшість своїх творів. Серед народних образів у текстах Т. Шевченка М. Лисенко часто обирав образ знедоленої селянської дівчини [111].

Музичні твори М. Лисенка на тексти Т. Шевченка мають виразну соціальну спрямованість. У них композитор уперше в музичній сфері так яскраво втілив одну з найяскравіших сторінок української історії – боротьбу українських козаків за волю. Ця історична козацька тематика простежується майже в усіх жанрах творчості композитора. Вона була актуальною в тогочасних умовах поневоленого життя українського народу. Ця тематика, можливо, з’явилася також завдяки контактам з київськими громадівцями, які приділяли їй значну увагу в історичних дослідженнях (В. Антонович), у фольклористичних працях (В. Антонович, М. Драгоманов) та в літературі (І. Нечуй-Левицький).

Значна заслуга М. Лисенка полягає й у створенні перших професійних праць з музичної фольклористики. Композитор прагнув виявити специфічні риси музичної стилістики українського фольклору й для цього порівнював його з фольклором слов’янських народів, зокрема, з російським. Важливими є спостереження композитора, що стосуються мелодики, ладовості та будови українських народних пісень. Разом з О. Русовим М. Лисенко писав про кобзаря О. Вересая і вперше навів нотні зразки дум, писав про особливості думної декламації та про музичний інструмент кобзу. Отже, М. Лисенко започаткував українську музичну фольклористику, яку продовжили Ф. Колесса, С. Людкевич, К. Квітка та ін. Ця діяльність М. Лисенка також співпадала з фольклористичною діяльністю громадівців, зокрема, П. Житецького.

М. Лисенко, як і громадівці, здійснював велику просвітницьку роботу серед народу, але робив це через музичну сферу. Починаючи зі студентських років і до початку XX ст., він постійно організовував концерти, в яких під його орудою звучала українська народна пісня, пісні інших народів, а також українські професійні твори. Концерти під його керівництвом в умовах заборони українського слова були не тільки музичним, але й суспільно-політичним явищем. Значною подією стали мандрівні концертні подорожі, організовані М. Лисенком по багатьох містах Наддніпрянської України: у Полтаві, Житомирі, Черкасах, Умані, Білій Церкві, Лубнах, Бердичеві, Кременчуку, Корсуні та ін. у 1892, 1893, 1897, 1899, 1902 рр., які мали величезне значення для процесу національного пробудження. Якщо врахувати тодішні переслідування й заборони українського слова, то можна тільки подивуватися мужності, відвазі та сподвижницькій діяльності М. Лисенка в таких умовах. Літературознавець С. Єфремов, молодший сучасник М. Лисенка, так промовисто охарактеризував цю діяльність композитора: «Лисенко був одним із найдужчих пропагаторів українства, що своєю непереможною силою здобував для його все нові й нові позиції навіть там, куди іншим діячам ніяк було й доступитись. Де не брала ні наука, ні письменство, де спинявся розум і логіка – туди йшло сміливо мистецтво національне, рідна пісня, почуття – і перед ним розкривались двері й душі, м’якли серця і приймали віщого посланця національного відродження України» [76, с. 5–6].

Як відомо, мова є найважливішою ознакою самоідентифікації народу. В умовах заборони українського слова перед громадівцями, зокрема, й М. Лисенком, поставала проблема збереження української мови. Усі твори композитора, за винятком романсу «Признание» на текст російського поета Надсона, написані на українські тексти. Українську мову М. Лисенко пропагував і своїми концертами. У листах він не раз звертався до проблеми функціонування української мови. Особливого значення композитор надавав українській мові в опері, через що довго не погоджувався на пропозицію поставити оперу «Тарас Бульба» російською мовою на сцені Імператорського московського театру [274].

Таким чином, маємо всі підстави вважати, що принципи народності у М. Лисенка дуже близькі до того розуміння народності, які простежуються в М. Костомарова та в київських громадівців. Їхня народно-культурницька діяльність відбувалася в схожому руслі, тільки М. Лисенко багато зусиль доклав саме в музичній галузі.

М. Лисенка турбували не тільки національне, але й соціально-економічне становище українського народу, і він критично ставився до його гнобителів. Свідчення цього знаходимо в листі до М. Драгоманова від 20 жовтня 1877 р., в якому він писав: «Мерзенна, я вам скажу, буржуазія полтавська за дуже-дуже малою вилучкою. Забагніло, засмерділося, і земство те – паскудні чиновники» [183, с. 123]. Таким чином, наявні писемні свідчення дають цілком певні підстави вважати, що М. Лисенко дотримувався національно-демократичних поглядів. Це проявилося і в його розумінні

народності та в розкритті народної сфери в музиці.

У М. Лисенка, як і в низки громадівців, ще спостерігалися романтичні погляди в ідеалістичному баченні селянства, однак їхня велика культурницька діяльність впливала на соціум. Особливо велике значення в цьому мала різнобічна діяльність М. Лисенка, в композиторській творчості якого яскраво прозвучала національно-визвольна тематика.

2.2 Слов'янська ідея в М. Лисенка та в київських громадівців

Під слов'янською ідеєю розуміється єднання слов'янських народів , їхня взаємопідтримка й культурні взаємозв'язки. Ця ідея була однією з провідних у М. Лисенка та громадівців. Вона визрівала в умовах складної історичної ситуації, коли Україна була поділена між Австро-Угорською та Російською імперіями. Українське націотворення було схоже з тими процесами, які відбувалися в інших бездержавницьких слов'янських народів (у словаків, сербів, поляків, болгар, чехів). Усіх пригноблених слов'ян об'єднувала спільна мета – прагнення створити власну державу з розвиненою національною культурою.

У першій половині XIX ст. активізуються процеси національного відродження пригноблених слов'янських народів. У кожного з них були митці , які зробили великий внесок у національне відродження: у *чехів і словаків* – Й . Добровський, Й. Юнгман, П. Шафарик, Ян Коллар, В. Ганка, Людовіт Штур; у *сербів* – Вук Караджич; у *хорватів* – В. Ягич, П. Прерадович, Людевіт Гай; у *словенців* – Ф. Міклошич, В. Копітар; у *поляків* – Й. Лелевель, А. Міцкевич, Ю . Словацький [53, с. 363].

Головним завданням слов'янської інтелектуальної еліти було формування в народу національної самосвідомості. У культурницькій роботі значне місце займала фольклористична діяльність, просвітництво серед народу, створення організацій і товариств. Такі націокультурні процеси у слов'ян були стимулюючим фактором для розвитку української національної культури нового типу. М. Драгоманов у одній із своїх праць писав: «Пробуждение славянских народностей быстро отразилось в Украйне и подняло из летаргического сна народную мысль и чувство. Явилось стремление возродить умирающую под кнутом московским и штыком санктпетербургским народность и возсоздать самобытную литературу» [69, с. 10].

Слов'янська ідея в М. Лисенка та київських громадівців простежується у *політичному* та *у культурному* аспектах.

Політичний аспект слов'янської ідеї полягав у міжслов'янському єднанні – в пошуках виходу із ситуації національного гноблення шляхом створення слов'янської федерації на демократичній основі. Сповідували цю ідею представники Кирило-Мефодіївського братства, а найбільшим її прихильником був М. Костомаров. Ця ідея міжслов'янського єднання була проголошена в програмному документі цієї органцізації – «Книзі буття українського народу», автором якої вважають М. Костомарова. У

«Автобіографії» М. Костомаров писав: «Наши дружеския беседы обращались более всего к идеи славянской взаимности <…> Взаимность славянских народов в нашем воображении не ограничивалась уже сферою науки и поэзии, но стала представляться в образах, в которых, как нам казалось, она должна была воплотиться для будущей истории. Мимо нашей воли стал нам представляться федеративный строй, как самое счастливое течение общественной жизни славянских наций. Мы стали воображать все славянские народы соединенными между собою в федерации, подобно древним греческим республикам или Соединенным Штатам Северной Америки, с тем, чтобы все находились в прочной связи между собою, но каждая сохраняла свято свою отдельную автономию» [120, с. 61].

Ідея створення федерації слов'ян існувала і в інших слов'янських народів. Історик початку XX ст. В. Міяковський зазначав: «Польські емісари, себто уповноважені від закордонних організацій, щороку об'їздять спольщені частини України, закладають місцеві організації, ставлять на чолі їх видатніших людей з поміщицтва, інтелігенції, письменників, з якими здибаються і кола української інтелігенції <…> Польські діячі слов'янського відродження, так само як і чеські, мріяли про федерацію слов'ян з кількох штатів» [228, с. 96–97].

У листі до журналу «Колокол» (1902 р.) М. Костомаров виклав своє бачення України в майбутньому слов'янському союзі: «В будучім славянскім союзі, в який віримо і якого очікуємо, наша Полуднева Русь повинна становити окрему державну цілість на цілім просторі, де народ говорить українською мовою, з захованєм єдности, основаної не на пагубній, мертвій централізації, але на ясній свідомости, рівноправності і своїх власних користий» [137, с. 36].

Погляди М. Костомарова щодо міжслов'янського єднання, як і в інших членів цього братства, зокрема Т. Шевченка, мали значний вплив на слов'янофільські орієнтири М. Лисенка та київських громадівців. На одному із громадівських зібрань «вирішено було одноголосно <…> що чесний, свідомий малорос <…> до всіх братів слав'ян він повинен ставитись дружньо – допомагати їм у боротьбі з гнобителями, що в політичних і соціальних прагненнях він сповідує ті ж самі ідеали, що й передові його брати великороси, і що з кращими партіями цих передових сил він солідарний» [275, с. 464].

У 70-х роках громадівці, як і М. Костомаров, були прихильниками федеративного слов'янського об'єднання. Про це свідчить «Одкритий лист з України» до редакції львівської газети «Правда» від 1873 року, який підписали громадівці і серед них – М. Лисенко. У цьому листі зазначено: «Яко слов'яни і українці, ми признаємо себе друзями федеральної системи – це є не стільки федералізму коронних країв, скільки федералізму народностей і широкого самоуправу земського і громадського» [64, с. 218–219]. У листі підкреслювалася свобода совісті, освіти, народоправства та розуму як головних чинників у побудові демократичного суспільства.

Головним ініціатором цього листа був М. Драгоманов. Слід зазначити, що ще на початку 60-х років XIX ст., а саме під час навчання в Київському університеті, у М. Драгоманова формувалися суспільно-політичні погляди щодо федералізму. Основна суть його федералістичної концепції ґрунтувалася на свободі та рівноправності всіх національностей, вільному розвитку освіти й культури, мирі та дружбі між народами. Він боровся за децентралізацію і прагнув створити всесвітню спілку вільних і рівних націй. З цього приводу М. Драгоманов писав: «Державні пута, котрі тепер плутаються на ногах українських, розтопляються тільки у вільній спілці у всеслов'янській» [47, с. 96].

М. Драгоманов виступав проти ідеалізації російської держави і терористичних методів влади. Як зазначає історик Я. Грицак, концепція М. Драгоманова базувалася на широкому впровадженні федеративних та самоуправних принципів, на свободі особистості, повної ліквідації авторитарних режимів, у створенні добровільних асоціацій вільних та рівних осіб [45, с. 68, 71].

Громадівець В. Антонович також був палким прихильником слов'янської федерації. Серед підписів громадян на «Одкритому листі з України» був і його підпис. Науковець С. Євгунова-Щербина підкреслювала, що «бажаним політичним ідеалом України для В. Антоновича була вільна федерація слов'янських народів, де кожен із них був би представлений своєю культурою, етнографічними та побутовими особливостями («кто во фраке и цилиндре, кто в свитке и смушковой шапке»), зі своєю рідною мовою і своїми національними формами загальнолюдської культури» [74, с. 97].

Важливою складовою частиною міжслов'янського єднання була *політична взаємопідтримка*. На цей період припадає нелегка боротьба балканських слов'ян з османськими поневолювачами. Громадівці, серед них і М. Лисенко, намагалися надати посильну матеріальну допомогу повсталій Сербії. Для цього був створений комітет, який формував групи волонтерів та відправляв їх на Балкани, збирав для них кошти, придбав одяг та інші речі, організовував концерти, виручка від яких надходила у фонд допомоги сербам. Про це йдеться в листі М. Лисенка до подружжя Драгоманових від 23 серпня 1876 року: «Коли б Ви знали, серденята мої, який рух знімається тепер у Київі між товариства <…> слов'янської війни, слов'янського питання? Берештам, Цвітковський, Ломачка з Толочихою (члени «Київської Громади» – Д. С.) та ще з декотрими людьми заклали товариство своє приватне для вербунку добровільців на війну словенську <…> Я на виїзд пішов умисне на вокзал, як їх виправляли. Такого гамору і лементу дружного кгвалту й привітання ще у нас не зазнати <…> далі вже як почали ектенію правити: за свободу, за свободу слов'ян, за з'їднання слов'ян» [155, с. 111–112].

Культурницький аспект слов'янської ідеї проявився в різних напрямках: усвідомлення єдиної слов'янської праоснови; взаємозацікавлення національною специфікою слов'янських народів та їхніми культурами, що сприяло встановленню тісних контактів між ними та збагаченню кожної з них.

М. Лисенко та київські громадівці, без сумніву, були знайомі з фундаментальною працею М. Костомарова «Слов'янська міфологія», написаною в 1846 році, що розкриває праслов'янську спільність у міфології слов'янських народів, у якій виразно простежується язичницький світогляд. Своєю працею М. Костомаров пробудив інтерес М. Лисенка та київських громадівців до міфології українського народу, давніх пластів українського фольклору.

І. Нечуй-Левицький написав працю «Світогляд українського народу. Ескіз української міфілогії» (уперше надрукована у 1876 році), в якій досліджує українську міфологію, зокрема обрядові пісні, як складову частину загальнослов'янської міфології.

М. Драгоманов відзначав, що українські колядки мають схожість з білоруськими «волочобними піснями». На його думку, українські колядки, веснянки та інші обрядові пісні є важливим джерелом для дослідження «давнини слов'яноруської» [72, с. 267–268].

Великий інтерес до українських обрядових пісень, у яких простежуються спільні для слов'ян архаїчні риси, проявляв і М. Лисенко. Він хотів зібрати найбільш архаїчний пласт української пісенної творчості. У 1895 році композитор звернувся до редакції газети «Черниговские губернские ведомости» з листом, у якому зазначалося: «М.В. Лисенко, бажаючи зібрати і видати найповніший збірник обрядових українських пісень, що їх співає народ протягом року, як залишок найстародавнішої, дохристиянської народно -пісенної творчості, яка перед нашими очима, рік у рік вимирає, звертається до шановних земляків з уклінним проханням допомогти йому у виданні такого збірника, надіславши матеріали як текстові (слова до пісень), так і музичні до них мотиви, у якому такі є» [128, с. 42]. М. Лисенко згодом один з перших здійснив аранжування веснянок та інших обрядових пісень.

Проблема слов'янської спільності частково простежується також в праці П. Житецького «Нарис літературної історії української мови XVII ст.», надрукованій у Києві 1889 року («Очерк литературной истории малорусского наречия XVII ст.»). У ній автор аналізує мовні особливості творів українських письменників XVII ст. Він вважав, що ці твори написані церковнослов'янською мовою, яку автор називає «слов'янською». Ця мова, на його думку, «вважалася недоторканою власністю всього православного слов'янства» [84, с. 22]. При цьому П. Житецький відзначає і процеси зближення між книжною (слов'яноруською) та народною мовами [84, с. 18]. Він один з перших українських філологів виявив лексичні запозичення в давньоукраїнській літературній мові з інших слов'янських мов. П. Житецький здійснив також порівняльне дослідження давньоукраїнських, російських та білоруських народних говірок. Отже, ця праця заклала ґрунт для порівняльних досліджень слов'янських мов.

В Україні та інших слов'янських народів у другій половині XIX – на початку XX ст. простежується *взаємозацікавленість слов'янських народів*, зокрема, їхніми культурами. Відкриття слов'янських культур було характерним для М. Лисенка та громадівців. Воно проявилося насамперед в

зацікавленні слов'янським фольклором. Про особливий інтерес М. Лисенка до пісенного фольклору слов'янських народів свідчить його лист від 9 лютого 1870 року до західноукраїнського композитора А. Вахнянина, в якому він просить надіслати збірники пісень слов'янських народів: коли не в-ві Львові, то з Відня або з Праги випишіть збірників народних пісень чеських, моравських, сербських, хорватських, словацьких, лядських й своїх галичанських з текстом, мелодією співу та пригравом або й без того, – та таких чесних збирачів, щоб спів народний не попсований та не покуйовджений був» [172, с. 85].

У 1873 році разом з О. Русовим М. Лисенко здійснив подорож по Сербії та Болгарії. Дружина О. Русова Софія у своїх спогадах писала, що «Микола Віталійович з її чоловіком їздили до південних слов'ян, знайомилися з національним рухом, записували народні пісні [264, с. 168]. Існують відомості , що М. Лисенко під час цієї поїздки записав болгарську пісню («Мекедонець, македонець») та болгарський танець «ора» [28, с. 68], а також сербські, моравські та хорватські пісні [114, с. 264].

Не обмежуючись лише збиранням слов'янського фольклору, М. Лисенко здійснив хорові аранжування багатьох слов'янських пісень: *російських* («Как под яблонькой», «Из-под дуба, из-под вяза», «Уж ты поле мое», «На Иванушке чепан», «Что пониже было города Саратова», «Во лузях» , «Солнце закатилося за темные леса», «Винный наш колодезь»); *моравських* («Моравські вояки», «Буде війна, буде хто на неї піде», «Букет» з моравських народних пісень: «Ой болить моя голівонька», «Буде війна, буде», «Тепер як краще робити»); *сербських* («Всі човняри попливли тихо», «Я-серб»); *польських* (Вінок з польських народних пісень: «Одягну я жупан», «А я у Варшаві», «Підківочки, дайте жару»). У концертах М. Лисенка виконувалася *чеська* «Гуситська пісня».

М. Драгоманов, як відомо, останні роки свого життя провів у Болгарії. Він працював у Софіївському університеті на кафедрі загальної історії історико-філологічного факультету. Там науковець не тільки займався викладацькою діяльністю, а й постійно цікавився болгарським фольклором і його досліджував. Статті М. Драгоманова на цю тему були надруковані в болгарських виданнях «Народ», «Житє і слово» [71, с. 617].

Після переїзду Драгоманова до Софії в 1889 р. стали більш інтенсивними зв'язки з Болгарією і у М. Лисенка, що відзначає науковець С. Балінова [28, с. 65].

Поряд з фольклористикою, громадівців цікавили література, мовознавство й археологія. М. Лисенко проявляв інтерес до поезії слов'янських народів. Так у листі до І. Микити від 2 січня 1869 року М. Лисенко просить знайти у Празі книги представників слов'янського романтизму пер. пол. XIX ст. – Карла Гавлічека-Боровського, Шафарика, Ербена, В'ячеслава Ганки, Колляра, Вука Стефановича Караджича [177, с. 69].

Важливою справою були переклади українською мовою фольклору, поезії, художньої літератури слов'янських народів. На прохання редакції львівської газети «Правда» М. Старицький здійснив переклади сербських

пісень та дум. Вивчивши сербську мову, він з великим завзяттям працював над цією справою. М. Лисенко турбувався друком цих перекладів, що розкрито в листі до І. Микити від 2 січня 1869 року: «Мене теж дивує, що сербські переклади Гетьманця і досі не були надруковані у «Правді». Хіба їх огужено чи що? А він мені пише, що як тії надрукують, та потреба буде і надалі, то він вже має на поготові доволі тих перекладів» [177, с. 69]. У 1876 р . вийшла книжка «Сербські народні думи та пісні», яка була присвячена М.П. Драгоманову.

Ця книга викликала негативну реакцію з боку уряду, який хотів завести на М. Старицького політичну справу. Його було звинувачено в сепаратизмі. У листі до М. Драгоманова від 1877 р. Ю. Цвітковський пише: «Йому тут дуже важко. На нього, нещасного, ні за що ні про що напосідають» [213, с. 231]. Існує ще одна причина, через яку жандарми переслідували письменника. М. Старицький вирішив передати отримані від продажу книжок гроші у фонд допомоги слов'янам, які прагнули звільнитися від турецького поневолення [293, с. 65].

Відомо, що М. Старицький робив переклади з чеської, болгарської та польської поезії. Особливо його приваблювала творчість польських письменників Адама Міцкевича та Владислава Сирокомлі [293, с. 65]. М. Старицького цікавила й російська література. Про це свідчить лист Ю. Цвітковського до М. Драгоманова від 9 грудня 1876 року: «…у Старицького набралося чимало й інших робіт. У нього тепер міг би скластися цілий випуск, досить великий, віршів Некрасова, другий – віршів Лермантова і третя збірка різних поетів (Сирокомлі, Міцкевича, Пушкіна, Гейне, Байрона та ін.). Ці три збірки, надруковані зараз, мали б велике значення для нас, як доказ для людей , що висловлюють всіляки сумління відносно мови, що українська мова абсолютно здатна для передачі найбільш класичних творів кращих поетів європейських» [212, с. 207].

Слід відзначити особливе зацікавлення О. Русова слов'янським мовознавством. Як свідчать джерельні матеріали, він мріяв про відвідування лекційного курсу порівняльної граматики слов'янських мов у відомого словацького мовознавця М. Гаталли. О. Русова приваблювала також і освітня справа слов'ян, зокрема чехів. Він здійснив екскурсію до Коконоша (Чехія) й був дуже здивований, що навіть у гірських селах існували школи. Зауважимо, що дисертаційне дослідження О. Русова присвячене розгляду чеського національного героя Яна Жижки, відповідає його прихильності до слов'янської ідеї. Він деякий час перебував у Празі, де поруч з іншими справами, збирав архівні матеріали для дисертації [246, с. 21, 23].

Існують факти, які свідчать про великий інтерес В. Антоновича до археологічної галузі слов'янських народів. З цього приводу у 1891 р. він відвідав Прагу, де мав нагоду поспілкуватися з редакцією археологічного часопису «Pamatki», а також – з найкращим чеським археологом Владиславом Пічем. Від нього В. Антонович записав деякі відомості, що стосуються чеських старожитностей.

У цьому ж році історик здійснив подорож до Кракова. Він був членом Краківського нумізматично-археологічного товариства, тому побував на його засіданнях і познайомився з деякими приватними колекціями.

Відомо, що В. Антонович відвідав і слов'янські археологічні музеї, зокрема в Кракові, Граці, Лейбасі, Загребі, Пешті та Белграді [23, с. 30–31].

Громадівці не тільки виявляли інтерес до слов'янських культур, але й намагалися пропагувати їх як в Україні, так і за її межами. Особливо яскравою подією стали слов'янські концерти М. Лисенка, які називали «найкращим курсом із слов'янознавства» [33, с. 6, 12].

До репертуару цих концертів входили пісні різних народів. П. Житецький у листі до М. Драгоманова від 1870 року відзначає, що М. Лисенко проводить музичні вечори слов'янських пісень, де переважно співаються чеські та сербські [206, с. 98]. О. Русов, який разом з М. Лисенком їздив до південних слов'ян для збирання та вивчення пісенного матеріалу, підкреслює: «М.В. Лисенко при своєму таланті володіє величезним знанням специфічних властивостей не тільки малоруських народних пісень, але й інших, відомо всім, хто чув у його концертах виконання польських, великоруських, чеських, моравських, сербських, хорватських та ін. слов'янських пісень його хорової аранжировки» [258, с. 494].

Великою подією в культурному житті столиці Російської імперії стали два слов'янські концерти в «Соляному містечку» під час навчання М. Лисенка у Петербурзі (березень-квітень 1875 р.). Вони відбулися з великим успіхом; російська преса назвала композитора «українським Глінкою» [114, с. 266].

У програмах концертів під час подорожей М. Лисенка по Україні 1892, 1893, 1897, 1899, 1902 рр. звучала народна та професійна музика слов'янських народів [114, с. 270]. У 1896–1897 рр. М. Лисенко в Київському літературно-артистичному товаристві брав активну участь в організації вечорів, лекцій, концертів, присвячених пам'яті видатного польського поета А. Міцкевича.

У листі від 18 листопада 1876 року М. Лисенко писав М. Драгоманову: «У суботу одбули концерта на користь слов'ян <…> Концерт трохи добре упорядкований з музичної сторони, проминув добре, тільки небагато було у театрі; крб. 400 як зостанеться, то й добре. Хор дуже добре співав. Співали тільки чеські та сербські, більш ніяких» [182, с. 117]

Громадівці не тільки вивчали та пропагували слов'янські культури, але й *зверталися до слов'янської тематики в своїй творчості.* М. Лисенко написав романс «Милованка» на слова польського поета А. Міцкевича (переклад М. Старицького), а також на тексти російського поета – С. Надсона «У сні мені марилось небо» (переклад Л. Старицької-Черняхівської) і «Признание».

М. Лисенко мав намір написати твори й на тексти болгарських поетів. Про це він пише до редакції музичного журналу «Гусла» в листі від 1891 року: «Я был бы очень доволен, если б мог написать (положить) музыку к болгарским стихотворениям. Если таковые нетрудные и небольшие есть у Вас , – одолжите; кто знает, быть может, и удастся» [190, с. 193]. На жаль, у музичному доробку композитора немає жодного твору на болгарські вірші.

Тема національного гноблення чеського народу розкрита в хоровій поемі М. Лисенка «Іван Гус», написаній на текст поеми Т. Шевченка «Єретик». У творі композитора «На прю» (слова М. Старицького) яскраво розкривається ідея єднання і братерства народів.

Проте, що слов'янська ідея для громадівців була особливо важливою може свідчити історія твору **«Поклик до братів слов'ян»**. Спочатку поезію під такою назвою написав М. Драгоманов (до речі цей вірш є єдиним зразком його поетичної творчості й був опублікований у 1871 р. в «Австро-руських споминах» (1867–1877 рр.). У цей самий час з'явився й однойменний вірш М. Старицького, а пізніше до його поезії звернувся М. Лисенко. У 1885 році у Львові був опублікований твір композитора для чоловічого хору «Поклик до братів слов'ян», в основі якого – мелодія народної пісні–гімну «Гей не дивуйте». Якщо порівняти твори М. Драгоманова та М. Старицького, то виявляється, що вони мають спільну тему, хоч це зовсім різні вірші. Про це писав І. Франко: «Коли б мені випало висловити категоричний суд про відносини обох віршів – Драгоманова й Старицького, – то я сказав би, що маємо діло з двома зовсім окремими творами, хоч і на одну тему, з двома виплодами одного круга думок при різнім складі талантів і знання <…> У вірші д. Старицького находяться деякі відгуки вірша Др(агомано)ва, але, проте, се вірш інший, а декуди подає навіть, хоч у досить несмілій формі, думки зовсім чужі й противні думкам покійного Драгоманова» [291, с. 252].

М. Костомаров, М. Лисенко та київські громадівці робили порівняння українців з іншими слов'янськими народами. Усвідомлюючи праслов'янську спільність, М. Лисенка та громадівці помічали й відмінності між слов'янськими народами в їхній ментальності та культурах.

М. Костомаров у дослідженні «Две русские народности» (1861 р.) зробив порівняльний аналіз українського та російського народів, а також поляків та білорусів у релігійних, політичних, фольклорних аспектах. Цікавили його думки про міфологічні уявлення росіян та українців: «При скудности воображения, у Великоруссов чрезвычайно мало суеверий, хотя зато чрезвычайно много предразсудков, и они держатся их упорно. Южноруссы, напротив, с первого раза представятся в высшей степени суеверным народом; в особенности на западе южнорусской земли это сказывается очень разительно» [119, с. 66].

У науковій спадщині В. Антоновича є праці, в яких також висвітлюється слов'янська проблематика. Серед них важливою є стаття «Три національні типи народні» (1888 р.). Вважається, що це – частина конспекту лекцій В.Б. Антоновича з української антропології та етнографії. В. Антонович робить спробу порівняти три національності: українців, росіян та поляків. Він підкреслює: «Всі вони слов'яни; але ж від впливу і примусу всяких обставин — географічних, історичних і інших, вони так порізнились між собою, що тепер мають більше різного, свого власного, аніж схожого, однакового, спільного» [22, с. 92].

Для порівняння трьох слов'янських народів В. Антонович обирає певні параметри, а саме зіставляє ці нації за анатомічними ознаками, типом

нервової системи, особливостями характеру. Цікавими є спостереження автора стосовно відмінності слов'ян до лайки: «Щодо лайок, то тут абсолютна перевага за москалем. Лайка його вельми плодюча, грубіянська і занадто цинічна. Поляк, коли і лається, так не забуває повеличатися: лайка у його кучерява, театральна, не натуральна. Русини лаючись часом теж не цураються цинізму, але звичайно переважною лайкою буває лайка міфологічна: чорт, трясця, яропуд, та бажання чогось-будь лихого» [22, с. 95].

В. Антонович розглядає родинні та дружні стосунки, ставлення батьків до дітей, а також простежує схильність кожного народу до ворогування. Історик розкриває політичні ідеали слов'ян, їхнє ставлення до віри, визначає культурні особливості кожного народу. У своєму дослідженні В. Антонович звертає увагу також на етичні риси українців, росіян та поляків: «Етика — річ вселюдська, тільки етика у різних народів складається неоднаково, різно. В заснові етики в усіх народів покладено невиводне шукання того, як то по правді, як не по правді, що таке правда, а що кривда. Українець-русин вважає за етичне все те, що справедливо. У великоруса виступний етичний пункт сила; він поперед усього звертає увагу на те, чи факт дужий, чи не дужий. У поляків виступний пункт – приємність, любість: коли який-небудь факт приємний – він повинен бути, а прикрий – не повинен. Етика в суспільнім життю – це одна з найголовніших заснов людського життя, поводження і на останку добробуту» [22, с. 101].

Слід підкреслити, що при виявленні всіх відмінних рис слов'янських народів, В. Антонович палко підтримує ідею міжслов'янського єднання. У своїх мемуарах він зазначав, що при взаємній пошані різні національності будуть допомагати один одному у своєму розвитку [20, с. 175].

М. Драгоманов також значну увагу приділяє виявленню відмінностей між слов'янськими народами. У своїх дослідженнях він використовував принцип історизму, завдяки якому, як відзначають дослідники, «умів бачити загальне і осібне, національне і загальнолюдське, індивідуальне і суспільне в їх тісному взаємозв'язку, в єдності конкретного історичного процесу» [71, с. 610]. Він писав про необхідність здійснення порівняльних досліджень обрядових пісень трьох слов'янських гілок, а саме – російського, українського та білоруського народів. М. Драгоманов також порівнює українські пісні з сербськими, болгарськими, чеськими, моравськими, польськими, великоросійськими і виявляє в них поєднання тих елементів, які в інших піснях виступають окремо. З цього приводу українські пісні історик називає «оригінальним явищем» [72, с. 270]. Важлими є висновки автора щодо впливу російських пісень на сатиричні українські (наприклад «Пісня про Хому і Ярему»). М. Драгоманов знаходить спільні риси українських пісень з піснями західних та південних слов'ян (пісня «Пташине весілля» (щиголь) споріднена з сербською, яка значно коротша, та з чеською, де йдеться про одруження горобця, а також з болгарською, білоруською – про одруження рака та жаби) [72, с. 272].

Також М. Лисенко при виявленні специфіки українського народно-пісенного фольклору використовував порівняльний метод – порівнював

українську пісню із слов'янським пісенним фольклором. Про це йдеться у вступі до його праці «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересая» (1874): «Я зобов'язався думкою поділитися наслідками моїх спостережень над українською мелодією та її складом у стародавній епічній формі думи, потім у ліричній формі, з характером морального роздуму, і, нарешті, танцювальній – у формі народних танців та порівняти їх із спорідненою нам піснею великоруською і по змозі з слов'янськими» [129, с. 9]. Саме в цій праці М. Лисенко і подає свої спостереження щодо порівнянь такого роду. Найбільшу увагу композитор приділяє порівнянню української пісні з російською. Відзначаючи близькість пісень цих народів, він виокремлює відмінності між ними. Ці відмінності М. Лисенко пов'язує з особливостями ментальності українців та росіян. Він пише, що «Українська мелодія, походячи з одного джерела з великоруською, в дальшому своєму розвитку, внаслідок історичних комбінацій та впливів самого руху народного, пішла іншим шляхом і набула багатьох своєрідних особливостей та забарвлення, які відрізняють її від великоруської <…> У мелодії великоруській, завжди діатонічній, величаво – спокійній, прикрашеній фантастичними узорами фіоритур, з різкими й великими інтервалами, з відсутністю будь-якої симетрії й правильності в рисунку, з довільним непостійним ритмом, з капризним, до примхливості рухом – відбилися цілком виразно: крута, сувора воля великороса, його практичний розум, розмашистість натури та любов до роздолля, до молодецтва. Тоді як у мелодії українській – здебільшого (коли можна так висловитися) сугубо мінорній, з мелізмами, що нагадують не фантастичність прикрас, а переважно надірваний зойк, з дрібними інтервалами й характерними, несподівано сміливими підвищеннями, з рисунком симетричним і правильним ритмом, здебільшого постійним – відбився, як у дзеркалі, тип українця, миролюбного й глибокого характером, палкого й пристрасного з природи, з естетичним почуттям і з розумом споглядальним» [129, с. 30–31].

М. Лисенко відзначає відмінності української та російської пісні в ладових особливостях: «Тоді як великоруські пісні зберегли в усій незайманій чистоті і замкнутості стародавні лади, українські внесли в них більше елементу ліричного й пристрасного, «додали жалощів» <…> через що мелодія з діатонічної, спокійно-безстрасної, постійно наближалася до мінорної гами і допускала хроматизм, так би мовити, європеїзувалася, не втрачаючи, проте, своєї епічно-характерної краси» [129, с. 27]. М. Лисенко був добре обізнаний з гармонізаціями народних пісень російських композиторів, але, усвідомлюючи мелодичні відмінності між українськими і російськими піснями, вважав, що й їхні гармонізації повинні відрізнятися. З цього приводу він писав: «Оскільки закони побудови мелодії південної відмінні від побудови мелодії північної, то й гармонізація її має бути інша» [129, с. 31]. Композитор, здійснивши величезну кількість аранжувань українських народних пісень, поступово знайшов відповідну для пісень музичну інтерпретацію.

Порівнюючи українську народну пісню із західнослов'янською, М. Лисенко встановив, що, на відміну від українських пісень та дум, чеські та

словацькі пісні під впливом німецького фольклору втратили свою самобутність. «Порівняння народної пісні у західних слов'ян з мотивами української пісні, а дум особливо, призводять до наслідків невигідних для оригінальності перших. Народна пісня у чехів, словаків має на собі відбиток впливу музики сусідньої культури. Народ там пережив епоху самостійної творчості і в свою пісню не вносить більше елементів, що характеризують його національну відособленість. У більшості чеських пісень панує двоякий характер мелодії – або тягучий безритмовий хорал, або мелодія танцювального характеру. Народна пісня втратила там свій замкнутий національний характер; як і в сусідів їх, німців, під назвою народної пісні стали розуміти всякі популярні мелодії (volksmelodien), які щодня випікають на загальний лад» [129, с. 20]. Щодо порівняння української пісні з польською , то М. Лисенко відзначав впливи на українську пісню польських мазуркових ритмів, а на польську пісню – українських коломийок [129, с. 20].

М. Лисенко відзначав і спільні риси в декламаційній мелодиці українських історичних пісень, дум та сербських народних пісень. Для підтвердження свого висновку він наводить приклади двох сербських народних пісень «Гусле моје» та пісня про Марка Кралевича, які він записав у Сербії (Бєлграді та в Сремі) [129, с. 21]. Таким чином, М. Лисенко та київські громадівці, своїми студіями закладали ґрунт для такої галузі, як порівняльне слов'янознавство, яке розпочалося в XIX ст. й активно розвивалося в XX ст.

Важливим чинником у реалізації ідеї міжслов'янського єднання було *пропагування української культури в слов'янському світі*. Значну роль у відкритті України іншими слов'янами відігравали громадівці, зокрема М. Лисенко. Композитор вважав це необхідним для піднесення престижу національної української культури. Про це він пише в листі до оперного співака М. Менцинського від 16 червня 1904 року: «<…> пропаганда в Європі і в Слов'янщині української творчості є річ дуже-дуже важна, і для нас, малої, пригнобленої нації, вельми корисна» [186, с. 386].

Слов'яни дуже високо цінували український фольклор. Так українська пісня привертала увагу чехів ще з початку XIX ст., про що свідчать думки поета Павла Шафарика: «<…> українська народна пісня є особливо багатою, можливо, й найбагатшою серед усіх слов'ян», «хто доживе, той здивується, коли й малороси зберуть усі свої пісні» [цит. за 33, с. 8].

У грудні 1867 р. відбулися тріумфальні гастролі М. Лисенка в Празі на запрошення Д. Агренєва-Слов'янського. Це був концерт слов'янської музики, де композитор виконав фортепіанні обробки українських пісень, серед яких відомі «Гей не дивуйте», «Максим козак Залізняк», «Ой не стелися, хрещатий барвінку». Про це йдеться в листі М. Лисенка до рідних від 10 січня 1868 року: «Вы уже должны получить мое неожиданное письмо из Праги, куда я ездил на праздниках играть в концерте Славянского по вызову мого приятеля Белозерского. Весь успех игры и восторг публики и профессоров консерватории в Умелецкой Беседе при исполнении наших малорусских мотивов, мною обработанных, я вам уже писал в том письме» [196, с. 39]. Захоплення чеської аудиторії виступами М. Лисенка засвідчене в австрійській

та чеській газетах «Politique» та «Narodni listy» (№268, 1867 р.). В останній зазначалося: «Цікаву оригінальність артистичну пізнали ми в піаністі п. Лисенкові <…> Пан Лисенко, родом українець, учиться в Лейпцизькій консерваторії, його виразна і рівна гра була усім до вподоби. Найкраще ж подобались українські пісні, покладені ним самим з великою пильністю і дотепністю. Лицарський дух мелодії запорозької і оригінальність «козака» має для нас щось чаруючого і дивного <…> Не знаємо, чи хоче п. Лисенко зробити з себе піаніста; нам здається, що він має більшу вдачу до композиторства, як до технічного грання, проте маємо чималі надії на процвіт слов'янської музики» [196, с. 39].

Чехи прагнули співати українські пісні й звернулися до М. Лисенка з проханням їх вивчити з чоловічим хором «Глагол празький». Письменниця О. Пчілка у своїх спогадах засвідчує: «Дано йому було для сього й порядний хор празький, та артист наш не міг добре навчити його, бо часу для концерту було мало» [251, с. 85].

Велике зацікавлення українським фольклором виявляв чеський фольклорист Людвик Куба, автор відомої праці «Слов'янство у своїх співах». У своєму першому листі до М. Лисенка від 29 жовтня 1884 року він писав: «Як Вам відомо, я видаю збірник пісень усіх слов'янських народів, в якому мають бути представлені пісні окремих народів у кількості як мінімум 100. Надіслав Вам опубліковані на цей час зошити, а тому гадаю, що то річ знана. Звертаюсь тепер з проханням, щоб ласкаво дозволили з Вашої славетної абетки використати окремі мелодії і тексти, звичайно, не всі, лише деякі» [35, с. 110]. У VI томі своєї збірки Л. Куба вмістив двадцять зразків пісень М. Лисенка.

Існують відомості про тривалі контакти М. Лисенка з чеським критиком і композитором Людевітом Прохазкою. У листі від 19 жовтня 1873 року Людевіт Прохазка пише композитору: «Яку радість зробили мені Ваш лист, програми й надіслані пісні, я не можу описати, – вони були мені дорогоцінним доказом того, що у грудях Ваших б'ється гаряче слов'янське серце, і його живий стукіт співзвучно доторкується до мого серця. У такі моменти почуваємо, що ми сини й брати єдиної великої родини і що нам потрібно тільки більше духовного зв'язку. Дбаймо ж цей зв'язок завжди зміцнювати, і, напевно, прийде час, коли ми будемо цілком свої. Ваші програми зараз же опублікував, щоб чехи бачили, що за людина живе на Україні і як вони їй повинні бути вдячні. Будьте певні, що я всіма засобами дбатиму за поширення малоруських пісень» [35, с. 104–105].

Велике зацікавлення слов'ян українською піснею, а саме слов'янським гуртом «Січ», містяться в листі М. Лисенка до рідних від 11 лютого 1868 року: «<…> я получил уже 2 письма от русинов, одно из Вены от нового, уже утвержденного музикального кружка «Січ», где просят меня прислать им моей укладки песен несколько, так как их главная задача – знакомить все словянские национальности с произведениями народних украинских песен» [193, с. 45].

Хорватський учений-фольклорист, автор ґрунтовної фольклористичної праці «Південнослов'янські народні пісні» (1878–1881 рр.), композитор Ф. Кугач виявляв неабияке зацікавлення обробками українських народних пісень М. Лисенка. Він отримав пісні безпосередньо від композитора. З цього приводу Ф. Кугач писав: «Вашими піснями Ви мене дуже порадували, і я щиро дякую за цей подарунок. Тепер мені вже не страшно за майбутнє слов'янської музики, бо я бачу, що в усіх країнах, де панує слов'янська мова, знаходяться люди однакових художніх поглядів і що сутність нашої музики науково досліджується і серйозно вивчається. Ви, вельмишановний пане, є одним із найбільш ревних її апостолів, і ми можемо тепер сподіватися, що незабаром станемо господарями у своєму власному домі» [35, с. 108]. Ф. Кугач пропагував збірники М. Лисенка у західноєвропейській та російській пресі. Його публікація «Збірник українських пісень» у часописі «Hudebni Listy» (1875, Ч. 7, 8, 9) є першою ґрунтовною розвідкою про перші випуски лисенківських обробок [34, с. 79].

З епістолярної спадщини М. Лисенка довідуємося і дізнаємося про зацікавленість болгар українською музичною культурою. Про це свідчить його лист до редакції музичного журналу «Гусла» від 1891 року: «С величайшим удовольствием прочел я Ваше любезное письмо и приглашение принять участие в музыкальном издании «Гусла». Чем богат, тем и рад помочь братьям болгарам <…> Очень рад, что моя вешица попала на страницы Вашего музыкального журнала» [190, с. 192–193]. У листі йдеться про пісню з опери М. Лисенка «Чорноморці», яку було перекладено на болгарську мову. Відомо, що пісні композитора «Ой пущу я кониченька в саду…» і «Та забіліли сніги» виконувалися жіночими хорами у м. Станімака (1907 р.) та м. Враца (1910 р.). Великою популярністю користувалися також опери «Наталка-Полтавка» (у перекладі на болгарську) та «Майська ніч». Відгуки на ці твори містяться в статтях та рецензіях, опублікованих у болгарській пресі [28, с. 67].

Неабиякий інтерес до української музики, зокрема до творчості М. Лисенка, виявляли й російські митці. Існують відомості, що О. Бородін організував концерт М. Лисенка в Петербурзі 15 лютого 1875 року. У ньому виконувалися українські народні пісні, зокрема героїчна пісня «Гей, не дивуйте, добрі люди!», де М. Мусоргський акомпанував хорові. Це свідчить про його шанобливе ставлення до українського митця [40, с. 65]. М. Лисенко надав М. Римському-Корсакову українські народні пісні для симфонічної «Української фантазії» [40, с. 66].

Зі спогадів М. Старицького довідуємося також про високу оцінку П.І. Чайковським опери М. Лисенка «Тарас Бульба»: «Чайковський обійняв Лисенка, поздоровив його з талановитим твором і просив негайно їхати з ним у Петербург, де він поставить цю оперу неодмінно» [274, с. 38].

Деякі факти свідчать, що творами М. Лисенка цікавився і російський співак Ф. Шаляпін. Відомі такі його слова з листа до М. Старицького: «Будьте добры сообщить Николаю Витальевичу, чтобы он прислал ко мне ноты «Мені однаково» или «Тараса Бульбу». Я, слава богу, немного отошел и вечером

хоть что-нибудь да спою на Шевченковском вечере» [35, с. 113].

Виконання твору М. Лисенка «Заповіт» на Шевченківському вечорі настільки вразило сербського поета Володимира Николича, що він зробив переклад тексту цього твору. Митець писав у примітці до опублікованого твору в часописі «Віла» (1868, ч.12): «Ім'я Тараса Шевченка, українського поета, відоме всьому слов'янству, за винятком нас, сербів, що нерідко краще знаємо німецьку та французьку літературу, ніж будь-яку слов'янську. Тарас Шевченко, проникнувши вглиб народних пісень, піднявся до такої висоти в своїй поезії, що її без будь-якого застереження можна поставити по красі в ряд з народними піснями» [33, с. 11].

Слов'янські взаємини простежуються і в науковій діяльності громадівців. Особливо слід відзначити велику заслуга О. Русова, який займався налогодженням контактів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства з іноземними науковими установами, зокрема слов'янськими. З цього приводу він писав до Російського географічного товариства 28 червня 1873 року: «В даний момент я їду за кордон і бажав би звернутися до темтешніх і філологів, як Гаталла, Міклошіч, Бучинський, Ягіч та інші, з проханням взяти участь у працях нашого Відділу в галузі етнографії або філології» [266, с. 44.]. Відомо, що О. Русов познайомив М. Гаталлу з науковою працею П. Житецького «Нариси звукової історії малоруського наріччя». Мовознавець високо оцінив цю працю: «Ваші російські філологи не є такі досконалі й ретельні у своїх працях, як той пан Житецький: всі вони вміють складати й розкладати літери тоді, коли той знає також і рефлекси» [246, с. 23].

О. Русов також звертався до слов'янських товариств та редакторів періодичних видань з метою налагодити взаємообмін літературою [266, с. 45].

Велика заслуга О. Русова у виданні «Кобзаря» в Празі (1876 р.). Він доклав багато зусиль, а саме, робив коректуру та вичитував рукопис. Особливо складною була робота над українським правописом, і в цьому О. Русову допомагав П. Житецький. Також вчений збирав спогади сучасників Т. Шевченка, які мали увійти до видання [246, с. 23]. Це була велика подія, яка сприяла близькому знайомству чехів з творчістю Т. Шевченка та популяризації української літератури в слов'янському світі.

Громадівці розгорнули активну діяльність у проведенні III Археологічного з'їзду в Києві з 2 по 21 серпня 1874 року. У ньому взяли участь слов'янські діячі, які виступили з доповідями на сербській, чеській та польській мовах. М. Драгоманов написав відгук у газеті «Правда» (№19, 1874 р., С. 800–801), у якому зазначив, що завдяки цьому заходові іноземні гості мали можливість ближче познайомитися з «нашою землею і народом, і інтелегенцією», у них «зародилися симпатії», які «дадуть свій плід» у майбутньому [98, с. 106].

Важливою подією в культурному житті України на початку XX ст. була підготовка вшанування пам'яті І. Котляревського. М. Лисенко займався організаційними питаннями й турбувався про запрошення на це свято слов'ян. У листі до Г. Маркевича від 25 липня 1903 року він писав: «Глядіть же, не

проґавте Слов'янщини: чехів, сербів, поляків, болгар и инчих. Здобудьте адреси їх знаменитих осіб й институцій» [176, с. 362].

Таким чином, у М. Лисенка та київських громадівців у світоглядних орієнтирах, творчості та культурницькій діяльності провідне місце зайняла народно-національна проблематика та слов'янська ідея. Їхні погляди щодо цього в основному збігалися, що сприяло естетичним взаємовпливам і спільній культурницькій діяльності. На погляди М. Лисенка та київських громадівців щодо проблеми народності мала вплив романтична естетика, а також праці М. Костомарова. Це проявилося у возвеличенні народу, в якому вбачали високу духовність та моральність, хоронителя української мови та народних традицій; у високій оцінці фольклору, який вважався основним джерелом професійної творчості і головним чинником створення національної ідентичності в музиці.

Для М. Лисенка та київських громадівців було характерне «культурницьке народництво», що проявлялося у пізнанні народу, дослідженні його фольклорного багатства, а також у просвітницькій діяльності серед народу.

Дотримання народницької концепції визначило особливості творчості, наукової та культурницької діяльності М. Лисенка і київських громадівців. У працях В. Антоновича сформувався народницький напрям української історіографії, а М. Лисенко став основоположником народницького напряму в музиці, що сприяло новій якості національної ідентичності в його творчості.

М. Лисенка та київських громадівців об'єднував інтерес до слов'янської проблематики, слов'янської ідеї. Цей інтерес був викликаний процесами національно-культурного відродження, які відбувалися в ту епоху у більшості слов'ян та в Україні. Слов'янська ідея проявлялася в політичній та моральній взаємопідтримці слов'ян, у відкритті слов'янської культури українськими інтелектуалами та її пропаганді в Україні. У слов'янських взаєминах відбувалося пізнання й української культури.

У реалізації слов'янської ідеї брали участь члени «Київської Громади» і серед них одним з найактивніших був М. Лисенко. Однак слов'янські орієнтири для М. Лисенка, М. Драгоманова та інших громадівців не означали відгородження від світової культури, досягнення якої збагатили їхню творчість.

РОЗДІЛ 3
М. ЛИСЕНКО В КОМУНІКАЦІЙНОМУ КОЛІ ДІЯЧІВ «КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ»

3.1 Фольклористична діяльність М. Лисенка у співпраці з членами «Київської Громади»

Дослідження різноманітних джерельних матеріалів показали, що «Київська Громада» у другій половині XIX ст. на Наддніпрянській Україні була центром зародження та розвитку української фольклористики. Фольклористичною справою найбільш активно займалися такі члени цієї організації як *М. Лисенко, Б. Познанський, П. Чубинський, О. Пчілка, М. Старицький, П. Житецький, подружжя Русових, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Рудченко, І. Нечуй-Левицький, Т. Рильський, А. Юркевич, Л. Кобилянський.*

Щодо фольклористичної діяльності громадівців промовистими є такі слова в спогадах С. Русової: «Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народними піснями та казками, з'явилися перші бруньки нової національної свідомості» [263, с. 161].

Слід відзначити, що центральною у фольклористичній справі була особа *М. Лисенка*. Він ставився до народної пісні як до народного скарбу та музичного багатства. Закоханість у народну пісню та прагнення до її збереження розкрилися у багаторічній фольклористичній діяльності композитора. Записи усіх жанрів пісень з різних регіонів України, а також їх видання стало основною справою його життя. Він записав близько 1500 українських народних пісень, зробив близько 500 їхніх аранжувань. Цією справою він займався майже півстоліття. У зв'язку з тим, що більшість київських громадівців активно займалися збиранням народної творчості, вони надавали йому народно-пісенні зразки. Свідченням цього слугують спогади письменниці О. Пчілки: « <…> музичний портфель Миколи Лисенка стає назавжди складом, куди всякий близький до української «Громади» чи взагалі до київського українського кругу приносив відомий йому скарб пісенний, коли він здавався особливо вартим порятування від забуття й загину» [252, с. 53].

Близьке спілкування з народом дало можливість громадівцям дістати народні пісні з різних куточків країни, більшість яких увійшла до семи збірників обробок українських пісень М. Лисенка. Це пісні з *Волині* – знайдені О. Пчілкою, В. Антоновичем; з *Полтавщини* – записані О. Пчілкою, П. Житецьким, М. Лисенком, П. Чубинським; з *Чернігівщини* – П. Чубинським, С. Русовою; з *Київщини* – О. Пчілкою, В. Антоновичем, М. Лисенком; з *Канівського повіту* та *Воронезької губернії (з українських сел)* – Б. Познанським; з *Поділля, Катеринославщини, Харківщини, Херсонщини та Бесарабії* – В. Антоновичем.

Дослідження З. Василенко, архівні документи, епістолярна та мемуарна література дає можливість розкрити історію збирання громадівцями цих народнопісенних матеріалів та надання їх М. Лисенкові. О. Пчілка на Волині пильно вивчала народний побут і народну творчість. Від місцевих людей, мандрівних кобзарів і лірників записувала найрізноманітніші пісні, обряди тощо. Щодо записів народних пісень з Волині письменниця О. Пчілка в своїй автобіографії зазначає: «З моїх матеріалів, що в ті роки я зібрала на Волині, багато я давала використовувати братові Михайлові і його приятелям для збірок і окремих наукових розвідок <…> Я вже не говорю про передачу величезного музичного матеріалу Миколі Віталійовичу Лисенкові. Він знаходив у моїх передачах дуже для себе цікаві речі» [250, с. 141–142]. Про це йдеться і в її інших спогадах: «<…> приїжджаючи в Київ, я кожного разу бачилася з ним, привозячи йому пісні нового для мене прекрасного краю волинського; отож тоді, між іншими піснями волинськими, Микола Віталійович записав від мене й ті дві мелодії – перлини «Без тебе, Олесю» та «Купер'яна», що стали зараз же такими відомими по всій Україні. Випуск за випуском виходили пісні з рук Миколи Віталійовича» [252, с. 55]. Як свідчать примітки до ряду рукописних записів народних пісень М. Лисенка, пісні з Волині (міщанські ремісницькі, козацькі, чумацькі, бурлацькі, пісні про горе і кохання) увійшли до III та IV збірників [224]. У листі М. Лисенка від 6 квітня 1882 до редакції газети «Зоря» композитор підкреслює автентичність пісенного матеріалу, записаного від О. Пчілки (Л. Косач) [191, с. 148]. Дослідниця З. Василенко відзначає, що є велика кількість пісень, записаних від О. Пчілки, яка з невідомих причин не позначена М. Лисенком [36, с. 84].

Особливо значну наукову вагу мала зібрана О. Пчілкою велика колекція зразків народного орнаменту і видана книга «Український народний орнамент» (1876 р.). Вона була першим дослідником на Україні цієї галузі народного мистецтва [253, с. 8].

Як свідчив науковець В. Доманицький, В. Антонович зібрав безліч пісенного матеріалу на Волині. Ймовірно він також надавав допомогу М. Лисенкові [57, с. 66].

Великою фольклорною скарбницею була Полтавщина, тому громадівці М. Лисенко, О. Пчілка, П. Житецький, П. Чубинський широко розгорнули свою діяльність у цьому регіоні. Дописки в рукописних записах народних пісень М. Лисенка свідчать, що пісні з Полтавщини, зібрані О. Пчілкою, увійшли до першої збірки українських народних пісень композитора [224].

М. Лисенко разом з П. Житецьким записували пісні у цьому регіоні. Про це пише у своїх спогадах О. Пчілка: «Мені відомо з оповідання пані Житецької про завітання М. Лисенка на село, вкупі з П. Житецьким, для збирання пісень (під той час, як обидва кінчали київський університет). Се було в кременчуцькім повіті : приїхали вони до родичів Житецького, а від них ходили на улицю, де збиралися хори селянської молоді. Обидва гості, в козацькому вбранні, з мужицькою мовою на устах, звертали на себе велику увагу; се здавалося чудним, непевним. Отже їх перше цуралися, боялися якихсь лихих «паничівських жартів» <…> Але незабаром побачили, що в сих

паничів справді нема нічого пустого на думці, що вони дійсно цікавляться таки піснями; тоді й дівчата й хлопці охоче співали їм. Микола Віталійович записав тоді дуже гарні сільські пісенні мелодії й зазначив собі особливості гуртового нашого співу в Полтавщині» [252, с. 52]. Від цієї мандрівки музичний портфель М. Лисенка значно поповнився багатьма полтавськими мелодіями.

Низку пісень з Полтавщини М. Лисенко записав від П. Чубинського. Як з'ясувала науковець Д. Чередниченко, серед рукописної спадщини композитора трапляється чимало мелодій з Полтавщини з ремаркою «від Чубинського». [294, с. 173]. Їх знайомство розпочалося ще з часів навчання М. Лисенка в приватних пансіонах та в другій чоловічій гімназії Києва П. Чубинського. М. Лисенко, буваючи в П. Чубинського на Полтавщині (м. Бориспіль), познайомився з селянами й записав від них безліч цінного фольклорного матеріалу з приборисполських сел *Корніївки, Воронькова, Іванкова.* Саме там композитор відкрив для себе справжню фольклорну скарбницю й дістав велику кількість пісень. У результаті цього фольклористика збагатилася записами календарних та весільних пісень з Борисполя, які увійшли до *III та IV томів «Трудов Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край»*. Про це писала у спогадах письменниця й етнограф О. Пчілка: «М. Лисенко робив особисто свої записи у великому осередку полтавському, м. Боришполі, віддавши для сієї роботи перші різдвяні канікули, що мав, перейшовши з Харківського університету до Київського, та цілком перейнявшись у Києві українською народницькою ідеєю. Близька знайомість Лисенкова з боришпільцем П. Чубинським, славутним етнографом, проводарем видатної експедиції на правобережну Україну, могла тільки сприяти успіхові діла <…> Вислід Лисенковий про обрядові весільні пісні українські, прилучений до одного з томів тих етнографічних записів, що подала під орудою П. Чубинського експедиція, посилана заходом російського «Географического общества», – був разом з самими записами Лисенка капітальною науковою вкладкою серед томів тих Трудів експедиції» [251, с. 132]. У Борисполі М. Лисенко записав найбільшу кількість народних пісень. Дослідниця Л. Єфремова відзначає велику захопленість М. Лисенком бориспольцями, а саме їх освідченістю та прекрасним знанням української мови. [цит. за 294, с. 165].

Багато пісенного матеріалу громадівці О. Пчілка, В. Антонович, М. Лисенко, Т. Рильський, І. Нечуй-Левицький зібрали на Київщині. Пісні від О. Пчілки з Київської губернії містяться у першому випуску обробок українських пісень М. Лисенка [224].

Письменник І. Нечуй-Левицький, як зазначає син композитора Остап Лисенко, «<…>давно вже відчував себе, як риба у воді, в етнографічному морі сільських обрядів, звичаїв, пісень і дум» [131, с. 175]. Відомо, що він зібрав на Київщині весільні пісні, про що він пише в листі до М. Лисенка від 19 червня 1874 року: «Шановний Николай Виталієвич! Послухавши Вашої ради, я оце на селі, в Трушках (під Білою Церквою), почав лібрето, записавши з уст бабів і дівчат обряд весілля і весільні пісні» [88, с. 132–133].

Зі спогадів сина М. Лисенка дізнаємося про подорож М. Лисенка з Т. Рильським, яких ще у студентські роки поріднили зацікавлення до фольклорної спадщини. Під час відвідування М. Лисенком свого друга відбулася перша мала «фольклорна експедиція» по Романівці, яка виявилася дуже плідною для поповнення фольклорних скарбів композитора. Згодом цей матеріал увійшов у хорові «десятки» М. Лисенка. Композитор пробуджував інтерес до фольклорної справи всіх, хто був поряд з ним. З цього приводу Т. Рильський пише: «А чи не врядити нам щось більше, ніж подорож по Романівці. Засидівся я вже в домівці, а ви мене розбуркали, розбудили в мене «фольклористичну жилку» [131, с. 141]. Вони організували одноденну експедицію, у якій Т. Рильський записував словесний фольклор (прислів'я та казки), а М. Лисенко – музичний матеріал.

Відомо, що до I, II, IV та V збірників народних пісень М. Лисенка увійшло багато різноманітних за жанровими ознаками пісень від Б. Познанського, а саме, чумацьких, побутових, козацьких, бурлацьких, жартівливих, родинних, рекрутських, вуличних та парубочих. Ці пісні походять переважно з Канівського повіту та з українських сіл Воронезької губернії [224]. М. Лисенко в листі до Б. Познанського від 19 лютого 1887 року писав: «Цікавлюся дуже на твої пісні, що, кажеш, буковинські зайшли аж на Дон. У IV збірнику буде чимало тих, що давно в 60-х роках від тебе записав» [132, с. 175]. Син композитора О. Лисенко підкреслював особливе ставлення батька до етнографічних та фольклорних досліджень Б. Познанського [131, с. 153]. Ймовірно, М. Лисенко високо цінував і його думку в цій галузі. Свідченням цього може бути лист від 29 грудня 1887 року: «Чи одібрав пак мого IV збірника українських пісень, котрого давно уже до тебе заслав, і як він тобі видається? На все це ждатиму одповідь» [133, с. 181].

Значна заслуга М. Лисенка, що він, будучи закоханий у народну пісню, залучав до фольклористичної галузі багатьох громадівців, давав їм цінні поради. Дружина Олександра Русова – Софія, лікар Л. Кобилянський були одними з них. Під впливом М. Лисенка, С. Русова прилучилася до справи збереження народно-пісенної творчості. Вона зібрала велику пісенну спадщину на Чернігівщині, про що писала: «Своїм замилуванням у народних піснях він захоплював нас. Я сама під його впливом ходила по знайомих селах на Чернігівщині й записувала колядки та інші пісні <…> Ніколи не забуду я цих 10 днів, що я там перебувала, записуючи пісні, обряди, казки» [262, с. 170]. Відомо, що і від П. Чубинського М. Лисенко також отримав деякі мелодії з цієї місцевості [294, с. 173].

Під впливом та за допомогою М. Лисенка лікар Л. Кобилянський записував та гармонізував народні пісні. Про це Л. Кобилянський писав у своїх спогадах: «Я цілком захопився українською музикою і, щоб мати змогу самому записувати та гармонізувати народні пісні, почав самотужки вчитися теорії музики, користуючись іноді вказівками та порадами Лисенка, який давав мені відповідні підручники та переглядав мої перші спроби гармонізації народних пісень. З того ж часу і почалася наша щира приязнь з Лисенком» [103, с. 188].

Великою обізнаністю з українським фольклором відзначався член «Київської Громади», учитель грецької мови А. Юркевич, якого цінував М. Лисенко. Про це писав Л. Кобилянський: «Юркевич був великим знавцем української народної музики, знав велику силу пісень і гарно їх співав, взагалі се був знавець українського фольклору. Лисенко його дуже поважав і прислухався до його ради» [103, с. 189].

Громадівець І. Рудченко також працював у фольклорній галузі. У світ вийшли його публікації *«Народные южнорусские сказки»* (1869-1870 рр.) та збірка *«Чумацькі народні пісні»* (1874 р.). З архівних матеріалів відомо, що М. Лисенко надавав допомогу в створенні останньої. Композитор упорядкував ноти й додав словничок чумацької термінології [209, с. 122]. Про свою плідну роботу над цим виданням І. Рудченко писав М. Драгоманову 23 березня 1872 року: «Я збираю всі чумацькі пісні, друковані, писані, і складаю в свою скарбницю, із якої, за вільнішого часу вони будуть вийняті, «оханючені», «прибрані»; я займаюся народними творами, усю свою увагу звертаю на характеристику народу за цими творами, а у нас досі, навпаки, займаються характеристикою самих творів» [217, с. 51].

Завдяки зусиллям М. Лисенка, П. Чубинського, О. Русова, П. Житецького збережений був один з найцінніших фольклорних скарбів – *українські думи* і здійснено їхнє дослідження. М. Лисенко, П. Чубинський та О. Русов тісно спілкувалися з кобзарем Вересаєм. У 1873 році вони занотували виконувані ним думи та пісні. П. Чубинський та О. Русов записували усі словесні тексти виконуваних ним дум та пісень, а М. Лисенко – музику. У своїх спогадах О. Пчілка підкреслює: «М. Лисенко просиджував цілі дні або й вечори, поки списав усі пісні, що співав йому той кобзар, – від поважних «дум», сих перлів української стародавньої музики, до менш значних, жартливих пісень, що теж мають, однак, свою велику цікавість. І всі записи Лисенко подав у окремій праці, разом з своїми науковими поясненнями, в Трудах київського відділу тодішнього російського «Географического общества», що засновано було в Києві» [251, с. 132]. Велику цінність для фольклористики мають зібрані думи та пісні П. Житецьким, які містяться у додатку праці «Мысли о народных малорусских думах» [83]. 13 дум та 3 пісні були записані від одного з найкращих кобзарів Івана.

Слід відзначити, що громадівці збирали фольклор з усіх регіонів України. Разом з О. Русовим М. Лисенко здійснив подорож по Галичині. Про це О. Русов писав: «Мені привелося бачити страшенну радість нашого великого композитора, коли він побачив, як сі прості люди творять пісні. Було се у селі Козьові на вершинах Карпат, коли ми вдвох подорожували по Галичині. Був холерний 1873 рік. Переїздячи через гуцульські села, ми бачили то в тій, то в іншій халупі запалені свічки удень: там були мерці; з тої або іншої хати почувалося ридання померлих <…> Озивався до збожеволілих од горя людей і Микола Віталійович. Та ввічливість його, яку усі знають, хто мав з ним які-небудь діла або просто розмови, те спочуття до горя сторонніх людей, яке викликало на його обличчі вигляд справжнього страждання,

дивувало тих простих людей села Козьови» [259, с. 179–180]. З листа М. Лисенка до рідних від 14/26 липня 1873 року довідуємось, що на Львівщині (нині Сколівський район) разом з О. Русовим вони зробили записи звичаїв бойків: «Мы ограничились записанием текста и музыки песен, а также хатней обстановки и жизни бойків од челядинців пан-отцевих. Много интересного записали. Язык такой музыкальный, особенно в устах женщины, – одна тоска и грусть, народ страшно беден <…> Если бы вы видели тут хлеб вівсяний (другого не знают) с какими-то кострицями: Русов ковтав, ковтав из любопытства, а далі мусив викинути» [195, с. 88–89]. Плідними була співпраця О. Русова та М. Лисенка в комісії для збирання і опрацювання матеріалів з української народної орнаментики, що принесли велику користь розвитку етнографічної науки.

Дуже важливою справою було видання народнопісенних матеріалів. У цьому проявилася співпраця М. Лисенка з громадівцями. Так у виході першої збірки українських пісень М. Лисенка та дум і пісень кобзаря О. Вересая активно співпрацювали М. Лисенко, М. Старицький та М. Драгоманов. До М. Старицького М. Лисенко звернувся з проханням знайти художника, який би намалював картину з народного життя для обкладинки своєї збірки. М. Старицький надавав допомогу М. Лисенкові у її перевезенні з Лейпцигу до Києва, організації рецензій у місцевій та столичній пресі, розпродажі та пересиланні коштів до Німеччини. М. Лисенко неодноразово звертався по допомогу до М. Драгоманова. Наприклад, у листі від 18 січня 1876 року М. Лисенко просить його знайти малюнки художника Мартиновича до збірника пісень кобзаря О. Вересая. [180, с. 103].

Яскравим свідченням плідної співпраці М. Лисенка з громадівцями В. Антоновичем, П. Житецьким, О. Русовим, М. Драгомановим стало видання: *«Исторические песни малоруського народу с примечаниями В. Антоновича и М. Драгоманова»* (Т. 1 – 2. – К., 1874 – 1875). Це була по суті колективна праця найвидатніших громадівців. За неї Російська академія наук присудила Уварівську премію. Значну роботу в підготовці видання виконав О. Русов, який переписував думи та історичні пісні із старих пісенників та укладав покажчик. Він згадує: «Драгоманов запропонував мені взяти участь у складанні збірника українських пісень і дум з історичними коментарями до них. Він і тепер стояв на тому переконанні, що видання такого збірника буде ще одним додатковим фактором, що доказує існування тієї мови, про яку обрусителі говорили як про щось неіснуюче» [257, с. 45]. Одним з найактивніших діячів, котрий сприяв поповненню етнографічного матеріалу, був П. Житецький. У листі до М. Драгоманова від 22 грудня 1870 року він підкреслює: «Мені прислали із Кам’янця масу всяких етнографічних матеріалів, у яких виявилося дещо придатне для збірника. Переписування дуже просунулось, списано близько 120 аркушів, тобто майже більшу половину. Історичні примітки розпочаті. Ми з Русовим склали план покажчика технічних, художніх засобів, але виконання цього плану буде можливе лише тоді, коли з’явиться перша коректура. Крім того, передбачається додати географічний словник власних імен» [206, с. 97].

В. Антонович віднайшов близько 70 чорноморських пісень, які відносяться до епохи зруйнування Січі та колонізації Причорномор'я, а також займався виявленням історичних обставин щодо їх виникнення. М. Лисенко додав до кожного розділу сім чи вісім пісень (про це йдеться в листі П. Житецького до М. Драгоманова від 22 грудня 1870 року) [206, с. 97]. Працю над двотомником завершив М. Драгоманов. Він закінчив остаточний відбір і систематизацію пісень, зведення їх варіантів, а найголовніше – зробив фольклористичний коментар до всього матеріалу [98, с. 99].

Високо оцінюючи цю спільну справу історик М. Грушевський писав: «Було се дійсно громадське, всенароднє діло, ведене з завзятєм і захопленнєм, в почутью обов'язку перед народом: дати йому змогу сказати своє слово про минувшину, проголосити своє право на історію сього краю, на котрий заявляли претенсії російські й польські імперіялісти, і осудити їх політику» [50, с. 429].

Отже, *«Исторические песни малоруського народу с примечаниями В. Антоновича и М. Драгоманова»*, а також збірки народних пісень М. Лисенка стали одними з найбільших фольклористичних досягнень тієї епохи.

У результаті плідної діяльності М. Лисенка, О. Русова, П. Житецького були здійснені наукові дослідження українських дум. Свої дослідницькі висновки митці виклали у працях під назвами *«Остап Вересай – один з останніх кобзарів малоруських» (О. Русов, 1873 р.)*, *«Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем»* (М. Лисенко, 1874 р.) [український переклад: «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм» (К., 1955)] [129]. та *«Мысли о народных малорусских думах»* (П. Житецький, 1893) [український переклад: «Про українські народні думи». – К ., 1919] [82].

У процесі творчої співпраці митців вперше відбулося дослідження українських дум, були закладені основи професійного аналізу українського епосу, що у наступний період були розвинені в діяльності та працях Ф. Колесси.

Українські народники М. Лисенко та П. Житецький проявляли великий інтерес до часів козацької історії, до козацьких ватажків, які боролися за волю народу. Їх цікавив музичний фольклор, що розповідав про події тих часів. У цьому відношенні особливо цінними є вищезазначена праця М. Лисенка *«Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем»* (К, 1874 р.) [український переклад: «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм» (К., 1955)] [129] та П. Житецького *«Мысли о народных малорусских думах»* (К., 1893**)** [український переклад: «Про українські народні думи». – К., 1919] [82].

М. Лисенко розглядає думи з музичного погляду, а П. Житецький – з погляду літературно-стильового. Для М. Лисенка, як і П. Житецького, думи були особливим важливим жанром українського фольклору, в якому відобразилися драматичні сторінки української історії, дух народу, його

національна ментальність. М. Лисенко в зазначеній праці писав, що народ плекав любов до свого минулого, «у глибокій задумі, а інколи й до сліз зворушений, вислуховував він цю сповнену образів і барв епопею свого тяжкого горя або свого законного й заслуженого торжества під впливом до того ж такої чулої і тонкої, художньо-правильної декламації, яка властива звичайно виконавцям історичних дум-бандуристам» [129, с. 11].

Промовистими щодо характеру дум є такі слова П. Житецького: «Головна нота в думах – це ідея волі від насилля всякого роду над особою людини. Представником і оборонцем цієї волі був козак, і в цьому слові міститься основний нерв поетичного настрою, що панує в думах» [82, с. 102]. М. Лисенко та П. Житецький відзначали в думах особливу важливу роль музичної декламації, яка відрізняє їх від інших народних пісень.

Стимулом для написання наукової розвідки М. Лисенка про думи було знайомство композитора з кобзарем О. Вересаєм, музично-фольклорним матеріалом – думами та піснями, який він виконував. У 1873 році О. Вересая запросили для виступу перед науковою громадськістю на засіданні Південно-Західного відділення Російського Географічного товариства, в якому особливо активну участь брали члени «Київської Громади». Виконання ним дум справило велике враження на слухачів. М. Лисенко на цьому засіданні виступив з рефератом, який згодом був опублікований у «Записках Юго-Западного отдела Русского Географического Общества» (1874 р.). Це була перша в Україні наукова праця про український музичний фольклор. Її автор уперше подав аналітичний аналіз дум, зупиняючись на питаннях особливостей музичної декламації, мелодики, метро-ритму, ладу, інструментального супроводу. Уперше в музичній фольклористиці М. Лисенко подав докладний опис кобзи (бандури) [41, с. 5–6]. Він також зробив деякі узагальнення щодо стильових особливостей українських народних пісень, порівняв їх з російськими та іншими слов'янськими піснями.

Значна цінність відзначеної праці М. Лисенка полягає в тому, що він уперше опублікував у ній нотні тексти дум з репертуару О. Вересая: «Дума про Хведора Безродного», «Про удову і трьох синів», «Про правду». Крім того , було надруковано ряд народних пісень.

Майже через 20 років після цього П. Житецький опублікував наукову працю: «Мысли о народных малорусских думах» (1893 р.). Дослідник В. Перетц у 1908 р. писав : «Ні до, ні після того, як вийшла книга Житецького про думи, не з'явилось праці, присвяченої сьому своєрідному жанрові народної української поезії, що переважила б той твір поважністю зібраного матеріалу і свіжістю висловлених ідей і висновків» [241, с 32]. Праця П. Житецького була результатом багаторічних досліджень словесно-стильових особливостей українського фольклору, історії української мови та літератури. Він спирався на значно більший джерельний матеріал дум та народних пісень. В іншій своїй праці П. Житецький відзначав, що при вивченні дум він використав історичний метод, що дало можливість «вияснити такі деталі у змісті дум, без яких неможливий був би подальший рух у науці в питаннях про думи, їх походження й особливості поетичної форми» [5, с. 13].

У праці «Мысли о народных малорусских думах» учений розглядає думи в широкому контексті традицій шкільної освіти, давньоукраїнської літературної мови. П. Житецький докладно дослідив особливості мови та поетичного стилю дум (змісту, рими, віршової структури, синтаксичної будови, художні засоби і т. ін.) і дійшов висновку, що творці дум були грамотними людьми, обізнаними з давньоукраїнською поезією (XVI – XVII ст .), а також знавцями народнопісенної творчості. Він зазначав: «<…> ледве чи можна сумніватись в тому, що творці дум були люди почасти книжні, і що вони здатні були не тільки до засвоєння книжних впливів, але й до переробки їх в народному дусі <…> Сама мова дум уявляє дивне пристосування книжних стихій мови до народних, книжного складу до народного» [82, с. 27, 103] Учений це доводить не тільки в першому розділі «Мова і поетичний стиль в народних думах», але і в наступних, у яких докладно розглядаються такі питання як «Мандрівні школярі в давній Україні» (II), «Староукраїнські вірші» (III), «Відгомін пісенних мотивів в народних українських думах» (VI), «Творці і співаки дум» (V). Праця П. Житецького виходить за рамки суто фольклорно-філологічного дослідження. Вона подає науково цінні спостереження і щодо української культури XVII – XVIII ст., зокрема й музичної.

Пізнання жанру дум, що виконував кобзар О. Вересай, написання наукової розвідки про цей жанр, а також, очевидно, знайомство з працею П. Житецького, надихнуло М. Лисенка на використання думної стилістики у своїй творчості останньої третини XIX – поч. XX ст. Він написав романс-думу на слова Т. Шевченка «У неділю рано-вранці», використав цей жанр в двох фортепіанних рапсодіях (особливо близька до думи друга рапсодія), увів образ кобзаря, що виконує думу, в оперу «Тарас Бульба», якого немає в повісті М. Гоголя. Стилістика жанру думи простежується й в інших творах композитора.

Отже, розгорнута фольклористична діяльність М. Лисенка у співпраці з діячами «Київської Громади» сприяла збереженню великих скарбів української народної творчості, поклало початок ретельному збиранню та опрацюванню української народної пісні, а також її дослідженню.

3.2 Участь М. Лисенка в діяльності «Київської Громади» в галузі філології та видавничій справі

У формуванні національної свідомості українського народу значне місце займала *філологія* та *видавнича справа*. З др. половини XIX ст. патріотична інтелігенція докладала чимало зусиль до розвитку *української мови.* Почали з'являтися українські підручники для шкіл, художня література, українські переклади релігійних книг. Письменник П. Морачевський здійснив переклад українською мовою чотирьох Євангелій (1860 р.), що відігравали велику роль у духовному житті народу. Розуміючи вирішальне значення мови у формуванні української нації, російський уряд був незадоволений такими тенденціями і вживав репресивних заходів. Спочатку було заборонено

друкувати Євангіліє українською мовою, а згодом з'явилися Валуєвський циркуляр (1863 р.) та Емський указ (1876 р.), що офіційно встановили обмеження у видавництві літератури українською мовою. Міністр внутрішніх справ П. Валуєв писав, що «<…> никакого малороссійськаго языка не было, нет и быть не может, и что наречіе их, употребляемое простонародьем, есть тот же русскій язык, только испорченный вліяніем на него Польши <…> Чтобы к печати дозволять только такія произведенія на малороссійском языке, которыя принадлежат к области изящной литературы, пропуском же книг на малороссійском языке, как и учебных и вообще назначаемых для первоначального чтенія народа, пріостановиться» [232, с. 156]. У таких складних умовах розвиток української літературної мови здавався неможливим. Усупереч заборонам, патріотична інтелектуальна еліта, зокрема члени організації «Київська Громада», докладали багато зусиль для збереження української мови. У 1905 році ці делегати від української гр омадськості передали прем'єр-міністру С.В. Вітте записку «Нужды украинской школы» про необхідність скасування Емського указу 1876 року. До записки було додано супровідний лист з 500-ма підписами українських діячів, серед яких були прізвища М. Лисенка та П. Житецького [141, с. 393].

Члени «Київської Громади» здійснили велику роботу в галузі української філології. Це проявилося в таких напрямках: *створення нової граматики української мови та великого українського словника.*

Значними були зусилля громадівців у *формуванні правопису* української мови.

Центральною фігурою у виробленні норм українського правопису став П. Житецький. У листі до М. Драгоманова П. Житецький писав: «Я поставив за мету остаточно розв'язати гордіїв вузол в орфографії <…> – із змістом переважно фонетичним» [207, с. 100]. Наддніпрянці на чолі з П. Житецьким були прихильниками тієї думки, що основою літературної, науково-публіцистичної мови повинна бути мова Центральної України. П. Житецький у рецензії «Лист про українську граматику», зазначав: «Норма мови є – і ось вона: наріччя, на якому кращі представники народного духу Котляревський, Основ'яненко, Шевченко і багато інших висловили свої творчі думки» [7]. Для вироблення норм правопису української мови була створена комісія, на засіданні якої відбувалися гарячі дебати. Про це свідчить лист М. Лисенка до М. Драгоманова від 18 листопада 1876 року, у якому він писав: «Болячка наша – правопис, знов був в останнє зчинив чималу бучу. Котилася й піна, блищали й світилися очі, а що вже лемент ріс crescendo <…> Далебі, мені видається, що гросмейстер наш од філології [Житецький] каже й пропонує добрий, корисний і гідний правопис» [182, с. 117]. У наступному листі до Драгоманова від 12 грудня 1876 року М. Лисенко використовує вже нові правописні норми, створені П. Житецьким. У 1872 році в доробку П. Житецького з'являється розвідка-доповідь «О правописании», де розкриті основи українського правопису та представлено історичний огляд графічно-орфографічної системи XIX ст. [4].

Розроблена П. Житецьким правописна система частково була використана в україномовній частині «Записок Юго-Западного отдела Русского географического общества» (1873—1876 рр.), а також мала вплив на правопис «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка (1907—1909).

Сучасна науковець О. Бріцина дає таку характеристику правописній системі П. Житецького: «Правописна система П. Житецького, звичайно, не була вичерпною і бездоганною. Але незважаючи на деякі неприйнятні для нас положення, зокрема обстоювання діакритичних знаків, непослідовність у передачі на письмі пом'якшення приголосних, його правописна система становить великий інтерес як одна з цікавих сторінок в історії українського правопису» [32, с. 18].

Помітний внесок у розвиток української мови зробили І. Нечуй-Левицький та В. Науменко. Вони докладали зусилля для створення українського правопису. Праці письменника І. Нечуя-Левицького «Сьогочасна часописна мова на Україні» та «Криве дзеркало української мови» відіграли в цьому важливу роль. І. Нечуй-Левицький створив «Граматику української мови» з двох частин – морфології і синтаксису, збагатив літературну мову значною кількістю слів, намагався упорядкувати та узгодити єдині літературні норми. З листа М. Лисенка до Б. Познанського від 19 лютого 1887 року дізнаємося, що В. Науменко написав українську граматику навіть російською мовою, заради її виходу в світ у Петербурзі. На жаль, дозвіл на видавництво так і не вдалося отримати [132, с. 175]. За свідченням М. Старицького, плідною була його співпраця з М. Лисенком у галузі розвитку української граматики під керівництвом учителя словесності Є. Судовщикова [274, с. 31].

Громадівці докладали багато зусиль до створення великого словника української мови. Цим займалися П. Житецький, М. Лисенко, О. Русов, В. Антонович, О. Пчілка, І. Рудченко, М. Драгоманов, Б. Познанський, подружжя Вовків та Цвітківських. Робота розпочалася в 1870 р. і тривала впродовж 70—90-х років. З листа П. Житецького до М. Драгоманова від 1 грудня 1870 року дізнаємося про плідну співпрацю громадівців: «Щосуботи збирається компанія, то у Олі з Колею [О.О. і М.В. Лисенків], то у нас, і всі ми згадуємо вас з замилуванням <…> Тепер по порядку скажу вам, що сходимося ми не тільки заради приємних почуттів, але й для справи <…> Ми одержали спонуку зайнятися словником у деякій можливості видати його. Знову переглянули матеріали – і виявилося, що вони не так безнадійно погані, як раніше про них думали <…> Ми взяли собі за мету пояснити сучасне вживання слів, не виходячи за коло розмовної мови і літературних джерел XIX ст.» [204, с. 93–94].

Як філолог-лінгвіст П. Житецький узяв на себе керівництво цією працею, вирішував організаційні питання і, як зазначив О. Русов, «силою свого переконання примусив цілий гурт людей цілі довгі роки сидіти над виписуванням на картки українських слів» [260, с. 32]. Як свідчить епістолярна спадщина П. Житецький та М. Лисенко були одними з

найактивніших учасників цієї праці. П. Житецький зазначав: «Суботи наші проходять жваво і можна сказати навіть пішли вгору. Уже не тільки я с Колею тримали їх на собі» [205, с. 116].

Листи П. Житецького до М. Драгоманова в усіх деталях відтворюють цілісну картину словникової справи; відзначається коло проблем та труднощів у її реалізації, розкрито хід роботи, яка поділялася на 3 етапи: збирання та упорядкування матеріалів; відбір слів та прикладів з нових різноманітних джерел; редагування.

Лексикограф М. Пилинський відзначає, що поради П. Житецького сприяли вирішенню цілого ряду нормативних питань, пов'язаних із укладанням словника, зокрема такого важливого питання, як орієнтація при відборі фонетичних і морфологічних варіантів слів на південно-східне наріччя [242, с. 216].

Збережені в Інституті рукописів НБУ ім. В.І Вернадського НАН України рукописні матеріали П. Житецького («Заметки по поводу новой редакции малоруського словаря», «Материалы работы над вопросом, каким должен быть украинский словарь») дають змогу простежити кропітку його працю в цій галузі протягом багатьох років.

На початковому етапі створення словника серед громадівців виникла дискусія щодо методики його укладання. М. Старицький запропонував починати роботу зі звичайного перекладу російського словника. На його думку, слова, які не мають відповідників в українській мові, слід вигадати самим. У супереч думці М. Старицького, В. Антонович наполягав на тому, щоб узяти латину як джерело збагачення лексичного складу української мови. Але вчитель словесності Є. Судовщиков запропонував інший підхід, про що свідчать спогади М. Драгоманова: «Зробіть перш за все інвентар тої мови, яка єсть у народу, та по авторам, близьким народу. То, може, виявиться, що не треба буде ні «ковати» деяких слів, ні переписувати з латини» [65, с. 32]. З джерельних матеріалів дізнаємося, що М. Лисенко виписував слова з українських народних пісень, І. Рудченко працював над лексикою чумацьких пісень та народних казок, М. Драгоманов та В. Антонович виписували слова з історичних джерел. Тільки М. Старицький, працював над перекладами російської, польської, німецької, французької мов, створив такі нові слова як «чарівно», «пестливо», «сріблошатий», «безжурно» та інш [125, с. 47].

Епістолярна спадщина М. Лисенка свідчить про велику увагу композитора до укладання словника української мови. У листі М. Лисенка до М. Драгоманова від 12 жовтня 1876 року подається детальна інформація про роботу над словником громадівців: «Герцеговинський Словник робиться. Працюють дуже. Але з тих людей, що були зразу поприставали, дуже небагато зосталося. Вовки кинули. Ольга Петрівна виїхала. До останнього часу добре працювали (навіть ціле літо) чоловіка п'ять-шість. Доси зроблено буков 5 зовсім, у другій редакції, а у першій редакції теж буков 4-5 є. Я з інчими сходимось для першої редакції на вибірку слів. І цей словарь хиба через рік вистигне, не раніш, а може трохи й пізніш. Страшенно багато праці, і, таки треба сказати, – дуже широкі заміри за для карманного словаря, щоб

кожне слово з приміром було. Саша вирехтував уже грамматіку і дослав сюди (він на перше свято сам приїздив з Чернігова). Перегляджує її сам пан Голова. Багато де-чого ганить, але друкувати не відомо коли й де будуть» [181, с. 114–115]. Під час від'їзду з Києва, О. Пчілку не залишали думки про словник, свідченням чого є її переписка з М. Лисенком. Композитор повідомляє, що громадівці з великою обережністю ставилися до зібраних матеріалів. Вони не дозволяли їх нікуди вивозити і нікому не давали, навіть Б. Грінченку для редагування у Чернігів [189, с. 226]. Відомо, що О. Пчілка першою ввела у вживання слово «мистецтво», залучила у літературний обсяг такі слова як «переможець», «променистий», «палкий» [253, с. 25].

М. Лисенка турбували різні проблеми, що виникали зі словником. Його засмучувало послаблення темпу роботи над словником і в листі до М . Драгоманова від 15 листопада 1878 року він писав: «Ой той бідолашний словник герцеговинський везуть, везуть <…> та де ж пак і не везти, коли, приміром, учора були зайшли з жінкою до Цвітковських, де суботами звичайно збірка бува словарна. Двоє людей з своїх таки, старих, вже у друге не зіходяться та й годі! Треба було собі, вдаривши об поли руками, сісти та й проробити з хазяїном з сотню слів» [184, с. 136–137].

У листі М. Лисенка до Б. Познанського від 19 лютого 1887 року композитор зазначає: «Словарь все поки в одному стані. На Різдво про нього балакали і міркували. Біда, що він, здається, писаний герцеговинкою з j (йотами); поки в Академії був Ягич, доти і надія була, що проведе через Академію, а як вийшов, та ще в останній час страшенні утиски и важення у цензури умертвити усю українську літературу, про що вони и похваляються, то, мабуть, на російську добрість не сподіватись, а як викінчать, то на свої сили підіймати» [132, с. 175].

Свої спостереження щодо укладання словника висловив П. Житецький у 1902 році: «Не нравиться мне этот дуализм в словаре – часть историческая и не историческая. Если в составе исторического материала войдут такие слова, которые только мелькнули в исторических пам'ятниках и затем вымерли, то отдельные предметы такого материала еще имеют смысл. Если же в историческом материале помещены будут слова, и доныне находящиеся в народном или литературном употреблении, то является вопрос, чем руководствоваться в выборе тех или иных слов из исторических источников <…> отправной точкой для редакторской работы должна служить неисторическая часть словаря, к которой нужно подчинить исторический материал» [6, с. 1].

У своїх редакційних порадах П. Житецький порушує питання щодо правопису слів та їх диференціації: «Мне кажется, что для словаря нужно принять правописание Кулиша, но без Ъ <…> Ведь эта работа, во всяком случае, научная и отдана будет на суд не цензуре, а высшего в стране научного учреждения <…> В комментариях к словам нужно различать, по моему мнению, значение слова со всеми оттенками их, открывающимися из фраз, от понятий, выраженных словами и опирающимися на бытовые явления жизни, на материальную и духовную культуру народа. Комментарий первого

рода можно было бы назвать – *nominalia*, а второго рода – *realia* <…> В словаре новой редакции значительно исправлены *nominalia* и еще значительнее наполнены *realia,* не говоря уже о том, что прибавилось 415 новых слов. Эта резкая разница составляет громадный плюс новой редакции. Такой плюс, полученный в короткое время, ручается за то, что словарь находится в опытных и твердых руках» [6, с. 2–3].

Укладений громадівцями словник української мови за редакцією Б. Грінченка був надрукований у 1906–1907 рр. С. Русова в своїх спогадах підкреслює труднощі в укладанні словника через переслідування царським урядом, а також зазначає, що словникові зібрання мали важливе виховне значення: на них зароджувалися нові ідеї стосовно розвитку української культури [263, с. 160–161].

Особливо важливою була діяльність громадівців щодо видання літератури українською мовою: шкільних підручників, релігійних книг, художньої літератури, перекладів творів світової літератури. М. Лисенко, розуміючи важливість цієї справи, брав активну участь у цій діяльності. Його турбувала нестача кадрів, що займалися українською літературою.

У листі (від 3/15 грудня 1893 року) до В. Лукича він писав: «З мене літератор замалий. Але я, дбаючи о розвій якнайширший поступу нашої літератури й журналістики, бачу, скільки здорових та цінних трудівників з їх працями пропадає задля нашої літератури тим, що <…> йдуть вони у російську журналістику, пливуть туди, бо праця їх таменьки оплачується» [145, с. 220].

Важливою справою були переклади підручників для початкових шкіл із серії «Первоначальные учебники», які здійснили М. Лисенко та В. Антонович. Про цей факт пише Ю. Цвітківський у своїх листах М. Драгоманову (від 9 грудня 1976 року та від 7/19 червня 1877 року): « <…> підручники два перекладені із серії (Антонович і Коля Лисенко) <…> Особливо успішно працює Коля. Чудо як він перекладає» [210, с. 228], [212, с. 208]. З цього приводу М. Лисенко у своєму листі до М. Драгоманова (від 18 листопада 1876 року) повідомляє про свій запал до цієї справи « <…> я з великим ухіттям припав до роботи. Чимало переклав» [182, с. 117].

М. Лисенко та громадівці докладали багато зусиль до видання різної іншої літератури українською мовою. Велика заслуга М. Лисенка та О. Русова у виданні творів Т. Шевченка. У листі від 28 січня 1893 року до близького приятеля Б. Познанського композитор підкреслив: «Які були роботи: дуже серйозна робота коло наукового зібрання і видання Шевченкових творів, освітлених науковою критикою, далі робота коло впорядкування й видання українського словаря (великого)» [136, с. 214]. За дорученням громадівців О. Русов їздив до села Кирилівки Звенигородського повіту Київської губернії і привіз звідти до Києва спадкоємців Т.Г. Шевченка – братів Осипа та Микиту Шевченків, у яких громадівці за п’ять тисяч карбованців купили право на видання «Кобзаря» [98, с. 103]. Як вже відзначалося у другому розділі, двотомна поезія Т. Шевченка була надрукована в Празі в 1876 році і в цій справі значну роль зіграв О. Русов.

М. Лисенко, розуміючи важливість перекладів П. Куліша українською мовою релігійних книг (Біблії та Псалтиря), а також творів В. Шекспіра, турбувався про підготовку їх до видання і публікації після смерті письменника. Про це свідчать листи М. Лисенка до дружини письменника О. Куліш (Ганни Барвінок). У листі до О. Куліш (від 29 січня 1898 року) М. Лисенко пише: «Що обходить видавництва перекладів Пантелеймона Олександровича чи то Шекспірових творів, чи то Біблії, то се ж треба прислати сюди у Київ рукописи, хоч би на руки Науменка або В.В. Тарновського, або знов чиї інчі, бо їх же треба перечитати, освідомитись и нарешті переписати. А доки вони лежатимуть у Вас в Мотроновці, той ходу йім не буде жодного» [156, с. 273].

До справи завершення перекладу Біблії був залучений І. Нечуй-Левицькій. Свідченням цього є лист від 11 квітня 1899 року, де М. Лисенко пише: «От Нечуй-Левицький мені й казав, що йому зосталося не багато вже, либонь 6 книг. Але ці книги не великі, и він ще давненько помінивсь викінчити усю роботу до осені сього біжучого року, и піклувавсь, щоб переписка не затяглася» [162, с. 287]. М. Лисенко, підтримуючи постійний зв'язок з І. Нечуй-Левицьким, здійснював контроль за темпами та обсягом роботи, про що постійно звітував О. Куліш. Так у листі від 3 січня 1900 року М. Лисенко пише: «Ще ж бо доси й не переписано усього того, що Иван Семенович Нечуй-Левицький докінчив перекладати працю покійного Пантелеймона Олександровича. А тоді ж треба ще конче звірити перечотом [перечитати] копію з оригіналом, хоч не все підряд, то хоч уривками. По тій хиба роботі можна буде вам звернути оригінал». [163, с. 299]. У наступному листі того ж року від 6 березня композитор повідомляв дружині П. Куліша: «Що до Біблії, то вона вже вся викінчена Ив. Сем. Левицьким, переписана и перечитана-звірена» [164, с. 300].

М. Лисенко вів переговори з відомим діячем І. Пулюєм, який допомагав у друкові Біблії, а також керував фінансовою частиною видання. З цього приводу композитор пише: « <…> чи не взяли б Ви на себе клопіт видання Біблії по підписці на наш власний кошт, на зібрані гроші, увесь догляд друкування и взагалі всього видання» [151, с. 307]. Всі відомості щодо друку, отримані від І. Пулюя, композитор передавав І. Нечую-Левицькому, про що свідчить лист до О. Куліш від 1 травня 1901 року: «Виписку з листа Полюєвого віддав сьогодні Ив. Сем. Левицькому» [165, с. 315].

З приводу видання Псалтиря в перекладі П. Куліша, М. Лисенко звернувся за допомогою до західноукраїнського діяча А. Вахнянина. У листі від 7 травня 1869 року композитор пише: «Маючи підписатися на одібрання Псалтиря, обертаюся до Вас, Шановний Земляче, яко до зверхнього орудчого при редакції «Правди», звідки має й Псалтир виходити. Будьте ласкаві, добродію, перекажіть, кому відати належить, хай засиляють його туди ж і по тій самій адресі, що й «Правду» [171, с. 77].

Високо цінуючи здібності громадівця В. Тарновського, випускника історико-філологічного факультету Київського університету, М. Лисенко залучив його до видання перекладів П. Кулішем творів В. Шекспіра. Про це є

свідчення в листі до О. Куліш (від 29 січня 1898 року): «Я зачіпав це питання раз і два якось у В.В. Тарновського на вечері і навіть казав йому отверто, що слід би самому видати значніші твори-переклади покійного» [156, с. 273]. Композитор зустрічався з В. Тарновським з приводу перекладів драм В. Шекспіра: « <…> думаю, побачившись з В.В. Тарновським, урехтувати у його переписку з рукописів Пантелеймона Олександровича по трилогіям, як и перше було видання» [157, с. 275]. В іншому листі (від 5 квітня 1898 року) композитор пише: «Сьогодні був у В.В. Тарновського и казав з їм у справі видання Шекспірових творів» [158, с. 275].

На видавничій ниві широко розгорнулася діяльність П. Житецького, О. Кониського, М. Старицького та М. Лисенка, з якими співробітничав М. Лисенко та надавав їм різнобічну допомогу. Так, у виданні праці П. Житецького «Описаніе Пересопницкой рукописи XVI в.» він здійснював редагування й займався вирішенням фінансових питань стосовно її друку. Ці висновки ми робимо на підставі листа М. Лисенка до П. Житецького від 14 лютого 1876 року: «Усі тиї накази Ваші про великість буков, про штрихи у загалі, – все те вчинив по писанію; навіть списав за для їх власною рукою усеньку публікацію, аби розуміліш було на їх очі, бо Ваше крюкове письмо не кожному тямке» [170, с. 104].

Відомо, що під час перебування М. Лисенка в Петербурзі, О. Кониський звернувся до нього з проханням дістати від М. Костомарова та Д. Мордовцева твори українських письменників XIX століття для опублікування в періодичних альманахах та в хрестоматії. Для цих видань М. Костомаров обіцяв надати народну казку у вигляді оповідання, Д. Мордовцев – твір «Сліпці» та автобіографію, а сам М. Лисенко – підготувати статтю про українську музику [166, с. 108], [167, с. 109].

М. Лисенко активно сприяв виходу в світ драми М. Старицького «Без світла» (1892) і з цього приводу звертався за допомогою до Лукича [144, с. 206]. Слід відзначити значні зусилля композитора в підготовці до видань байок Л. Глібова, шести підручників з різних галузей знань (фізики, географії, хімії, геології, історії, астрономії). Він піклувався про розповсюдження у бібліотеках книжок таких українських письменників як І. Котляревський, Т. Шевченко, Г. Квітка-Основ’яненко, Є. Гребінка, П. Куліш, П. Гулак-Артемовський, Г. Сковорода [175, с. 239].

3.3 Співпраця М. Лисенка з членами «Київської Громади» в музично-театральній справі

З середини XIX ст. велике значення в культурному житті європейських народів відігравав *театр.* Саме він міг впливати на свідомість великої маси людей, на формування їхніх поглядів та переконань. Тому театр займав центральне місце в націокультурних процесах бездержавницьких слов’янських народів. Інтелігенція прагнула до створення національного театру та мала багато складнощів на цьому шляху.

У деяких слов'янських країнах театри існували вже тривалий час: у Польщі («Театр народови») – з 1765 р., у Росії («Великий театр») – з 1783 р., в Угорщині – з 1837 р. На набережній Влтави в Празі відкриття Тимчасового театру відбулося в 1862 році, де ставилися драматичні та оперні вистави рідною мовою. Тут були поставлені опери Б. Сметани: історико-патріотична «Бранденбуржці у Чехії» та комічна – «Продана наречена», що започаткували національну чеську оперу. Восени 1868 року розпочалося будівництво чеського Національного театру, який мав велике значення в становленні національної культури [73, с. 29–32, 40–43].

В Україні, через несприятливі умови національний театр сформувався лише у другій половині XIX ст. і мав велике суспільно-політичне значення. Рух за його створення розпочався в Західній Україні: в Коломиї (1848 р.), у Перемишлі (1848-1849 рр.), у Львові – (60-ті рр.) [114, с. 185–192]. У Наддніпрянській Україні з розвитком національного театрального мистецтва пов'язані такі діячі, як М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. Садовський, П. Саксаганський. Велику роль у цьому процесі відіграла організація «Київська Громада», зокрема М. Лисенко, М. Старицький, О. Русов, М. Драгоманов, П. Чубинський, В. Антонович. Значною подією в розвитку української музично-театральної культури було створення у 1872 р. М. Лисенком та М. Старицьким *«Товариства українських сценічних акторів»* та *Першого музично-драматичного гуртка в Києві*, які здійснювали приватні спектаклі українських авторів.

У др. пол. XIX ст. виникає український *національний театр корифеїв.* Його заснування пов'язано з трупою, створеною М. Кропивницьким у Єлисаветграді (1882 р.). Про її діяльність І. Франко писав: «Зложилася трупа, якої Україна не бачила ані перед тим, ані потому, трупа, котра робила фурор не тільки по українських містах, але також у Москві і Петербурзі, де публіка часто має нагоду бачити найкращих артистів світової слави» [292, с. 109].

Серед діячів організації «Київська Громада» особливо активною була театральна дільність М. Лисенка та М. Старицького. М. Старицький був автором лібрето майже всіх опер М. Лисенка. Музика композитора надихала його на яскраву поетичну творчість. Крім того, слід відзначити дружні й теплі стосунки митців, що сприяли їх плідній співпраці. Протягом життя, як відзначає О. Пчілка, вони «доповнювали один одного, підживляли й призводили працювати ретельніш, пильніш, вірніш» [251, с. 80].

Діяльність М. Лисенка та М. Старицького базувалася на народницьких концепціях і образ народу займав центральне місце в їхній творчості. Л. Старицька-Черняхівська відзначала: «Вперше драматург і композитор відверто виявили симпатію до простої людини, глибоке поважання до народу, визнали його рівним, вільним братом – вони виявили те, чого бракувало попереднім драматургам <…> Це був поворот в історії української драми» [277, с. 92].

Ще в студентські роки у М. Лисенка та М. Старицького зародилася ідея звернутися до жанру української опери. Цей задум виник під час Різдвяних канікул у 1864 році в с. Лебяхівка. В основу майбутньої опери вони поклали

сюжет п’єси О. Стороженка «Гаркуша». З цього приводу М. Старицький пише: «Я, що не мав поняття про розробку оперних сюжетів, взявся написати лібрето на основі стороженківської комедії «Гаркуша», а Микола, який не чув і такої, як я, опери, яле знав лише перекладах для фортепіано кілька італійських опер, взявся написати музику <…> Робота кипіла, і протягом святкових днів була написана майже третина першої дії. Звичайно в хорах і деяких аріях звучала запозичена італійщина, але були номери, скомпоновані Лисенком цілком у дусі народному» [276, с. 414]. Незважаючи на відсутність жодного досвіду в цій справі написання такої опери в колі родини та друзів було сприйняте з ентузіазмом. Таким чином, з цього почала реалізуватися ідея створення жанру *української історико-героїчної народної музичної драми.*

Прагнучи до правдивої характеристики народу та розкриття його історії, М. Лисенко та М. Старицький створюють такі оперні шедеври як «Чорноморський побит», «Ніч перед Різдвом», «Утоплена», «Тарас Бульба». М. Лисенко написав музику до низки драматичних вистав за п’єсами М. Старицького, а саме: «Чарівний сон», «Циганка Аза», «Остання ніч», а також на вірші драматурга – чоловічий хор «На прю», солоспіви «Вечір», «В грудах вогонь» та «Моя милованка». Митці, очевидно, мали акторські здібності, тому брали участь у виставі шекспірівської трагедії «Гамлет» в українському перекладі. М. Старицький виконував роль Гамлета, а М. Лисенко – Полонія.

С. Тобілевич назвала співпрацю М. Лисенка та М. Старицького «високомистецьким ансамблем» [цит. за 273, с. 25–26].

Ще однією важливою постаттю з громадівського кола, з яким співпрацював М. Лисенко в театральній галузі, був письменник І. Нечуй-Левицький. М. Лисенко хотів написати оперу на історичний сюжет Маруся Богуславка, а І. Нечуй-Левицький працював над лібрето. У листуванні М. Лисенка з І. Нечуй-Левицьким висловлюються думки композитора щодо планів стосовно цієї опери. У листі М. Лисенка до І. Нечуй-Левицького від 22 липня 1874 року детально обговорюється лібрето опери «Маруся Богуславка» [148]. Думки письменника мали для композитора важливе значення. Про це свідчать його слова з листа від 23 серпня 1874 року: «<…> Ви, може, підмалюєте, або додасте чого <…> звичайно, Ваша рука – владика» [149, с. 94]. З цього ж листа дізнаємося, що М. Старицький давав поради щодо виправлення лібрето опери, а також написав план до кожної з 4-х дій. Він працював з великим захопленням над фольклорним матеріалом. М. Старицького приваблювала героїка та романтика, запозичена автором лібрето з народної пісні. М. Лисенко написав лише ескізи та декілька сцен і хори. На жаль, невідомо з яких причин, М. Лисенко не завершив написання опери. Напрацьовані матеріали для лібрето М. Старицький використав у історичній драмі з такою ж назвою.

Інші члени «Київської Громади» теж усвідомлювали важливість театральної справи у націокультурних процесах. Слід підкреслити, що вони не були професійними музикантами, але зробили помітний внесок у розвиток театрального мистецтва. Так у результаті творчої співдружності М. Лисенка з громадівцями М. Драгомановим, М. Старицьким, О. Русовим, П. Житецьким,

В. Антоновичем з'явився твір «Андріашіада», який мав ознаки сатиричної опери. На жаль, клавір цієї опери був втрачений. Але завдяки українському досліднику, музикознавцю, фольклористу Д. Ревуцькому, збереглося її лібрето, яке було надруковане у виданні «Збірник музею діячів науки та мистецтва України» (Т. 1, Київ, 1930). Він подає два варіанти лібрето: М. Драгоманова та М. Старицького й Е. Трегубова. Науковець зробив й розгорнутий аналіз опери в культурному, історичному та політичному аспектах, що дає можливість реконструювати умови та процес її створення. Незважаючи на відсутність нотного тексту опери, її постановка цілком можлива, оскільки лібрето містить чіткі вказівки щодо використаного в ній музичного матеріалу.

Існують припущення, що праця над цією оперою розпочалася з першого жартівливого віршика М. Драгоманова на пісню «Хуторок», а приспівку до неї додав В. Антонович. Над музичним матеріалом працював М. Лисенко [251 , с. 84]. Примірник лібрето «Андрашіади» був написаний рукою О. Русова. Повністю ця опера так і не була поставлена, а деякі факти свідчать, що вона й не призначалася для публічного виконання. Вона призначалася для розваги в домашньому середовищі. Окремі уривки з неї співали в оселі Ліндфорсів, Старицьких, Драгоманових. Софія Русова у своїх спогадах зазначала: « <…> виходило дуже комічно, коли, зібравшись невеличким гуртком, Старицький, Русов, Лисенко, Драгоманов конспіративно співали всі ролі» [263, с. 159].

«Андрашіада» була сатирою на прислужників царського режиму та на ті порядки, які запроваджували чиновники. Софія Русова писала: « <…> частенько згадують бувало Громадяни, як люто переслідує влада нашу мову, нашу культуру, та й зажуряться <…> Аж ось Житецький або Русов заспівають котресь соло з «Андрашіади» й усмішка знову вертається на зажурені обличчя наших Громадян» [цит. за 246, с. 8–9]. Слід відзначити, що в умовах тогочасної політичної ситуації створення такої опери було досить ризикованим та сміливим кроком. Адже, в «Андрашіаді» відтворювався в карикатурному вигляді тогочасний суспільний лад.

Сюжет опери пов'язаний з чиновником О. Андріяшевим, що відображено у відверто пародійній назві твору, а саме – з його недолугим намаганням видати «Київський Народний Календар». Про цей історичний факт Д. Ревуцький пише: «Директор Київської 1-ої гімназії, Ол. Х. Андріяшев, здобув собі командировку до Немирова з завданням вишукати засоби для боротьби з польською пропагандою. Результатом цієї командировки був дозвіл Російської Академії Наук друкувати Андріяшеву «Київський Народний Календар» з 1864 року» [255, с. 80].

Сам О. Андріяшев так обґрунтовував свою мету: «С распространением народного образования в юго-западном крае открывается настоятельная потребность в настольной книге для народа, которая бы заключала необходимые и полезные в гражданском быту сведения. Такою книгою может скорее всего сделаться Народный календарь, составленный применительно к местности» [255, с. 80]. На перший погляд, така мета була гідною та благородною, але її реалізація викликала несприйняття в українських діячів.

М. Максимович у своїй рецензії на календар Андріяшева розкритикував його через імперську проросійську спрямованість та ігнорування українських народних особливостей. Наприклад, рецензент зробив влучні зауваження автору стосовно використаних тільки російських народних прислів'їв, що є недоречним для «Київського Народного Календаря». На думку М. Максимовича, «пословицы, равно как и песни малорусского народа, составляют заветное и неот'емлемое его достояние: отчуждение от него и нелюбие к нему в здешних просвещенных людях есть явление прискорбное и напрасное» [255 с. 81]. Також, рецензент критикує О. Андріяшева, за використаний у календарі вірш російського поета І. Нікітіна «Зимняя ночь в деревне», замість якого, на думку М. Максимовича, варто було подати вірш О. Хомякова «Киев». У цьому вірші йдеться про велич Києва та його особливе значення для південно-західного краю. З приводу цієї рецензії О. Андріяшев писав: «Мы будем и в дальнейшем чужды обласного патриотизма и будем преследовать обще-русские интересы» [255, с. 81].

Про його проросійську позицію свідчать і такі його висловлювання: «Душа радуется, когда послушаешь, что дитя читает настояще как есть по-русски, то есть не так, как говорит наше село, а как пишет и читает вся наша мать Россия» [255, с. 85]. Особа О. Андріяшева була яскравим прикладом національного зрадництва та підлабузництва перед імператорською владою.

Інформація про оперу «Андрашіада» пішла до місцевої влади. Поява такого твору викликала злість та обурення в О. Андріяшева та князя О. Шихматова, якому була присвячена одна зі сцен опери. З цього приводу О. Андріяшев писав: «Наши противники дошли до такого нравственного безобразия, что прибегают к следующим средствам: 1) составляют на нас и распространяют из-под руки пасквили и сплетни в стихах, кладут эти стихи на музыку и этою музыкою самоуслаждаются» [255, с. 87–88].

В опері «Андрашіада» громадівці обирали пародійну форму, де у віршованому тексті містяться натяки, пов'язані з О. Андріяшевим та «Народним календарем» на відомі тогочасні факти. Для комічного ефекту вони використовували відомі музичні твори (оперні арії, романси), що співалися на створені тексти. Яскравим прикладом цього є дует Андріяшева і Радкевича (№6) побудований на музичному матеріалі дуету Альфреда й Віолетти з опери Дж. Верді «Травіата» (картина ІІ). Особливо комічний ефект викликала арія Радкевича, в якій звучала партія тенора Альфреда, а також те, що партію колоратурного сопрано Віолетти виконував баритон-бас Андріяшев. Жалібні настрої через нездійснені наміри Андріяшева передані російською піснею «За рекой на горе хуторочок стоит» (№10). У прелюдії перед каватиною Андріяшева «Календарь мой в Петербурге» (№4) несподівано з'являється жартівлива мелодія Людмили «Не гневись знатный гость» з опери М. Глінки «Руслан і Людмила». З іншої ж його опери «Жизнь за царя» використана сумна мелодія з тріо про смерть І. Сусаніна, яка звучить у прелюдії (№23), у момент провалу календаря. Дружина заспокоює О. Андріяшева, співаючи йому пісню на мелодію романсу О. Варламова «На заре ты ее не буди».

Слід відзначити, що в опері простежується пародія не тільки на суспільний лад, а й на італійську оперу, яка в той час викликала загальне захоплення. Д. Ревуцький відзначає: «Переглянувши київські газети, ми бачимо, що в роках 1865-66 найчастіше йдуть «Трубадур», «Травіята», «Фаворита», «Ернані», «Марта», «Сананбула». Крім цих ще трапляються «Бал -Маскарад», «Пуритани», «Норма», «Лючія ді-Ламермур», «Люкреція Борджія», «Ріголетто», «Роберт-діявол», «Фенелла», «Гугеноти». Невибагливий смак тодішньої публіки цілком задовольнявся мелодичною музикою Белліні, Флотова, раннього Верді. В номері 150 «Кіевлянина» 1865 р. рецензент «Кто?» пише, що «Гугеноти» провалились: публіка не зрозуміла Мейербера» [255, с. 90]. Також, промовистими щодо цього є слова О. Пчілки: « <…> в половині шістдесятих років у київських дам було два куміри – тенор Баччеї і баритон Фабрікаторі, так що так і було два лагері – баччеїсти й фабрикатористи» [250, с. 44].

В умовах такого захоплення «італійщиною» громадівці прагнули довести українському суспільству цінність українського національного мистецтва.

Ще одним прикладом співпраці М. Лисенка з членами «Київської Громади» була постановка опери «Ніч перед Різдвом». Після перших вдалих вистав цієї опери виникла думка її розширити й поставити в міському театрі. Прем'єра відбулася у 1874 році. М. Старицький виступав у якості режисера, а М. Лисенко здійснював контроль над вивченням музичних партій. М. Старицький у спогадах відзначає велику допомогу П. Чубинського та М. Драгоманова, а також О. Русова, який грав роль Вакули [274, с. 33–34]. Софія Русова у своїх спогадах підкреслює: «Русов був для Миколи Віталійовича одним з найулюбленіших виконавців, а для Русова не було більш улюбленого композитора, як Лисенко. Для влаштування концерту Лисенкові Русов не жалів ні часу, ні труда, де б він його не упорядковував» [264, с. 168]. Щодо спільної діяльності митців над цією оперою Л. Кобилянський писав: «Коло вистави «Різдвяна ніч», опріч Лисенка, пильно клопотались: Старицький (режисер), Чубинський (етнографія), Вовк (декорації, костюми та реквізит), Марковський (хазяйство). Репетиції з самого початку відбувались в «Народному домі» та в школі Ліндфорсів, а далі – в театрі» [103, с. 191].

Після появи циркуляру про дозвіл українських вистав громадівці створили літературно-драматичний гурток з метою розширення українського репертуару (1881 р.). До його складу входили М. Лисенко, О. Пчілка, О. Левицький та інженер А. Якубенко, які займалися розглядом українських п'єс та підготовкою нових перекладів. У редакційних зборах брали участь В. Антонович та П. Житецький [293, с. 84].

Таким чином, значною була діяльність М. Лисенка та київських громадівців в галузі театрального мистецтва. Розуміючи особливу важливість цього мистецтва у формуванні національної свідомості українського народу, вони багато зробили для цієї галузі культури.

3.4 М. Лисенко й київські громадівці в наукових та творчих контактах із західноукраїнськими діячами

М. Лисенко та київські громадівці розуміли, що для розвитку української нації та її культури необхідні зусилля інтелектуальної еліти двох частин України – Західної та Східної. З цим пов'язані тісні контакти київських громадівців та М. Лисенка із Західною Україною від з 60-х років XIX ст. і до початку XX ст. М. Лисенко неодноразово в своїх листах висловлював думку про необхідність об'єднання українців, роз'єднаних кордоном. У листі до відомого західноукраїнського громадсько-політичного діяча, письменника, в идавця Олександра Барвінського М. Лисенко в жовтні 1868 р писав: «Я тії думки, що нам, своїм кревним людям, однії матері дітям, не варт не личить розъіднатись, але скуплятися як найміцніше. Велика необачність, що аж до цього часу такі маленькі стосунки Галичини з Україною. Ніякої солідарності немає» [197, с. 84]. У листі до іншого галицького громадсько-культурного діяча Василя Лукича у червні 1891 р. композитор зазначав: «Сердечне дякую за пам'ять, за присилку програми вечорниць Тарасових. Тільки мене вражає й дивує, що мене раз у раз дякуєте за прихильність до галицьких русинів. А до кого ж бути прихильним ? <…> Звичайно, свій до свого горнеться, чим мога підпомага, надто хилиться у той бік, де життя дає змогу чи сяк, чи так у помочі стати» [143, с. 195]. Контакти М. Лисенка та київських громадівців із культурними діячами Західної України базувалися саме на взаємопідтримці та взаємодопомозі. Галичина, перебуваючи у складі Австро-Угорської монархії, мала дещо кращі умови для розвитку національної культури ніж підросійська Наддніпрянщина, але і в Західній Україні були складнощі через польське домінування і польські утиски. Київських громадівців турбувало політичне становище українських галичан.

Австрійський уряд зацікавився українським визвольним рухом на Наддніпрянщині й сподівався за його допомогою відірвати Україну від Росії. Громадівці В. Антонович та Г. Кониський «прагнули схилити на бік української справи керівні кола Австрії, а в Галичині – польську адміністрацію, щоб здобути нових національно-культурних прав для галицьких українців» [45, с. 77]. Під тиском віденської сторони та київських громадівців галицькі народовці та польські політики дійшли певної згоди. Їхній консенсус полягав у тому, що «українці вимагали від польської адміністрації краю визнання самостійності української нації та більше дбати про її розвиток, обіцяючи натомість зберігати лояльність до крайового уряду, як довго він з рівною прихильністю ставитиметься до двох народів у Галичині і турбуватиметься про потреби селянства та міщанства» [45,с. 77]. Ця угода була підтримана з українського та польського боку на засіданні Галицького сейму (25 листопада 1890 року), і обидві сторони вважали, що починається «нова ера» в польсько-українських стосунках [45, с. 77].

Епістолярна спадщина В. Антоновича відтворює його думки щодо проголошення «нової ери». У листі до Ф. Вовка від 11 (23) січня 1891 р. він писав: «Це перший тактичний у політиці крок, з необхідними поступками як у кожній парламентській комбінації. Ясно поставлена народна окремність

завдяки чому появиться підтримка уряду і очевидно значні поступки з боку поляків. Проте навіть окрім можливих вигод ясно запроваджена на публічній арені окремність уже становить величезний виграш» [26, с. 246]. А в наступному листі від 25 січня (6 лютого) того ж року В. Антонович висував деякі пропозиції до цього проекту: «Що стосується поточних львівських справ . То мені здається необхідно взяти до уваги точне становище партій у дану хвилину, чим і пояснюється в значній мірі теоретичні дисонанси. Для того, щоб знайти modus vivendi з поляками необхідно було їм публічно заявити: що русини народовці не думають про сепарацію до Сходу» [26, с. 247].

На жаль, українсько-польський компроміс тривав не довго, і на початку 1894 р. польська та українська сторони в Галицькому сеймі відмовилися від «новоерівської політики». Незважаючи на провал цієї політики, вона мала позитивні наслідки для української справи в Галичині: була відкрита ще одна українська гімназія (до того часу єдина українська гімназія була у Львові), ще одна українська кафедра у Львівському університеті; у 1893 р. український фонетичний правопис отримав статус офіційного і був упроваджений в шкільні підручники; відбувалося розширення сфери вживання української мови в освітній системі [45, с. 77]. На посаду завідувача нововідкритої у Львівському університеті кафедри всесвітньої історії (з акцентом на Східну Європу) запросили В. Антоновича. У силу різних обставин він відмовився і запропонував кандидатуру свого учня історика М. Грушевського, який «став ніби символом єднання наддніпрянських і західних українців, могутнім каналом творчих зв'язків української інтелігенції» [98, с. 170].

У другій половині XIX ст., як зазначає історик Я.Грицак, «українські діячі з Наддніпрянської України за своїм інтелектуальним рівнем загалом перевищували своїх галицьких колег (єдиний виняток становив Франко)» [45, с. 82]. В. Антонович характеризував галицьку науку як «дешеву публіцистику», але вважав, що в галичан є науковий потенціал: «Хороший материал есть и из него можна было бы устроить научные солидные кружки» [цит. за 23, с. 52]. Київські громадівці доклали чимало зусиль до розвитку науки в Західній Україні. Галицькі українці використовували досвід діяльності культурних діячів підросійської України і засвоювали «готову «високу культуру» [45, с. 82]. Громади, які виникли в Галичині (перша в 1863 р.), використовували досвід «Київської Громади».

У 1868 р. зусиллями галицьких народовців було створено товариство «Просвіта», яке відкривало читальні, друкувало українські книжки [45, с. 76]. В. Антоновича обрали почесним членом «Просвіти», про що йдеться в епістолярії вченого. Під час перебування В. Антоновича у Львові наприкінці 1890 – на початку 1891 року до нього завітали галичани О. Огоновський, О. Барвінський і Ю. Лавровський: «Они вдруг в моем меленьком номере, скинувши пальта, остановились и приняли торжественный вид; Огоновский, сказал очень торжественную речь, в течении которой я неимоверно смутился и затем ответил такою же торжественною речью ex promto, которая сошла не згірше. Дело в том, что они оказались депутациею общества «Просвіта», которое меня почтило выбором в почетные члены; затем Лавровский (

секретарь общества) преподнес мне диплом на звание почетного члена в роскошном переплете и издания общества за текущий год, в числе которых я узрел с недоумением календарь, в коем изображен мой собственный портрет в середине меж портретом Основьяненко и Хмельницкого» [23, с. 29–30].

Одним з найважливих напрямків «Просвіти» було підвищення й розвиток наукової галузі. Очевидний внесок зробив В. Антонович, який надавав поради з різних наукових питань, а також матеріальну допомогу. Для фахової консультації до нього неоднарозово зверталися О. Огоновський та О. Барвінський. Відомо, що В. Антонович брав участь у реакційній колегії книжкової серії «Руська Історична Бібліотека», а також збирав гроші на її видання [110, с. 53]. Разом з М Драгомановим В. Антонович розробив і надав «Просвіті» план пересилання книжок між Львовом та Києвом, а також створення українських книгарень з метою обміну літературою. На жаль, у зв'язку з фінансовими і технічними проблемами цей план так і не був реалізований [110, с. 56].

М. Лисенко також був членом товариства «Просвіта». Через складнощі з виданням української літератури в підросійській Україні композитор сприяв друкуванню товариством «Просвіта» праць наддніпрянських учених. Так, він допомагав видати М. Комарову брошуру про Богдана Хмельницького, яку заборонили друкувати в Наддніпрянській Україні. У листі до дружини М. Комарова Любові Комарової від 15 лютого 1884 року М. Лисенко радив: «щоб він її [брошуру – Д.С.] виправив, може, і обширніше спорудив – і мершій у Галичину до товариства «Просвіта», там за це дякуватимуть, а нам, сиротам, тільки і зосталось підтримувати Галичину скільки мога і морально, и матеріально» [168, с. 156–157].

У зв'язку з різними утисками російської влади київські громадівці намагалися зробити Галичину центром загальноукраїнської діяльності. Київські громадівці у співпраці із західноукраїнськими діячами розгорнули активну діяльність, що сприяла культурницькому та науковому рівню обох частин України.

З ініціативи наддніпрянців О. Кониського, М. Драгоманова, В. Антоновича й Д. Пильчикова за участю галичан та на кошти полтавської поміщиці Єлизавети Милорадович у Львові в 1873 р. було створено Літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка, що згодом було перейменовано в Наукове товариство імені Т. Шевченка [45, с. 76]. У 1897 р. учень В. Антоновича М. Грушевський став керівником НТШ. Особливо важливо, що за час перебування у Львові М. Грушевський видав вісім томів своєї фундаментальної праці «Історія України-Русі» [45, с. 80].

М. Лисенко був почесним членом цього товариства. Про це свідчить лист композитора до його президії від 3 листопада 1904 р., в якому він висловлює подяку за отриману грамоту Почесного члена НТШ: «Іменування таке вважаю високим щастям й гордістю для себе» [169, с. 392]. З М. Грушевським композитор підтримував тісні контакти.

В. Антонович брав активну участь у діяльності НТШ. В одному з листів до Ф. К. Вовка у січні 1891 р. він писав: «Справа в тому, що з нинішнього

року «Товариство імені Т. Шевченка» хоче розпочати таки суворо наукове видання (історія, література, філологія, археологія, антропологія, етнографія) – я обіцяв своє співробітництво і декількох приятелів, – справа в тому, що якщо це видання протримається 2 роки і виявить належну кількість наукових сил, то, за австрійськими законами, товариство, яке його веде, може запропонувати сейму перейменувати його в академію наук з двома відділами: історико-філологічним і антропологічним (це поки що таємно) з сеймовою субсидією. Як бачите план такий, який слід підтримати» [26, с. 247].

В. Антонович доклав багато зусиль, щоб у друкованому органі цього товариства – «Записках НТШ» публікувалися дослідження вчених та інша література з усіх регіонів України. У цьому його підтримував М. Лисенко. З листа до Б. Познанського можна зрозуміти, як високо композитор оцінював «Записки НТШ» та переймався, що жоден з Наддніпрянців ще не друкував там свої статті: «Але праць кого з наших нема досі ні одної. Це вельми важне і корисне видання» [136, с. 215].

Київські громадівці підтримували тісні контакти з редакцією журналу «Правда», зокрема В. Антонович був ініціатором відновлення його виходу в 1872 р. Відомо, що він переймався матеріальними проблемами, забезпечив збір грошових фондів [110, с. 74]. М. Драгоманов зробив критичний огляд першого номера. З цього приводу історик писав: « <…> мало того, що ви, русини, що хочете у своїй хаті своєї правди і сили, і волі, – а покажіть, які ви русини, яка ваша правда, сила, воля, – т.є. покажіть Ваші політичні, соціальні і культурні цілі і як ви хочете йти до них <…> для національного питання вам усе таки на першому плані мусять стояти діла політичні, соціальні і культурні» [281, с. 136–137].

М. Лисенко був посередником між «Правдою» та наддніпрянськими діячами. Через нього редакція зверталася до киян із замовленнями статей, віршів та іншого матеріалу. Він надавав допомогу у їх друку, піклувався різними, що виникали, проблемами, здійснював замовлення літератури. Про це йдеться в листах М. Лисенка до рідних від 5 червня 1868 року [194], до І. Микити від 2 січня 1869 року [177], в яких розкривається діяльність композитора, пов’язана з публікацією творчості М. Старицького та замовлення матеріалів громадівцями (М. Драгомановим, М. Старицьким). Відомо, що письменник надав переклади з Байрона, а також чимало інших творів, серед яких були й переклади сербських народних дум та пісень [293, с. 34]. М. Лисенко підтримував зв’язки з редактором «Правди» О. Барвінським та цікавився різними питаннями, пов’язаними з цим журналом. У листі від 15/27 травня 1889 р. композитор писав: «Добродію ласкавий, коли Ваша є в тому сила, щоби мені вислали ось які бракуючі листки «Правди», котрих я й у вічі не бачив» [198, с. 186].

Особливо тісними були контакти М. Лисенка з діячами Західної України в *музичній галузі*. Вони були важливими та творчо плідними як для культурних діячів Західної України, так і для М. Лисенка.

Унаслідок зв’язків діячів обох частин України в Західній Україні звучала музика М. Лисенка, яка викликала велике захоплення завдяки високій

професійності та яскравій національній виразності. На прохання галицьких українців та О. Барвінського М. Лисенко написав один із своїх перших творів на текст Т. Шевченка – кантату «Заповіт», яка була виконана на шевченківському концерті в 1868 р., організованому львівською Громадою.

З листа М. Лисенка до А. Вахнянина довідуємося, що у Львові в березні 1886 р. готувалася до виконання кантата композитора «Б'ють пороги», приурочена до 25-ї річниці смерті Т. Шевченка [173, с. 166–167].

Галицькі українці в 1903 р. організували святкування 35-річного ювілею творчої діяльності М. Лисенка. На це свято М. Лисенко прибув разом із С. Єфремовим та громадівцем Є. Чикаленком. Його спогади засвідчують, що українські галичани влаштували тріумфальне святкування ювілею видатного композитора. Уже під час подорожі до Львова, після перетину кордону, М. Лисенка вітали делегації, інтелігенція у Волочиську, Тернополі, а на вокзалі у Львові зустрічали «делегації від різних інституцій і сила народу, що вітав його голосними вигуками – "Слава"» [296, с. 218].

З нагоди ювілею композитора відбувалися різні заходи: урочисте засідання, концерти у залі філармонії й театрі, а також банкет. На концерті у філармонії брали участь хори восьми «Боянів», а також 50 військових музикантів. Звучали твори М. Лисенка, він грав свої фортепіанні композиції. Крім Львова ювіляр побував у Чернівцях, Станіславі та Коломиї – і усюди йому висловлювали велику повагу, шану й любов.

Очевидець ювілейних подій О. Барвінський у спогадах зазначав, що на ювілеї у філармонії, крім українців, були й представники польського суспільства. Вони, за словами О. Барвінського, «змогли пізнати батька української музики, його твори і дух української пісні і душі». Підсумовуючи свої враження від ювілею, О. Барвінський пише: «Сей ювілей був глибоким поклоном усієї України-Русі перед геніальним митцем, котрого видав наш народ, а притім прилюдним і всенародним признанням величезних заслуг ювілянта і його творчості» [29, с. 148].

М. Лисенко не тільки створив нову якість національної музики на народній основі, але й намагався допомогти українським галицьким композиторам йти тим самим шляхом і розвивати цей напрям. Його М. Лисенко накреслив у листі до І. Франка (лист №109), який був провідником української галицької інтелігенції у кінці XIX – на початку XX ст. Як ми вже зазначали в другому розділі, у цьому листі М. Лисенко наголошував на тому, що галицьким композиторам необхідно пізнати український народ і його народно-пісенну творчість, вивчити досягнення світового музичного мистецтво, зокрема, російського; з цього утворити синтез і проявити свою індивідуальність «на ґрунті усього винесеного, вичитаного, перечувствованого» [178, с. 163]. Це питання композитор порушував і в листах до Ф. Колесси. Українські галицькі композитори – О. Нижанківський, Д. Січинський, А. Вахнянин, Г. Топольницький, С. Людкевич, В. Барвінський стали послідовниками М. Лисенка і розвивали українську національну музику .

Культурне взаємозбагачення українсько-галицьких діячів та М. Лисенка відбувалося в фольклористичній галузі. Знаменитою постаттю серед діячів Західної України, з яким співпрацював М. Лисенка на фольклористичній ниві, був І. Франко. Світоглядні позиції І. Франка були співзвучні з концептуальними засадами членів «Київської Громади». Як зазначає дослідник Я. Грицак, на молодого І. Франка вирішальний вплив мав М. Драгоманов. Він поклав на І. Франка важливе завдання – налагодити контакти з місцевою молоддю й збирати фольклорні матеріали [46, с. 179–180].

Зацікавлення фольклором І. Франка, яке зародилося ще в дитинстві, зіграло першорядну роль у становленні його як поета й літератора. М. Возняк стверджував, що свою діяльність І. Франко «почав і закінчив фольклором». [38, с. 99]. У рідному селі Нагуєвичі письменник чув героїчні та історичні пісні з визвольною тематикою. Мати І. Франка знала багато народних пісень, і письменник засвоїв та зберіг їх на довгі роки. Ці народні скарби І. Франко використав у збірках народних пісень, а також у фольклористичних дослідженнях. За ініціативою І. Франка, було створено етнографічно-статистичний гурток (1883 р.), який влаштовував «мандрівки по краю», Комітет для збирання й друку народних мелодій (1894). Він очолював етнографічну комісію Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Як зазначає М. Загайкевич, І. Франко використовував кожну нагоду, щоб вказати українській громадськості на потребу публікації музично-фольклористичних збірників та на їхнє велике значення для рідної культури [87, с. 42]. Письменник був першим організатором систематичного збирання й запис ування фольклорного матеріалу в Західній Україні та видання музично-фольклористичних збірників. І. Франко сприяв виходу першої в Західній Україні збірки народних мелодій, зібраних І. Колессою (1902), збірника «Галицько-руських народних мелодій» (1906-1908), укладеного Й. Роздольським та С. Людкевичем, допомагав О. Нижанківському в укладанні збірника «Українсько-руські народні пісні» (1905-1907). І. Франко збагачував фольклорним матеріалом пісенні збірники Л. Українки (1904) та К. Квітки (1902). Його діяльність в галузі музичної фольклористики сприяла формуванню західноукраїнської фольклористичної школи, яскравими представниками якої були Ф. Колесса, С. Людкевич, Й. Роздольський. Таким чином, І. Франка можна порівняти з М. Лисенком, який працював на ниві розвитку фольклористичної справи в Наддніпрянській Україні, і тому їхні контакти були особливо важливими. Особисте знайомство митців почалося в 1885 році. М. Лисенка зацікавили народні пісні, яких чимало знав письменник . І. Франко відзначав, що М. Лисенко «цікавився нашими народними піснями, записав від мене деякі мелодії і врадувало немало, почувши від нього, що дехто з кращих музиків збирає ті наші мелодії і бажає за його прикладом обробити і видати їх» [цит. за 36, с. 81]. Від нього композитор записав понад 20 західноукраїнських пісень, які увійшли до IV збірника українських народних пісень. Таким чином до цього збірника увійшли пісні не тільки з Центральної, але й Західної України. Завдяки спільним зусиллям митців

відбувалося поширення народної творчості в обох частинах України. У 80–90-ті роки між діячами розгорнулося широке листування. Збереглися численні листи М Лисенка до І. Франка і, на жаль, відомий тільки єдиний лист письменника до композитора від 13 грудня 1885 року, в який було вкладено тексти 22 пісень. Лист М. Лисенка до І. Франка від 6 червня 1885 року свідчить, що письменник надавав допомогу композитору в збиранні народних пісень. З цього листа дізнаємося про організацію І. Франком артистичних мандрівок та залучення до цієї справи М. Лисенка. У листі від 15 лютого 1885 року міститься інформація, що композитор передавав через І. Франка посібники з українськими піснями для галицьких народних шкіл. М. Лисенко відчував, що саме І. Франко своїм впливом на молодь зуміє допомогти розповсюдженню його мистецьких ідей у Західній Україні. Відомі такі рядки з листа М. Лисенка до І. Франка від 8 грудня 1885 року: «Провадьте, голубе, між своїми молодиками такі гадки; Ви, шану, голос, вплив на їх маєте» [178, с . 164].

І. Франко цілком підтримував погляди М. Лисенка щодо розвитку української професійної музики на народних засадах, що були перспективними для подальшого розвитку української музики. Про це він пише у музикознавчих працях: «Микола Лисенко» (1881), «Високоповажний рецензент» (1885), «Різдвяна ніч» М. Старицького – М. Лисенка» (1890), «Народні мелодії» (1894), «Лисенкове свято в Австрії» (1904). У них відчувається висока шана до особи М. Лисенка та усвідомлення його великого внеску в історію української музичної культури. І. Франко писав: «Лисенко тепер якраз в силі віку і в силі буйного розцвіту свого композиторського таланту. Його гаряча любов до України – народу з його співом і музикою, його глибоке почитання кобзаря – Шевченка, накінець і його основне образовання в музиці наказують нам вірити, що Лисенко на полі музики ще багато потрудиться для слави України. Охоту і силу до дальших трудів кріпити буде в нім щира прихильність і признання заслуженої його діяльності від всіх земляків, в тім числі й галичан, бажаючих зросту й слави української культури» [92, с. 11].

І. Франко у своїх спогадах «Лисенкове свято в Австрії» підкреслював значущість митця для Західної України: «Як цікаво було б многозаслуженому майстрові збирання та оброблювання українських народних пісень у день свойого ювілею переконатися, що його праця викликала і в Галичині не лише повне зрозуміння, але й наслідування та емуляцію <…> Галичани чують інстинктом, що в Лисенковій музиці віє якийсь інший, новий і свіжий для них дух; відси й їх щирий ентузіазм для Лисенка й його музики» [92, с. 83–84].

Значна заслуга М. Лисенка полягає в тому, що він пробудив інтерес до фольклористичної діяльності у видатного діяча західноукраїнської культури *Ф. Колесси.*

Цінним джерельним матеріалом є довголітнє листування Ф. Колесси з М. Лисенком, яке відбувалося протягом 1896-1911 рр. Воно засвідчило значну роль М. Лисенка у формуванні в Ф. Колесси народницьких естетичних принципів, становленні його як композитора та фольклориста. У своїх

спогадах Ф. Колесса підкреслював той факт, що «головно під впливом Лисенка починається у нас також систематичне збирання матеріалів з обсягу українського музичного фольклору й наукове досліджування цієї багатої спадщини минулих віків <…> Твори Лисенка дійсно виявили дуже корисний вплив на обнову музичного життя у нас у Галичині; навіть національні змагання галицьких українців скріплювала свідомість, що й на музичному полі в особі М. Лисенка маємо гідного представника – композитора європейського масштабу з великим талантом, творчість якого, овіяна духом національної пісні, є цвітом довговікової музичної культури українського народу» [105, с. 18]. Особа М. Лисенка привернула увагу Ф. Колесси ще зі Стрійської гімназії, де він навчався. Найбільші враження справляли хорові твори композитора, які входили до репертуару студентського хору, яким керував О. Нижанківський. Ф. Колесса у спогадах зазначав: «Нас чарувала і Лисенкова гармонізація, що своїми інтересними сполуками сильно різнилася від звичних гармонічних ходів у композиціях давніших галицьких музик, і контрапунктичне голосоведіння, взороване на народних «підголосках» з імітуванням мотивів головної мелодії у побічних голосах, і самі ж розкішні придніпрянські мелодії з багато ширшим діапазоном, ніж у наших галицьких піснях» [105, с. 12–13]. Перша праця Ф. Колесси, присвячена М. Лисенкові, була у вигляді реферату, виголошеному на студентському зібранню. У своїх спогадах західноукраїнський діяч наголошує, що саме під впливом М. Лисенка почав займатися збиранням фольклорного матеріалу, який пізніше був надрукований у часописі «Народ» (1890) та «Етнографічному збірнику» (1898). З цього приводу він писав: «Знаходячись під вражінням Лисенкових обробок народних пісень, особливо «Quodlibet'ib», я почав серйозно інтересуватись народними мелодіями <…> Захоплений збірниками Лисенка, я почав і сам гармонізувати записані в Ходовичах народні пісні» [105, с. 14]. Перша зустріч Ф. Колесси з композиторм відбулася на 35-річному ювілеї М. Лисенка (1903 р.). Основна частина їхнього спілкування відбувалася шляхом листування. Воно розгорнулося з 1896 року за ініціативою Ф. Колесси, який звернувся з проханням до М. Лисенка дати поради щодо праці в фольклористичному напрямку. Епістолярна спадщина свідчить, що М. Лисенко мав великий вплив на формування світогляду та творчих принципів Ф. Колесси. У листах М. Лисенка розкривалося його ставлення до української народно-пісенної творчості, його принципи в збиранні фольклору та використанні в композиторській творчості. Листи М. Лисенка до Ф. Колесси розкривали його метод, на основі якого композитор створив нову якість національного стилю. Завдяки порадам М. Лисенка та його критичним зауваженням викристалізовувалися художньо-естетичні та практичні засади Ф . Колесси як композитора та фольклориста.

М. Лисенко в листах висловлював велику радість з приводу успіхів свого учня, вітав усі його досягнення, а також високо цінував його прагнення зберегти для наступних поколінь кращі зразки народно-пісенної творчості. Спираючись на методичні засади М. Лисенка, Ф. Колесса виробляв свої методи запису народних пісень та їх публікацій. М. Лисенко вперше

опублікував три нотні записи дум, а Ф. Колеса зафіксував їх чимало. Ця праця пов'язана з поетесою Лесею Українкою. Розуміючи велику цінність дум і необхідність їх збереження для майбутніх поколінь, вона виділила зі своїх невеликих заощаджень кошти на організацію запису дум на фонографі. Леся Українка разом зі своїм чоловіком К. Квіткою звернулися до Ф. Колесси з проханням здійснити експедицію для запису дум. Ф. Колесса зробив цю важливу справу і підготував працю «Мелодії українських народних дум», до якої увійшли фонографічні розшифрування дум, здійснених Лесею Українкою та К. Квіткою. Ця праця публікувалася двома серіями у 1910-1913 рр. [106]. М . Лисенко знав про записи дум Ф. Колессою. Про це свідчить лист від 6 травня 1909 року, в якому композитор ділився спостереженнями щодо виконання дум і давав деякі поради стосовно їхнього розшифрування [202, с. 438–439].

Ф. Колесса розумів велике значення листів М. Лисенка, які можуть прислужитися іншим митцям, і тому вирішив їх опублікувати. З цього приводу він писав у спогадах: «Зберігаючи якнайбільший скарб листи М. Лисенка, я зрозумів відразу, що вони мають ширше значення і призначені не тільки для мене. Саме тому я перечитував їх декому із знайомих мені українських музик, до яких стояв ближче, врешті, за дозволом автора, оголосив важливіші уступи в «Артистичному віснику» за 1905 р. (пропустивши все особисте), під заголовком «Кілька слів про збирання і гармонізування українських народних пісень з долученням листів М. Лисенка» [105, с. 19].

Ф. Колесса, спілкуючись з М. Лисенком та засвоївши метод його творчості, мав можливість належним чином оцінити доробок митця і його роль в українській музичній культурі. Цьому присвячена низка його публікацій: «Кілька слів про збирання і гармонізування українських народних пісень з долученням листів М. Лисенка» (1905), «До питання про український музичний стиль» (1907), «Народний напрям у творчості М. Лисенка» (1913), «Як розумів Микола Лисенко проблему гармонізації українських народних пісень» (1937), «Спогади про Миколу Лисенка» (1947); рецензії – «Народні інструменти на Україні» (1898, 1903), на статтю К. Квітки «М. Лисенко як збирач народних пісень» (1923), Микола Лисенко (некролог) та інш.

Сучасна дослідниця фольклористичного та музикознавчого доробку Ф. Колесси С. Грица у своїх вступних розвідках до праць ученого вперше аналізує і дає оцінку його статтям про М. Лисенка. Дослідниця пише, що провідною ідеєю його статей є «ствердження демократизму в творчості М. Лисенка як провідної та якісно нової ознаки, що не тільки визначила спрямування діяльності М. Лисенка, але й цілою плеяди його послідовників» [44, с. 15].

Спостереження Ф. Колесси щодо творчості та фольклористичної діяльності М. Лисенка залишаються важливими й цінними і в наш час. Ф. Колесса відзначив роль народницького руху в середовищі студентів київського університета на світогляд композитора: «В час самого розгару хлопоманського руху 1860 р. вісімнадцятилітній М. Лисенко, як студент університету попадає в гурт патріотичної української молоді, швидко

приходить до національної свідомості, переймається народницькими ідеалами та починає запальну працю на полі української музичної етнографії» [107, с. 485].

За словами Ф. Колесси, М. Лисенко залишився ентузіастом народної пісні і під час перебування в Лейпцизькій консерваторії: «Там пройшов він через тверду німецьку школу та не відбився від свого рідного грунту; він здобув основну музичну освіту для того, щоб українську народну пісню підняти до висоти справжнього артистизму, щоби в українську музику внести європейську думку» [107, с. 486].

Як відзначає Ф. Колесса, М. Лисенко усвідомлював неприродність і невідповідність шаблонної гармонізації українських народних пісень у збірниках Єдлічки та Коціпінського, які «затирали оригінальні признаки української народної музики» [107, с. 487].

Ф. Колесса відзначає ті вагомі чинники, що сприяли створенню М. Лисенком нового підходу до опрацювання народної пісні: «Знав не лише праці з обсягу великоруської музичної етнографіїї, але виїхавши у Слов'янщину (на початку 1870 р.), побував у Сербії і там познайомився докладніше із сербськими народними піснями. До тогож, у Києві, на початку 1870-х років зібрався кружок українських учених, істориків, філологів, етнографів, як Антонович, Драгоманов, Русов, Чубинський, Рудченко та ін., що згуртувалися у «Південному віддлі Російського географічного товариства» , почали пильно досліджувати всі сторони українського народного життя. В гурті цих дослідників бачимо й Лисенка; і ось 1873 р. він виголошує реферат «Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем» [107, с. 487].

Ф. Колесса відзначив найважливіші особливості підходу М. Лисенка до запису народної пісні. Композитор, за його словами, «записував далеко не все, що йому попадало під руки, а самі щиро народні, характерні, й то старші пісні , найбільше від старих людей» [107, с. 489]. У записах народних пісень М. Лисенко, за спостереженням Ф. Колесси, «передає якнайвірніше їх свобідну ритмічну будову і всі особливості їх мелодичного устрію аж до найдрібніших мелізматичних відтінків». М. Лисенко піклувався, щоб до його збірників потрапляли різні жанри народних пісень, але значну перевагу надавав обрядовим та історичним пісням; особливо старанно ставився до записів пісенних текстів [107, с. 489].

Ф. Колесса особливо високо оцінював збірники народних пісень М. Лисенка та аранжування пісень композитором. Учений писав: «Хоч би Лисенко й нічого більше не писав, то вже збірниками й гармонізаціями народних пісень довершив він працю, яка має епохальне значення для розвитку української музики. Таким монументальним твором з народної музики не можуть похвалитися інші слов'янські народи, навіть великороси, що проявили найбільше заінтересування до народної творчості» [107, с. 488]. У аранжуванні М. Лисенком народних пісень М. Колесса відзначає такі новаторські риси: гармонізація народних пісень випливає з інших мелодичних особливостей, «підкреслює характерні окремішності українського пісенного

стилю»; використання особливостей народного багатоголосся з підголосками і «тому в його хорових гармонізаціях народних пісень кожний голос є самостійний контрапункт, веде свою мелодію з варіаціями основного мотиву, а всі голоси разом творять чудову м'яку гармонію; часто сходяться всі голоси в унісон, для підкреслення якогось характерного звороту, як це буває в народних гуртових співах [107, с. 490].

Переважна більшість наступних дослідників у аранжуваннях народних пісень М. Лисенка підкреслювали їх гармонічну фактуру, але недооцінювали наявності у них поліфонічного чинника, що випливав з особливостей народного багатоголосся.

Не меньш високо оцінював Ф. Колесса й оригінальну творчість М. Лисенка. Він зазначав, що М. Лисенко в Україні був «першим репрезентантом музичного романтизму і творцем української національної музики». Він підкреслював його «сильну творчу індивідуальність», прагнення до національного в музиці, що надало творам М. Лисенка стильової єдності [107, с. 481].

Належну оцінку дав Ф. Колесса творам М. Лисенка на тексти Т. Шевченка. Він підкреслюваав, що народністю своєї музики «Лисенко зумів так піднятися під лад Шевченкової кобзи, що не можна собі й уявити тіснішого єднання й кращого досторою двох споріднених генієв у творчому процесі» [107, с. 492].

Ф. Колесса перший по-справжньому оцінив специфіку народного напряму в музиці М. Лисенка. Завдяки близькості оригінальних творів М. Лисенка до народно-пісенних джерел композитор, за словами Ф. Колесси, «є типовим представником українського народу й товмачем його найінтимніших почувань. Він так опанував і присвоїв собі народний стиль, що творив у народному дусі, не наслідуючи народних мотивів, він дальше скував золоту нитку народної творчості» [107, с. 491–492].

Ф. Колесса відзначав великий вплив музики М. Лисенка «на пожвавлення й піднесення музичної культури на цілій Україні», а спеціально в Галичині та Буковині. Він, за словами ученого, «промостив» дорогу своїми творами «народними за змістом та європейськими по формі» [107, с. 492]. Ф. Колесса вважав, що «діяльність М. Лисенка творить епоху в розвитку української музики» [107, с. 492].

Можна з певністю твердити, що Ф. Колесса вперше виявив таке глибоке розуміння творчості М. Лисенка, обгрунтував визначальну роль народно-національного напрямку його музики в розвитку української національної музичної культури. Ф. Колесса в Галичині та О. Русов на Наддніпрянській Україні закладали грунт лисенкознавства.

Епістолярна спадщина дає нам підстави твердити про плідну співпрацю М. Лисенка з композитором *О. Нижанківським.* Західноукраїнський діяч пише: «Лисенко став для нас дороговказівною зіркою, яка світила нам завжди серед темної ночі і вказувала шлях до правди і краси <…> Як колись Шевченко словом, так тепер Лисенко своїми піснями наелектризував нас, надихнув сили в дрімаючу суспільність, вклав сміливі поривання в нашу душу

, зруйнував перепони, що відділяли українців від галичан» [272, с. 87]. Будучи добрим диригентом, він пропагував Лисенкові хори на концертах та залучав людей до збирання пісенного матеріалу. Велика роль О. Нижанківського у виданні творів М. Лисенка. Він був редактором видання «Музикальна бібліотека», «сам переписував дуже каліграфічно ноти до літографії й виготовляв віньєтки» [108, с. 508]. Саме на цьому ґрунті відбулися контакти О . Нижанківського з М. Лисенком. Як підкреслює Ф. Колесса: «Захоплений Лисенком, О. Нижанківський задумав виїхати до Києва, щоб під рукою славного українського музики студіювати науку композиції й посвятитися зовсім музичної діяльності» [108, с. 509]. Але через сімейні обставини переїзд до Києва не відбувся.

Разом з І. Франком та Ф. Колессою О. Нижанківський входив до складу комітету, що займався публікуванням народних мелодій в періодичних випусках «Русько-українські народні мелодії» [108, с. 454]. За сприянням О. Нижанківського М. Лисенко написав «Підручник до науки нотного письма», де був використаний народний матеріал. Митці прагнули створити шкільне навчання на народних засадах, наблизити молодь до народу.

Шанобливе ставлення О. Нижанківського до М. Лисенка простежується в його статті «Два концерти в пам’ять 100-літніх роковин уродин Маркіяна Шашкевича» (1911), у якій йдеться про перше виконання кантати М. Лисенка «Радуйся, ниво неполитая» (1904 р.) [92, с. 95].

Існують відомості, що з галицьких музикантів найраніше з М. Лисенком був знайомий *Н. Вахняний* (1867 р.). Він був редактором збірки хорових творів «Кобзар» (1885), у якій з’явилося 6 народних пісень в обробці М. Лисенка («Дівча в сінях», «На бережку», «Коли б мені, господи», «Ой любив», «Ой і негаразд», «Стоїть явір»). Це було перше видання творів М. Лисенка на Галичині [105, с. 10].

Відомо про співпрацю М. Лисенка з професором Львівського університету *О.М. Огоновським* (вчителем І. Франка). Композитор надіслав йому п’ять своїх збірників українських народних пісень. У свою чергу, західноукраїнський діяч, сповіщає М. Лисенка про деякі знахідки етнографічних видань у Львові. Можливо, це було цінні матеріали, що напевно зацікавили композитора.

Таким чином, контакти київських громадівців і М. Лисенка із Західною Україною були дуже інтенсивними, взаємоплідними й служили спільній справі розбудови української нації та її культури.

3.5 М. Лисенко в колі друзів (приятельські стосунки)

Співпраця М. Лисенка з громадівцями мала не тільки діловий, але й приятельський характер. Взаємини М. Лисенка з членами «Київської Громади» відзначалися щирістю, шанобливістю та великою повагою один до одного. Найближчими були стосунки М. Лисенка з троюрідним братом Михайлом Старицьким. Він для композитора був найкращим другом, саратником у боротьбі за розвиток української національної культури. Вони

разом формувалися як народники, українські патріоти і залишилися вірні своїм переконанням та ідеалам протягом усього життя. Митці покладали усе життя й свою працю задля збереження та розвитку української культури. Вони завжди були поряд і в радощах, і в горі. М. Лисенко та М. Старицький глибоко поважали один одного і цінували творчі здобутки. З нагоди ювілею М . Лисенка М. Старицький у грудні 1903 р. написав поетичний твір «Кантату на честь і славу М. Лисенку», у якій в строфічному поділі є партії хору та квартету. У кантаті М. Старицький розкриває поетичні образи співця, кобзаря і «творчий подвиг М. Лисенка, його славу як композитора дорівнює творчому подвигу, славі геніального поета Т. Шевченка» [125, с. 53].

Важким ударом для М. Лисенка була смерть М. Старицького 24 квітня 1904 р. У листі до М. Менцинського композитор у травні 1904 р. писав: « Смерть Михайла Старицького, мого душевного друга, брата й співробітника, тяжко мене вразила. Усі лібретто, на які я писав свої опери й оперети, вийшли з його пера. Він добре знав сцену, й це значно прислуговувало для моєї роботи. Втрата для нашої літератури, де й без того обмаль людей, неомірна!» [185, с. 384].

Душевний біль М. Лисенка через втрату дорогої для нього людини передана в романсі «В грудях вогонь», створеному композитором у 1907 р. на останній вірш М. Старицького, в якому розкриті переживання поета за долю України [114, с. 318].

Близьким другом М. Лисенка був Олександр Русов. Софія Русова в спогадах писала: «Ніжна, сердечна приязнь єднала О.О. Русова з Лисенком; Русову він завжди грав і наспівував свої пісні. Русов був для Миколи Віталійовича одним з найулюбленіших виконавців, а для Русова не було більш улюбленого композитора, як Лисенко» [264, с. 168]. Як уже відзначалося, з О. Русовим М. Лисенко їздив у Галичину та в слов’янські країни. Саме О. Русов, маючи належну музично-теоретичну підготовку, писав наукові статті про діяльність та творчість М. Лисенка.

Композитор мабуть відіграв певну роль і в створенні подружжя Русових . Як зазначає Софія, саме на етнографічному ґрунті розпочалася їх взаємна симпатія з Олександром [263, с. 161–162]. Існують відомості, що М. Лисенко був на їхньому весіллі 30 серпня 1874 році та присвятив їм свою Першу фортепіанну рапсодію. Про це відомо зі спогадів С. Русової: «30-го серпня 1874 р. в церкві св. Симеона ми повінчались <…> Ми все чекали на весілля нашого посадного батька М.П. Драгоманова, але він прислав нам у листі своє благословення <…> Олександр Олександрович закликав за дружків Магденка та Гольдштейна, за батька та за світилку – Миколу Віталійовича та Ольгу Олександрівну Лисенків <…> Вийшли ми з церкви й не знали – що ж далі? Олександр Олександрович запросив усіх до нас, а дружки побігли чого-небудь купити, хто шампана, хто ковбаси. Лисенко заграв мені свій чудовий твір – рапсодію на пісню «Золоті ключі», яку й присвятив мені. Це був єдиний , але чудовий весільний дарунок» [263, с. 165].

У 1903 році О. Русов брав активну участь у святкуванні ювілею М. Лисенка в Петербурзі. Історик Д. Дорошенко підкреслює, що О. Русов «виніс

на своїх плечах цілий тягар технічної сторони справи. За це він трохи не переплатив життям, застудившись і схопивши запалення легенів» [60, с. 96].

Близькими були стосунки М. Лисенка з М. Драгомановим, які склалися в період їхнього сусідства на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці з 1865 року. М. Лисенко часто відвідував Драгоманових, за їхнім фортепіано працював над першою збіркою «Українських пісень». Композитор мав дружні стосунки і з його дружиною Людмилою Михайлівною, які розпочалися з виконання ними фортепіанних дуетів [251, с. 84]. Довголітнє листування діячів (під час перебування М. Лисенка в Німеччині та під час еміграції за кордоном М. Драгоманова) свідчить про їх приязне ставлення один до одного. М. Лисенко зберігав глибоку пошану й любов до М. Драгоманова, яка зародилася ще в Київському університеті протягом усього життя. З листа від 2/14 березня 1878 року дізнаємося, що М. Лисенко присвятив М. Драгоманову та його дружині музичний твір «Образки з колишнього» та романс «Чи ми ще зійдемося знову» [152, с. 127].

М. Лисенко протягом життя надавав М. Драгоманову всіляку підтримку, особливо під час еміграції вченого. Це виявлялося у фінансовому забезпеченні друкування українських видань, в організації написання матеріалів для часопису «Громада» за кордоном та їх перевезенню й розповсюдженню [99, с. 50]. Важливою була й моральна підтримка М. Лисенком М. Драгоманова. У листі від 4 січня 1886 року він писав: « <…> не думайте, що праця Ваша над народними матеріалами не є потрібна родині! Цей і цей дійсний шлях потрібний, корисний, многоцінний, сильно вдатний. Пробі, не кидайте його, не цурайтесь! Ніхто тієї роботи, крім Вас, не зробить, будьте певні» [153, с. 165].

Особливо дружні стосунки були в композитора з О. Пчілкою, яка присвятила йому поезію «Миколі Лисенкові» з приміткою «Давньому дорогому другові». Дуже цінними є її спогади про М. Лисенка. У них вона відзначає близькі стосунки з композитором протягом майже півстоліття: «Микола Лисенко був другом цілої нашої сім'ї: мій рідний брат, Мих. Драгоманов, і мій чоловік, П. Косач, були його товаришами й близькими приятелями ще як всі вони були студентами Київського університету; отож і я зустрічалася з М. Лисенком ще тоді як він був юнаком, коли він одвідував свою сестру, Софію Лисенківну (пізніше – Старицьку), що вчилася разом зі мною в київському пансіонаті. Старицькі, Лисенки, Косачі становили неначе одну щільну духовну сім'ю. І так велося мало не півстоліття» [251, с. 64].

Близько спілкувався композитор і з її донькою Лесею Українкою. Вона входила до складу гуртка «Плеяда молодих українських літераторів», який підтримував М. Лисенко. Його будинок часто був місцем сходів молодих громадівців. Своє ставлення до композитора Л. Українка висловила у листі до Л. Старицької-Черняхівської від 1912 року: «З Миколою Віталійовичем зв'язані в мене спогади найдорожчих молодих літ, в його хаті стільки незабутнього пережито! Старицький, Лисенко – сі ймення для інших належать тільки для літератури і хисту, а для мене вони вічно викликатимуть живі образи, як імення близьких і рідних людей, що, властиво, ніколи не вмирають,

поки живе наша свідомість. Не знаю, чи буде хто з молодшого покоління згадувати коли про мене з таким почуттям, як я тепер згадую про Миколу Віталійовича і Михайла Петровича (я все їх бачу тепер поруч!). Але я б хотіла на те заслужити» [127, с. 632].

Зі спогадів сина композитора О. Лисенка дізнаємося про теплі стосунки М. Лисенка з громадівцем Т. Рильським, яких ще в студентські роки поріднив інтерес до фольклорної спадщини [131, с. 141]. Глибокий жаль відчувається у листі М. Лисенка до Б. Познанського від 22 листопада 1902 року з приводу смерті Т. Рильського: «Померла квітка юнацтва 60-х років, славних років обчеської свідомості й відродження українського національного почуття. Правобережжя дало два золоті неоцінні дари українському товариству, більше , мабуть, не дасть ніколи з польських родин. Такі епохи не повторяються» [139, с. 343].

У дружніх контактах був М. Лисенко з І. Нечуєм-Левицьким. Свідченням цього є слова композитора в листі від 4 листопада 1878 року, де він пише письменнику: « <…> я, крім моєї глибокої шани до літературного таланту Вашого, так мені близького і кревного, щиро любив завжди і поважав Вас, як чоловіка безпосередньо і з норова, і з поглядів, з усіх, власне, боків товарисько-обчеського життя <…> Прийміть же ласкаво, сердешний добродію, коровай мій, яко ознаку щирої любові до Вас і глибокої, незмінної поваги до Вашої чесної та високої праці» [150, с. 135]. З цього листа ми дізнаємося, що М. Лисенко присвятив І. Нечую-Левицькому фортепіанний цикл «Дві пісні без слів» (ор. 10, № 2 d-mall, 1876 р.). Письменник присвятив йому повість «Микола Джеря». Крім того, активна діяльність композитора щодо клопотання про проведення 35-річного ювілею письменника, інформація про яке міститься в багатьох листах композитора, є ще одним свідченням їхніх щирих взаємин.

Близьким другом М. Лисенка був Б. Познанський. Композитор допомагав своєму побратимові в пошуках роботи, про що він пише в листі від 18 жовтня 1891 року: «Оце враз що до тебе, пишу про тебе до Генрика Тритшеля у Корсунь. Він має надмірно солідне становище у Лопухиних, Бутурлиних й инших магнатів, і має в їх безмірне довір’я, пленіпотентність й т. інше. Я до його це й написав товариського листа, просячи дати тобі амплуа чи то правне, чи то агрономічне, хоча б на 1500 р. спочатку, поки придивиться до тебе, спізна за чоловіка потрібного й дотепного» [135, с. 196]. М. Лисенка турбувало скрутне становище Б. Познанського. Про це свідчить лист від 31березня 1893 року: «Твій останній лист навіяв на мене такі сумні гадки, що я раз у раз ними засмучений, перетятий. І думаю, і гадаю, як би тобі у помочі стати, як би тебе, голубе вірний, перетягти сюди, у городи християнські, серед миру хрещеного, на ясні зорі, на тихі води [137, с. 216].

Щирими були стосунки М. Лисенка з А. Юркевичем. Композитор присвятив йому один зі своїх романсів «Не женися на багатій». А. Юркевич з великою пошаною і вдячністю ставився до М. Лисенка. Цей факт відбивається у мемуарній літературі: «Для Юркевича Лисенко і його пісні були національними святощами, про які не годилося навіть згадувати всує; а хто

ставився неприхильно або негативно до Лисенка та його творів, той був, на думку Юркевича, пропаща людина, не варта навіть доброго слова. <…> се був справжній фанатик «культу» Лисенка. А з кожним новим твором Лисенка, чи то вокальним, чи інструментальним, Юркевич пестився, як з малою дитиною» [103, с. 189].

Таким чином, епістолярні матеріали засвідчують, що М. Лисенко зі своїми приятелями-громадівцями був у щирих і теплих стосунках. Їх єднали спільні погляди і спільна мета. У контактах з ними проявлялися такі риси М. Лисенка як доброта, альтруїзм, турботливість та комунікабельність.

3.5.1 Київські громадівці про М. Лисенка

Духовна атмосфера «Київської Громади» відіграла велику роль у житті й творчому шляху М. Лисенка. Її члени високо цінували й поважали композитора. З середовища «Київської Громади» про М. Лисенка писали М. Старицький, О. Пчілка, Олександр та Софія Русови, Є. Чикаленко. Ці діячі були сучасниками композитора, постійно спілкувалися з ним, тому їхні думки та спостереження є особливо цінними. Матеріали громадівців про М. Лисенка з'явилися ще за життя композитора та після його смерті і їх можна поділити на дві групи: наукові статті, які писав О. Русов та мемуари.

Особливо високо цінував творчість і різнобічну діяльність М. Лисенка О . Русов. Ще за життя М. Лисенка О. Русов написав статтю: «Несколько слов о значении трудов Н.В. Лисенка для малорусского народа», яка була опублікована в російськомовному журналі «Киевская старина» (1903, №12)[1]. [258]. Ця стаття мала особливу цінність у час її написання, проте вона не втратила наукової значущості й донині. Для нас важливо знати, як оцінювали композиторську творчість М. Лисенка його сучасники, зокрема, соратники по «Київській Громаді».

Стаття О. Русова не увійшла в науковий обіг музикознавства радянського періоду, і тільки після настання незалежності України, коли стало можливим писати про діячів національної культури, які замовчувалися, вперше деякі відомості про неї з'явилися в 1992 р. у статті Г. Чудутової «Київська старина і М.В. Лисенко» [297].

Зі статті О. Русова випливає, що він глибоко й тонко відчував українську народну пісню і музику М. Лисенка, з якою був дуже добре обізнаний. Крім того, О. Русову була відома російська та зарубіжна музика, а також він мав певні знання з музичної теорії. Завдяки цьому він зміг по-справжньому оцінити доробок М. Лисенка і зробити дуже важливі спостереження.

Розглядаючи музичну творчість М. Лисенка, О. Русов один з перших порушив проблему національного та індивідуального стилю композитора. Його висновки щодо цього не втратили актуальності і в наш час.

Насамперед О. Русов дає високу оцінку діяльності М. Лисенка, пов'язану з фольклором. У цьому він виділяє декілька важливих постулатів.

Відповідно до тогочасної термінології в російській імперії О. Русов використовує слово «малоруський» замість український. Цитати з його статті перекладаємо українською мовою.

Автор підкреслює, що у збірники народних пісень М. Лисенка увійшли майже всі жанри української народнопісенної творчості. Вони, на думку О. Русова, «складають трьохсотлітній літопис духовного життя українського народу», в якому відобразилися «страждання народу через війни, татаро-турецьку неволю, рекрутчину, складні умови життя через соціальне зло, сімейні нещастя, а також тріумфальні урочисті моменти загального народного та особистого життя, веселість, гумор, як вони були виражені за ці триста років народною музою в словах і звуках – закріпив Лисенко в його збірниках» [258, с. 490]

О. Русов зупиняється на такому важливому питанні, як наявність національної специфіки музичного фольклору кожного народу, зокрема, й українського. Автор статті відзначає значну заслугу М. Лисенка в осягненні цієї специфіки. Тому, на його думку, в композитора не могло бути погрішності «проти основного духа української музики» [258, с. 495]. У зв'язку з цим О. Русов вважав, що ці збірники народних пісень М. Лисенка є не тільки етнографічним надбанням, але й можуть бути «матеріалом для створення в майбутньому теорії української музичної композиції» [243, с. 503].

Розуміючи значення М. Лисенка у створенні нової якості національної музики, О. Русов порівнював композитора з Т. Шевченком. Науковець пише, що М. Лисенко – «національний кобзар у сфері звуків, яким був у галузі української словесності Т.Г. Шевченко» [258, с. 495]

Значне місце в зазначеній статті присвячене проблемі інтерпретації М. Лисенком поезії Т. Шевченка, що згодом стала в полі зору наступних дослідників. О. Русов відзначає широту тем та багатство образів, настроїв у поезії Т. Шевченка, яку втілив М. Лисенко у своїй музиці. Він виокремлює народну, історичну та загальнолюдську тематику й підкреслює, що композитор зумів знайти відповідні засоби для відтворення багатоманітного світу поезії Т. Шевченка. О. Русов пише, що «усюди ми знаходимо глибоко правильне відтворення і радості і скорботи людської, які вилилися з почуттів композитора, обдарованого великим талантом» [258, с. 502]. Важливим, на нашу думку, є спостереження О. Русова, що М. Лисенко в своїй музиці при розкритті різних народних сюжетних ситуацій та образів зумів передати атмосферу відповідного історичного періоду життя українського народу.

О. Русов відзначав, що музика М. Лисенка попри національну специфіку «має свою індивідуальність, як мають її й інші видатні композитори різних народів» [258, с. 499]. Заперечуючи деяким критикам музичної творчості М. Лисенка, які вбачали в ній запозичення з музики інонаціональних композиторів (німецьких, італійських та ін.), О. Русов дійшов правильного висновку, що «як за стилем, так і за змістом українська національна музика Лисенка не має нічого наслідувального ні з російської, ні з інонаціональних композиторів. Запозичення окремих образів при наступному розвитку теми у самостійній розробці <…> нічого не значить. Запозичення тем з народних пісень так само не свідчить про його несамостійність у творчості» [258, с. 497].

У кінці статті О. Русов окремо зупиняється на опері М. Лисенка «Різдвяна ніч», яку він особливо добре знав, бо в одній з вистав виконував партію Вакули. Крім того, О. Русов не погоджувався з критичними зауваженнями композитора П. Сокальського, котрий написав рецензію на постановку цієї опери в Одесі (надруковану в Одесском листке» 1884 року №257-258). У цій статті, полемізуючи з П. Сокальським, О. Русов продемонстрував набагато глибше розуміння цієї опери М. Лисенка, ніж рецензент, і дав їй належну оцінку.

П. Сокальський дорікав М. Лисенкові, що в опері вилучений фантастичний елемент, зокрема, він нібито не зрозумів роль чорта в повісті М. Гоголя, через що в нього не вистачило музичних засобів для характеристики демона зла, а також писав, що М. Лисенко не володіє справжньою оперною манерою. О. Русов слушно зазначив, що повість М. Гоголя «Ніч перед Різдвом» – це не фантастична казка, як «Вій», а завданням письменника було показати різдвяні обряди в Україні, і чорт, що вставлений у цю побутову сферу, на його думку, «не грає ролі Лермонтовського демона або Гетівського Мефістофеля <…> Відповідно до уявлення українського народу <…> це дещо мізерне, пакісне, низьке, мерзенне і досить смішна істота, яка прагне робити людям пакості, як будь-яка польова миша». Були в композитора й певні релігійні мотиви не надавати чортові вагомого місця в опері. О. Русов пише: «прекрасно зробили лібретист і композитор, що не вивели його на посміховисько християнському світові» [258, с. 509]. Автор статті відзначав значне досягнення М. Лисенка в цій опері у створенні яскравих характеристик народних персонажів, народних колядкових сцен, а також підкреслював цілісність музичної драматургії твору.

О. Русов вбачав велику заслугу М. Лисенка у цій опері та в інших його творах у розкритті душі свого народу, і в цьому плані він порівнює М. Лисенка з Т. Шевченком. Автор статті дуже високо оцінює творчість та діяльність М. Лисенка і вважає, що він уже зайняв визначне місце в історії українського народу [258, с. 516].

Стаття О.Русова розкриває й складності в діяльності М. Лисенка, бо в той час в Україні, як він пише, «український композитор мусив бути і хормейстером, і режисером, і антрепренером, і конторщиком, і збирачем співаків та музикантів <…> Помічників для здійснення своїх художніх завдань він знаходив тільки в середовищі інтелігентної молоді вищих навчальних закладів» [258, с. 506].

Таким чином, зазначена стаття О. Русова є важливим джерелом оцінки відомим громадівцем творчості М. Лисенка, а також її наукова цінність визначається ще й тим, що вона належить до перших праць із лисенкознавства .

Після смерті композитора в 1913 р. О. Русов написав статтю «Лисенко – науковий дослідник законів української музики», в якій дає високу оцінку фольклористичній діяльності композитора. Автор статті підкреслював: « <…> невважаючи на те, що природний його хист і талант тягнули його до композиторства, ніколи не одмовлявся од наукових праць, коли обставини

громадського життя давали спроможність мати надію, що наука в нашому краї може простувати до розвитку. Він ясно розумів, що й наука й мистецтво, маючи особливі засоби й методи задля кращого розуміння всього, що нас оточує, ведуть нас до одної мети – постійного поліпшення нашого побуту. Він переконаний був, що те поліпшення громадянського побуту рідного краю потрібне не якій-небудь верстві, з яких складалося й досі складається українське громадянство, а усьому загалу українського народу» [259, с. 179].

Серед мемуарів докладні біографічні відомості подають спогади М. Старицького та О. Пчілки, на основі яких дослідники писали про життєвий та творчий шлях композитора. М. Старицький написав спогади з нагоди 35-річчя творчої дільності М. Лисенка, які були надруковані в журналі «Киевская старина» (Воспоминания (к биографии Н.В. Лысенко), 1903 р.) [275]. Письменник пише про дитячі, юнацькі роки М. Лисенка, його перші захоплення, роки навчання в приватних пансіонах, Харківському та Київському університетах, їхні світоглядні зміни під впливом національного руху та ін. У кінці спогадів М. Старицький подає таке важливе узагальнення щодо особи композитора: «Сила убеждения, давшая композитору нашему железную волю, согнуть которую не могли ни внешние бури, ни мелочи жизни, обрушившиеся всей тяжестью на него <…> Эта сила убеждения и глубокий патриотизм, для которого Лысенко пожертвовал всем – материальным успехом, славой и даже личным счастьем, подымают его биографию до общечеловеческого интереса и по справедливости ставят его в ряды героев человеческого духа» [274, с. 39].

О. Пчілка написала два варіанти біографічних спогадів про М. Лисенка. Перший – «Микола Лисенко (спогади і думки)», написаний у 1912 р. після смерті композитора та надрукований у журналі «Рідний край»; другий – «Микола Лисенко: життя і праця (спогади і думки)» спочатку був її доповіддю в 1927 р. на науковій конференції, влаштованій ВУАН з нагоди 85-річчя від дня народження і 15-річчя від дня смерті М. Лисенка (два варіанти спогадів О. Пчілки надруковані у виданні «Микола Лисенко у спогадах сучасників. – К., 2003»). Письменниця подає відомості про різні періоди життя М. Лисенка, але особливо важливими є її спостереження щодо створення організації «Київської Громади» і діяльність в ній М. Лисенка та інших громадівців. О. Пчілка відзначає, що М. Лисенко «не тільки талановитий кобзар, а ще й достойний високої поваги громадський діяч, бо цілий свій вік, відколи став свідомим українцем, віддавав свій талант і працю українству, приймав живу участь, поскільки міг, в українському громадському рухові. Через свою вірність українству М. Лисенко ніс жертву на протязі всього свого життя» [251, с. 139]. Пригадуючи тяжкі для України часи, коли у 1863 році багато хто покинув «Громаду», вона зазначала: «Зосталися тільки люди, що належали до «Громади» з глибшого переконання <…> М. Лисенко був, власне, з таких людей, що доводять правдивість отих слів: «Раз добром налите серце – вік не прохолоне!» Він завжди був однаковий. Його щирий теплий порив до української ідеї не спинився, не впав; він у «Громаді» зоставсь і робив своє діло» [252, с. 54].

О. Пчілка була разом з М. Лисенком в останні хвилини його життя. Незважаючи на важкий біль, письменниця описала мить смерті композитора: «Справді, Микола Віталійович ворухнувсь, підвів угору праву руку – зовсім так, як він те робив, коли починав грати. Потім якось голосно дихнув, так, як дишуть люди зо сну. Свінув ясніший промінь надії! Але ні!..Рука опустилась і більше не підіймалась» [251, с. 128–129]. Так М. Лисенко до кінця життя залишався для неї великим майстром і найсправжнім музикантом. Його музика була своєрідною проповіддю без слів. Композитор «зогрівав серця людям старим, запалював огнем серця й молодим і навіть наймолодшим дітям» [251, с. 107].

У доповіді на конференції, що була надрукована як спогади, О. Пчілка виступила своєрідним «адвокатом» М. Лисенка. Вона переконливо захищала його особу від безпідставних звинувачень критиків, які після смерті композитора намагалися обвинувачувати його у дилетантській праці на ниві етнографії, у записах народної пісні без фонографу, невірності й неточності записів українських пісень, а також онімечуванні української пісні [251, с. 132–136]. Письменниця послідовно і аргументовано розвінчує їхні думки. Промовистими є такі її слова: «Другого М. Лисенка ми не маємо й не матимем . Сі мої слова не значать, що я не вірю в дальшу творчу силу України. Ні, вона дасть, уже й дає теж і в обсягові музичному інших наших творців, але такого кобзаря, як Лисенко, не буде швидко, а може й ніколи <…> Такого ліризму, такого ідеалізму, гомону такого близького до української пісні, то ніжної, то могутньої, що створила уся історія України, – не почуємо швидко знов, а може й ніколи» [251, с. 140].

Важливим є також п’ять варіантів спогадів Софії Русової про М. Лисенка, що були написані в різний час (1918, 1927, 1928, 1932, 1938 рр.). У них вона, крім біографічних відомостей, про першу виставу «Різдвяної ночі» та ін. подає цінні спостереження, які стосуються особи композитора, його діяльності, розкриває проблеми його особистого життя та складну суспільну атмосферу. Ці спогади дають уявлення про зовнішній та психологічний портрет М. Лисенка. С. Русова відзначає, що обличчя М. Лисенка «вабило не красотою рис, а виразністю, рухливістю, з якою в очах і на всьому обличчі відбивалося кожне хвилювання. Коли Микола Віталійович грав чи Бетховена, чи свої твори, на цьому обличчі світилося таке глибоке, щире натхнення, що від нього не можна було очей відірвати. Іншим разом, навпаки, – на ньому гралася дитяча наївність. Він завше був по-європейсько, коректно, гарно одягнений» [264, с. 166].

С. Русова пише, що М. Лисенко мав «прехороше виховання, що дала йому мати» [265, с. 177]. «Він поводився завше з великим тактом та коректністю. Сам дуже скромний, він спокійно вислухував критику на його твори, але коли хто в його присутності ображав українську культуру, український народ, – очі у Миколи Віталійовича загорались вогнем, але, не гублячи самоутримання, він умів легко та влучно одпарирувати образу» [264, с. 167].

Особа М. Лисенка приваблювала людей. С. Русова відзначає, що «йому було притаманне щось дитяче, чисте, часом наївне, часом жартівливо-іронічне , що всіх вабило й прихиляло до нього. Особливо та його пошана, коректність, з якою він ставився до всякої людини» [216, с. 262]. За своїм характером М. Лисенко був оптимістом, бо, як пише С. Русова «ніхто, як Микола Віталійович, не умів підтримати людей, які впадали в зневір'я з приводу української справи; він умів піддати надії, віри в її майбутню перемогу. Як великий артист, він жив інтуїцією» [264, с. 169].

С. Русова, як і М. Старицький та О. Пчілка, особливо підкреслювали в поглядах М. Лисенка любов до України. Вона пише, що «М. Лисенко любив музику, любив Україну, і це останнє почуття перемагало перше. Він поставив собі метою служити українській музиці і через те писав лише на українські тексти, не згоджуючись на переклад їх на московську мову; через це його опери не ставилися на російській сцені [263, с. 158].

З особою М. Лисенка сучасники пов'язували образ України. С. Русова пише, що «М. Лисенко – це сама Україна з її багатими творчими силами, з її багатим народним мистецьким скарбом <…> Лисенко був живим уособленням боротьби за визволення України. Його концерти ширили цю ідею в серцях людей найменше свідомих» [262, с. 171]. С. Русова відзначає, через те, що «М. Лисенко був музика-громадянин <…> Шевченкова поезія найшла в нього такого талановитого й правдивого виразника» [262, с. 171].

С. Русова подає важливу інформацію про лисенківські концерти та їх роль в національному житті України. Вона пише, що «кожний концерт Лисенка був національно-музичним святом» [264, с. 167], «концерти Лисенка були не тільки музичним тріумфом, але й великим піднесенним найчистішого почуття любові до України, до творчості її народу. В цьому й лежить безсмертне значення концертів Миколи Віталійовича» [265, с. 175], «і всі Лисенкові тріумфи і на Україні, і в Петербурзі, і в Галичині – це не була лише голосна похвала його музичній творчості, не був вибух патріотизму, палкий протест проти того приниження, тої неволі, в якій російська влада тримала Україну <…> Сам дуже скромної вдачі, Лисенко й радів цим тріумфам не як своїм особистим торжеством, а як голосним виразом іще непридавленого українського національного почуття» [262, с. 171].

Як очевидець діяльності громадівців, С. Русова подає цінні відомості про складну ситуацію укладання ними словника: «Якби котрий із тих складачів написав історію цього словника, це було б цікава сторінка з історії українського руху. Скільки разів ця наукова праця мусила припинитися, бо часто не було змоги зібратися 4–5-ом душам, матеріали для словника переносилися із помешкання, «ховалися» від поліції. Як часто приходилося чути: «Бога ради, заберіть од мене цей словник, бо в мене буде трус». І треба було великої мужності, щоб узяти словник до себе! Ділили його між собою за літерами <…> Скільки українських діячів виховалось на цих «словарних» зібраннях, бо, крім самої роботи над словником, там за товариською вечерею, за чаркою, обмірковувались також усі пекучі надії, питання тогочасної української тяжкої дійсності, обмірковувались нові українські видання,

вишукувалися способи, як переборювати все нові перешкоди для розвитку української культури, як піднести українську культуру, яким шляхом іти в цих змаганнях» [263, с. 160–161].

Є. Чикаленко в своїх спогадах за період 1861-1907 рр. зупиняється й на постаті М. Лисенка. Він з глибокою повагою і любов'ю ставився до композитра. Про це свідчать його слова: « <…> коли я переїхав до Києва, і мало не щодня бачився з ним (М. Лисенком – Д.С.), пізнав його ближче, то всією душею полюбив цього незабутнього, благородного українського "горожанина"» [295, с. 246]. Діяч відзначив особливу відданість М. Лисенка справі національного відродження. Він вважав його «найсимпатичнішим по своїй вдачі» і через те був «найбільше улюблений всіма без ріжниці віку, світогляду і напрямку». Коли Є. Чикаленко приїхав до Києва в 1881 р. він побачив, що тоді «Лисенко був найпопулярнішою людиною в Києві, не тільки серед свідомих українців, а взагалі серед київського поселення, як артист-музика, який часто уряджав концерти з своїм аматорським студентським хором <…> В його помешканні збиралися українські студентські гуртки, а хто приїздив до Києва з провінції, той перш за все вдавався до Лисенка, де він знаходив привіт і ласку від господаря і довідувався про все, що діється в українських сферах не тільки Києва, а й всієї України, бо Лисенко раз-у-раз був у курсі всіх справ українських на всьому просторі землі української» [295, с. 245].

Таким чином, з характеристики громадівців образ М. Лисенка постає як людини щирої, відвертої, доброї вдачі. Він любив людей і вони йому відповідали взаємністю. Громадівці відзначали глибокий патріотизм М. Лисенка для якого на першому місці була Україна, українська культура, і він докладав великих зусиль до її розвитку. М. Лисенко був «музикант-громадянин» – один з провідних діячів українського національного відродження України другої половини XIX – початку XX ст.

Як показало наше дослідження, в осередку «Київська Громада» існувала атмосфера взаємопідтримки і взаємодопомоги. Київські громадівці відіграли важливу роль у процесі віднайдення і записів народних пісень для збірників, які публікував М. Лисенко. Він же долучався своїми фольклорними матеріалами до збірників київських громадівців. Таким чином, спільна праця сприяла значному збагаченню української культури народнопісенними скарбами.

Плідними були контакти М. Лисенка й громадівців у галузі фольклористичних досліджень. Завдяки зусиллям М. Лисенка та київських громадівців (П. Житецького та О. Русова) розпочалося дослідження українського музичного епосу.

Джерельні матеріали засвідчили, що М. Лисенко доклав багато зусиль до реалізації різних культурницьких заходів «Київської Громади» – створення правопису української мови, словника української мови, перекладів Біблії, творів Ф. Шекспіра, видання творів Т. Шевченка, М. Старицького, Л. Глібова та ін.

Значною була роль М. Лисенка та київських громадівців у розвитку національного театру. Співпраця М. Лисенка з М. Старицьким сприяла створенню різних оперних жанрів. Громадівці були першими виконавцями деяких опер М. Лисенка. У середовищі київських громадівців виникла перша в Україні опера-сатира «Андріашіада».

Дослідження контактів М. Лисенка та київських громадівців із Західною Україною показало їхню спільну працю щодо створення в Галичині загальноукраїнського наукового центру (Наукового Товариства ім. Шевченка), засвідчило значну роль галицьких видань у публікації східноукраїнської наукової та мистецької продукції. М. Лисенко і київські громадівці ставили собі за мету піднесення наукового та мистецького рівня Західної України. М. Лисенко спрямовував західноукраїнських композиторів на розвиток національної культури на народній основі. Значну роль він відіграв у розвитку музичної фольклористики на Західній Україні. Особливо плідними були контакти М. Лисенка з І. Франком та Ф. Колессою. Ф. Колесса в першій чверті ХХ ст. написав найбільш ґрунтовні дослідження творчості та культурницької діяльності М. Лисенка.

ВИСНОВКИ

1. «Київська Громада» була інтелектуальним осередком, ядро якої складали одні з найвидатніших особистостей тогочасної Наддніпрянської

України. Вони відіграли велику роль у розвитку української гуманітаристики: історії та археології – В. Антонович, мовознавства – П. Житецький, етнографії та фольклористики – П. Чубинський, П. Житецький, М. Драгоманов та ін., статистики – О. Русов, а також у розвитку письменницької творчості – І. Нечуй-Левицький, Г. Кониський, О. Пчілка, М. Старицький і театрального мистецтва – М. Старицький, М. Лисенко, музичної творчості та музичної фольклористики, музичного виконавства – М. Лисенко.

2. Київських громадівців об'єднувала спільна мета – в умовах бездержавності України та заблокованості української культури в другій половині XIX – на початку XX ст. відстоювання права українського народу на свою національну ідентичність та культурний розвиток. Патріотичні й протестні настрої та бажання докласти максимум зусиль для утвердження української нації та її культури об'єднала спочатку найбільш свідомих студентів Київського університету, серед яких був і М. Лисенко, а з початку 60-х років XIX ст. – і для створення національно-культурницької організації, якою стала «Київська Громада».

3. Членів «Київської Громади» об'єднали спільні світоглядні орієнтири, естетичні засади творчості. Їх хвилювали національні та соціальні проблеми життя українського народу. Усі члени «Київської Громади» були прихильниками ідеї народності. М. Лисенко називав себе «запеклим народовцем».

4. Розуміння народності як естетичної категорії в українському романтизмі, а також проведення різноманітних форм діяльності народницького напрямку (етнографічних, фольклористичних), написання праць з історії та життя українського народу, а також написання мистецьких творів з народною тематикою й використанням народних джерел, що розпочалося в першій половині XIX ст. і вершинним явищем чого стала творчість Т. Шевченка, було продовжено й розвинуто київськими громадівцями, і в цьому значну роль відіграв М. Лисенко. У київських громадівців, зокрема, і в М. Лисенка, простежується пієтетне ставлення до народу як до зберігача української мови, народних традицій, фольклорного багатства, що зародилося в епоху Романтизму.

5. Нова якість підходу до проблеми народності в київських громадівців, зокрема, і в М. Лисенка, полягала в прагненні глибоко пізнати народ, і з цим пов'язане «ходіння в народ», осягнення його ментальності й усього того національного багатства, що зберігав народ – української мови, етнографії, фольклору, З цим же було пов'язане й написання відповідних наукових досліджень. З'явилися наукові праці, які прокладали нові шляхи в розвитку україністики – історії України народницького напрямку (В. Антонович), українського правопису на народній основі (П. Житецький), словника української мови (переважна більшість громадівців), етнографії та фольклористики (переважна більшість громадівців). М. Лисенко – один з перших вивчав український музичний фольклор. Уперше з'явилися наукові праці, які досліджували й публікували українські думи (М. Лисенко, П. Житецький). Київські громадівці значно активізували процес запису та

публікації фольклору. Подвижницька в цьому напрямку була діяльність М. Лисенка, завдяки якому було збережено великий пласт українського музичного фольклору, що існував ще на той час.

6. Київських громадівців, а також М. Лисенка, фольклор цікавив як вияв душі та характеру народу, і в цьому всі вони були послідовниками М. Костомарова. Вони також пов'язували народність із національною самобутністю і тому в мистецьких творах використовували народні джерела. Поринувши «в море» великої кількості записаних та аранжированих народних пісень, М. Лисенко вперше у своїх творах досяг відповідної інтерпретації поезії Т. Шевченка з народною тематикою та образністю і на народно-пісенній основі створив нову якість національної музичної мови, яка стала зразком для його наступників.

7. М. Лисенко та київські громадівці в своїй діяльності не обмежувалися тільки національними рамками, їх цікавила світова культура, особливо слов'янських народів. Слов'янські орієнтири М. Лисенка зародилися ще під час навчання в Київському університеті й поглибилися в колі київських громадівців. М. Лисенко та київські громадівці сприймали українську культуру як складову частину слов'янського світу, який має спільну праоснову. Їхню увагу привертала національно-визвольна боротьба пригноблених слов'янських народів (деяким з них зокрема, сербам, вони надавали посильну допомогу), а також процеси демократизації та революційної боротьби в Росії.

8. Київські громадівці й М. Лисенко цікавилися культурами слов'янських народів, налагоджували тісні контакти з різними слов'янськими діячами (російськими, чеськими, хорватськими, болгарськими та ін.), відвідували їхні країни. Їх цікавила історія слов'янських народів, здобутки літератури та мистецтва й особливо фольклор. Це, зокрема, яскраво проявилося в М. Лисенка, який різними способами діставав музичний фольклор слов'янських народів, робив його аранжування і виконував з хоровими колективами в Україні та Росії. В Україні М. Лисенко був одним з перших пропагандистів слов'янського музичного фольклору. Знайомство зі слов'янським фольклором збагачували М. Лисенка як митця, а його виконання в концертах розширювало горизонти української музичної культури.

9. Київських громадівців та М. Лисенка цікавили й питання схожості й відмінності між українським та іншими слов'янськими народами та їхніми культурами, зокрема, фольклором. Щодо цього М. Лисенко виклав свої спостереження в праці «Характеристика музичних особливостей дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм». Тобто наукові праці київських громадівців та М. Лисенка робили свій внесок у порівняльне слов'янознавство, яке особливо розквітло в XX ст.

10. Завдяки діяльності київських громадівців, зокрема, й М. Лисенка, їхнім контактам із слов'янськими діячами слов'янський світ знайомився з українцями, їхньою культурою, зокрема, фольклором. Отже, між слов'янськими народами відбувався процес взаємозбагачення.

11. Найвидатніші члени «Київської Громади» та М. Лисенко багато досягли в тих напрямках української культури, в яких вони працювали. Разом з тим, об'єднання в одному осередку сприяло взаємодопомозі, а також спільній діяльності в культурницькій сфері україністики. Члени «Київської Громади» допомагали М. Лисенкові в справі збирання українських народних пісень, він же долучався своїми фольклорними матеріалами до їхніх видань (П. Чубинського, В. Антоновича, М. Драгоманова). Їхня співпраця сприяла публікації українського фольклору (словесного, музичного, різнобічного дослідження окремих жанрів).

12. Особливо важливою та жертовною була спільна праця київських громадівців та М. Лисенка для збереження української мови, надання їй належного лінгвістичного рівня досконалості – створення правопису української мови, словника української мови; підготовка підручників українською мовою для народу з різних галузей знань; стимулювання здійснення перекладів (П. Кулішем) Біблії, творів В. Шекспіра; публікації творів українських письменників, зокрема, двотомника поезії Т. Шевченка, а також наукових досліджень громадівців. Вони докладали зусиль і у виданні історико-етнографічного журналу «Киевская старина» (1882–1907), що виходив російською мовою, в якому друкувалися статті з історії, археології, етнографії, літератури, різних видів мистецтв, зокрема, й музичні. М. Лисенко брав участь у всіх цих напрямках діяльності «Київської Громади» –як у підготовці певних проектів, наприклад, укладанні словника української мови, у перекладах підручників для народних шкіл, так і в організації майже всіх заходів «Київської Громади». У такій діяльності М. Лисенка в «Київській Г ромаді» проявилися такі характерні особливості його особи, як громадянська активність, відданість справі розбудови української культури, наполегливість, комунікабельність.

13. Значним був внесок київських громадівців у розвиток українського національного театру; написання театральних творів, зокрема опер – (М. Лисенко, лібрето М. Старицького); участь громадівців у виставах опер М. Лисенка («Різдвяна ніч», «Андріашіада»).

14. Тісні культурні зв'язки членів «Київської Громади», зокрема М. Лисенка, з діячами Західної України в політичній та культурницькій сферах сприяли взаємодопомозі, обмінам культурних досягнень та об'єднанню української нації.

15. В осередку «Київська Громада» панувала особлива творча атмосфера, яка полягала у взаємоповазі, взаємопідтримці, обмінах ідеями, творчими набутками. Члени цього осередку були першими поціновувачами творчості та різнобічної діяльності М. Лисенка. Громадівець О. Русов у статті «Несколько слов о значении трудов и творчества Н.В. Лысенка для малорусского народа», надрукованій у «Киевской старине», ґрунтовно проаналізував фольклористичну діяльність композитора та його творчість. М. Лисенко з великою повагою ставився до наукової та творчої діяльності київських громадівців. Значною була його роль у реалізації різних проектів «Київської Громади». Осередок «Київська Громада», з яким М. Лисенко був

пов'язаний більшу частину свого життя – від 60-х років XIX ст. і до 1912 р., без сумніву, мав на нього значний вплив, що позначилося на світоглядних орієнтирах митця, його творчості й культурницькій діяльності. Немає сумніву, що був і зворотній вплив М. Лисенка на громадівців. У ділових та приятельських контактах М. Лисенка з громадівцями проявилися такі риси його характеру як чуйність, доброзичливість, відкритість, альтруїзм, але разом з тим і вимогливість, коли йшлося про українські культурницькі справи. М. Лисенко був пасіонарною особистістю, будучи глибоким патріотом України та української культури, він різнобічно проявив себе як музикант і громадянин.

16. Масштабна й багатовекторна діяльність «Київської Громади» немовби замінила цілий ряд інституцій, необхідних в умовах власної держави. Вона мала велике значення для осмислення ідентичності української нації, її минулого, перспектив реалізації в сучасному та майбутньому, піднесення її науки та культури на європейський рівень. Тому в другій половині XIX ст. й на початку XX ст. осередок «Київська Громада» став центром процесів національного культурного відродження, які в цю епоху відбувалися і в інших слов'янських народів. М. Лисенко, своєю творчістю яскравого національного спрямування, культурницькою діяльністю, перш за все, як пропагандист української музики в різних регіонах Наддніпрянської України, а також активною участю в «Київській Громаді», зробив значний внесок у національно-культурний процес. Це й дало підставу молодшому сучаснику композитора С. Єфремову влучно відзначити, що М. Лисенко був «"інтимною силою" українського руху» [76, с. 5–6].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні документи

1. Відношення губернатора про діяльність народної школи в університеті та створення Української Громади. – Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), КМФ 707, Оп. 261, Спр. 11, 2 арк.

2. Дело по обвинению дворян Синегуба В.С., Потоцкого В.А. и Пилипенко В.А. о выяснении их причастности к «Малороссийской громаде», ЦДІАК України, КМФ 473, Оп. 1, Спр. 20, 583 арк.

3. Дело об учреждении надзора за бывшим студентом Киевского университета Б. Познанским, подозреваемым в принадлежности к Киевской Громаде, ЦДІАК України, КМФ 442, Оп. 811, Спр. 91, 179 арк.

4. Житецкий П. О правописании. Автогр. [кон. XIX в.] – Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), Ф.1, № 46558, 22 арк.

5. Житецький П. Заметки о разных методах изучения народных малорусских дум, ІР НБУВ, Ф.1, № 46548, 16 арк.

6. Житецкий П. Заметки по поводу новой редакции малорусского словаря, ІР НБУВ, Ф. 1, № 34422, 6 арк.

7. Житецкий П. Письмо об украинской грамматике 2 января 1872 г. из Киева, ІР НБУВ, Ф. 1, № 48184, 4 арк.

8. Житецький П. Дві промови до українського громадянства у Києві. Автограф [кін. XIX ст], ІР НБУВ, Ф.1, № 46604, 30 арк.

9. Записи народних пісень та аналіз їх Сквирської губернії. Є також господарські записи, переважно рукою П. Житецького [XIX ст.] 4 зошит, ІР НБУВ, Ф.1, № 46961, 15 арк.

10. Записка частного пристава Плоской части г. Киева от 16 ноября 1863 г. о существовании «Громад» в Киеве, Полтаве и Харькове. – ЦДІАК України, КМФ 442, Оп. 813, Спр. 637, арк. 12–13.

11. Народні пісні з записом нот, переважно рукою П. Житецького [кінець XIX ст.] 4 зошит, ІР НБУВ, Ф.1, № 46960, 22 арк.

12. Об обществе «Укр. Громада» (из рапорта начальника полиции Каневского у. и чиновника особых поручений от 12.05.1961 г.), ЦДІАК України, КМФ 442, Оп. 811, Спр. 91, 18 арк.

13. Отношение подольского и волынского генерал-губернатора к деятельности образовавшейся «Украинской Громады», ЦДІАК України, КМФ 707, Оп. 261, Спр. 11, 2 арк.

14. Показания Антоновича В. Б., Курлюка В. И., Цветкова Є. Ф. и др. о деятельности Малоросийской громады, ЦДІАК України, КМФ 473, Оп. 1, Спр. 20, арк. 536–542; 561–563; 567–573.

15. Стешко Ф. М. Лисенко і М. Драгоманов. – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, Ф. 201 (З. Геник-Березовська), од.зб. 434, 81 арк.

Список використаної літератури

16. Адаир Д. Эффективная коммуникация / Джон Адаир. – М. : Изд-во Эксмо, 2003. – 240 с.

17. Андрусяк Т. Шлях до свободи (М. Драгоманов про права людини) / Тарас Андрусяк. – Львів : Світ, 1998. – 192 с.

18. Антонець Н. Б. Русова Софія Федорівна / Н. Б. Антонець // Українська педагогіка в персоналіях : у 2-х кн. Кн. 2 : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – С. 136–145.

19. Антонович В. Автобіографічні записки. Уривки / Володимир Антонович // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 100–106.

20. Антонович В. Мемуари / Антонович В. // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х т. – Т. 1. – К. : Заповіт, 1997. – С. 157–182.

21. Антонович В. Твори / В. Антонович.– К. : Всеукраїнська АН, 1932 . – Т. 1. – 310 с.

22. Антонович В. Три національні типи народні / Володимир Антонович // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – С. 90–101.

23. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. / Антонович В. Б. / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – 816 с.

24. Антонович В. Про українофілів та українофільство / В. Антонович // Твори. – К. : Всеукраїнська АН, 1932. – Т. 1. – С. 131–139.

25. Антонович Д. Праця Олександра Русова для українського театру та музики / Дмитро Антонович // Студії з поля суспільних наук і статики [ред. Євгена Храпливого]. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1938. – Т. 5. – С. 31–50.

26. Антонович М. Недруковані листи В.Б. Антоновича до Ф.К. Вовка (З архіву УВАН) М. Антонович // Син України. Володимир Боніфітійович Антонович. – К., 1997. – Т. 1. – С. 239–252.

27. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850–1860-х рр. / Марко Антонович // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 28–49.

28. Балинова С. Страницы истории украинско-болгарских музыкальных связей / С. Балинова // Единение народов-единение культур. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 60–69.

29. Барвінський О. Спомини про Миколу Лисенка / О. Барвінський // // Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2 т. / [упорядкув., передм. та комент. Р. Пилипчука]. – К. : Муз. Україна. – 2003. – Т. 1. – С. 146–148.

30. Бебік В. М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технологія, техніка паблік рілейшнз / В. М. Бебік. – К. : Міжрегіональна академія управління персоналом, 2005. – 437 с.

31. Белодед И. К. Научное наследие П. И. Житецкого и современность / И. К. Белодед // Вопросы языкознания. – М., 1986. – № 1. – С. 111–117.

32. Бріцина О. І. Питання українського правопису у висвітленні П. Г. Житецького / О. І. Бріцина // Укр. мова в школі. – 1958. – № 6. – С. 15–19.

33. Булат Т. Микола Лисенко і його роль у зростанні всеслов'янської слави української пісні / Т. Булат // Народна творчість та етнографія. – К. : «Наукова думка», 1998. – № 2–3. – С. 3–16.

34. Булат Т. Світ Миколи Лисенка. Національна ідентичність, музика і політика України XIX – початку XX століття / Тамара Булат, Тарас Філенко. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США; К. : Майстерня книги , 2009. – 408 с.

35. Булат Т. П. З історії міжслов'янських музично-культурних взаємин (М.В. Лисенко в листуванні сучасників) / Т. П. Булат // Українська музична спадщина. – К. : Музична Україна, 1989. – Вип. 1. – С. 98–116.

36. Василенко З. І. Фольклористична діяльність М.В. Лисенка / З. І. Василенко. – К. : «Наукова Думка», 1972. – 188 с.

37. Вервес Г. Україна на рандеву з Європою / Г. Вервес – К. : Ін-т історії України, 1996. – 120 с.

38. Возняк М. Франко як дослідник і історик української літератури / Михайло Возняк // Українська література. – 1945. – № 3. – С. 92–111.

39. Глушакова Т.И. Переговоры: еффективное «ты – я взаимодействие» / Т.И. Глушкова. – М., 1991. – 152 с.

40. Гозенпуд А. Лысенко и Могучая кучка / А. Гозенпуд // Советская музыка. – 1952. – № 12. – С. 62–67.

41. Гордійчук М. Передмова / М. Гордійчук // Лисенко М.В. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм. –К. : «Мистецтво», 1955. – С. 5–6.

42. Грица С. Трансмісія фольклорної традиції: етномузикологічні розвідки. / С. Грица – К.; Т., 2002. – 234 с.

43. Грица С. Українська фольклористика XIX – початку XX століття і музичний фольклор: нарис / ІМФЕ НАН України / С. Грица – К.; Т. : АСТОН, 2007. – 152 с.

44. Грица С. Музично-фольклористичні та музикознавчі праці Ф.М. Колесси / С. Грица // Колесса Ф.М. Музикознавчі праці. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 3–18.

45. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.

46. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 -1886): [монографія] / Я. Грицак. – К. : Критика, 2006. – 632 с.

47. Громада: Українська збірка. Впорядкована Михайлом Драгомановим, № 1. Переднє слово до «Громади». – Женева, 1878. – 101 с.

48. Грушевський М. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності / М. Грушевський // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х т. – К. :Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 75–79.

49. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський // Духовна Україна: Зб. творів. – К. : Либідь, 1994. – С. 5–135.

50. Грушевський М. Пятдесят літ «Исторических песен Малорусского народа» Антоновича і Драгоманова / Грушевський М. // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – К. :Заповіт, 1997. – Т. 2. – С. 428–432.

51. Гуменюк Т. К. Феномен «commencement de siecle» як об'єкт культурологічного аналізу. Український контекст / Т. К. Гуменюк // Часопис НМАУ ім. П.І. Чайковського. – К., 2008. – №1(1). – С. 54–68.

52. Дашкевич Я. Національна свідомість українців на зламі XVI – XVII ст. / Ярослав Дашкевич // Сучасність. – К., 1992. – № 3. – С. 65–74.

53. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Іван Дзюба. – К. : Вид. дім «Київо-Могилянська академія», 2008. – 720 с.

54. Дзюба І. Між культурою і політикою / Іван Дзюба. – К. : «Фарба», 1998. – 373 с.

55. Дмитренко М. Символи українського фольклору: Монографія / Микола Дмитренко. – К. : УЦКД, 2011. – 400 с.

56. Днепров В. Д. Идеи, страсти, поступки / В. Д. Днепров. – Л. : Сов. писатель, 1978. – 384 с.

57. Доманицький В. Володимир Антонович. З нагоди 45-літнього ювилею наукової і громадської діяльності / Доманицький В. // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х т. – К. : Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 62–70.

58. Дорошенко В. Євген Чикаленко / Володимир Дорошенко // Євген Чикаленко. Спогади (1861-1907). – К. : Темпора, 2011. – С. 20–23.

59. Дорошенко Д. Володимир Антонович / Д. Дорошенко. – Прага, 1942. – 163 с.

60. Дорошенко Д. Мої спогади про Олександра Олександровича Русова / Дмитро Дорошенко // Студії з поля суспільних наук і статики [ред. Євгена Храпливого]. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1938. – Т. 5. – С. 86–106.

61. Дорощук Н.О. Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець XIX ст. – поч. XX ст.) : автореф. кандидат істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.О. Дорощук. – К., 1996. – 24 с.

62. Драгоманов М.П. Предисловие / М. П. Драгоманов // Письмо Н.И. Костомарова к издателю «Колокола». Женева : Изд-во «Громада», 1885. – С. 3–9.

63. Драгоманов М.П. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії / М.П. Драгоманов. – Женева – Львів, 1877. – 152 с.

64. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) / М. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: у 2-х т.– К., 1970. – Т. 2. – 595 с.

65. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) М. Драгоманова / М. Драгоманов. – Львов : З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1889. – Ч. 1. – 47 с.

66. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) М. Драгоманова / М. Драгоманов. – Львов : З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1890. – Ч. 3–4. – 96 с.

67. Драгоманов М. Галицько-руське письменство / Михайло Драгоманов. – Львів, 1876. – 38 с.

68. Драгоманов М. і українське національне відродження. Тези доповідей і повідомлень республіканської конференції молодих вчених присвяченої 150-ти річчю з дня народження М.П. Драгоманова. – К., 1991. – 125 с.

69. Драгоманов М. Микола Іванович Костомаров. Життєписний очерк / М. Драгоманов. – Львів, 1901. – 41 с.

70. Драгоманов М. П. Автобіографія / М. П. Драгоманов // Вибрані твори. – Прага, 1937. – 415 с.

71. Драгоманов М. П. Сторінки великого життя (додатки) / М. П. Драгоманов // Вибране («…мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упор. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; Приміт. Р.С. Міщука, В .С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – С. 605–618.

72. Драгоманов М. П. Ученая экспедиция в западнорусский край / М. П. Драгоманов // Вибране («…мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упор. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – С. 254–275.

73. Егорова В. Н. Антонин Дворжак: Монография / В. Н. Егорова. – М . : Музыка, 1997. – 616 с.

74. Євгунова-Щербина С. Пам’яти В. Б. Антоновича / С. Євгунова-Щербина // Україна, 1928. – №5. – С. 94–98.

75. Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. / Сергій Єкельчик. – К. : КІС, 2010. – 272 с.

76. Єфремов С. Інтимна Сила / С. Єфремов // Рада. – 1912. – 29 жовтня. – С. 5–6.

77. Єфремов С. З листів Костомарова до Антоновича / Єфремов С. / Син України. Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х т. – К. : Заповіт, 1997. – Т. 2. – С. 231–232.

78. Єфремов С. Передом судом власної совісті / Єфремов С. // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х т. – К. : Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 111–117.

79. Жебунев Л. Памяти А.А. Русова / Л. Жебунев // Киевская жизнь. – 1915. – № 10. – С. 17–24.

80. Житецький І. Київська громада за 60-х років / Житецький І. // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. – К. : Заповіт, 1997. – Т. 2. – С . 60–69.

81. Житецький І. Рецензія на Чикаленко Є. Спогади 1861-1907. Ч. І-ІІ. Львів 1925-1926 // Житецький І. / Син України. Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х т. – К. : Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 372.

82. Житецький П. Про українські народні думи. – К. : Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз, 1919. – 120 с.

83. Житецький П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецький. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. – 250 с.

84. Житецький П. Нарис літературної історії української мови XVII ст .» / П. Житецький // Вибрані праці. Філологія. – К. : «Наукова думка», 1987. –

325 с.
85. Житецький П. Г. З історії Київської української громади. Промова П. Житецького на Шевченкових роковинах (З його посмертних паперів) / Житецький П. Г. // Записки НТШ. – 1913. – Т. 116. – № 4. – С. 177–189.
86. Журналы заседаний Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. – Т. 1. – 1974. – С. 1–88 .
87. Загайкевич М. Іван Франко і українська музика / М. Загайкевич. – К., 1958. – 124 с.
88. Збірник музею діячів науки та мистецтва України. – К. : Всеукраїнська Академія Наук, 1930. – Т. 1: Присвячений Миколі Лисенкові. – 178 с.
89. Зоря, 1892. – ч. 3.
90. Иваньо И. Очерк развития эстетической мысли Украиины / И. Иваньо. – М.: Искусство, 1981. – 423 с.
91. Исторические песни малоруського народу с примечаниями В. Антоновича и М. Драгоманова: в 2-х т. – К. : Типогр. М.П. Фрица, 1874 – 1875.
Т. 1. – 1874. – 336 с.
Т. 2 – 1875 – 166 с.
92. Іван Франко про музику / упоряд. Тамара Коноварт. – Львів, 2006. – 120 с.
93. Ісаєвич Я. Наші три відродження – не лише здобутки, але й втрати / Ярослав Ісаєвич // Сучасність, 1998. – №12. – С. 136–143.
94. Каган М. С. Мир общения: проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
95. Каппелер А. Громадянська чи етнічна нація. Зауваги з теорії та історіографії / Андреас Каппелер // Україна. Процеси націотворення. – К. : К.І. С., 2011. – С. 13–28.
96. Каппелер А. Формування української нації у Російській імперії XIX століття на тлі націотворчих процесів у Європі / А. Каппелер // Формування української нації: історія та інтерпретації: Матеріали круглого столу істориків України (Львів – Брюховичі), 27 серпня 1993 року. – Львів, 1995. – С. 73–88.
97. Касьянов Г. Українська інтелігенція і національне питання: початок XX ст. / Г. Касьянов // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 1993. – С. 5–23.
98. Катренко А. М. Національно-культурна та політична діяльність Київської Громади (60-90 – ті роки XIX ст.) / Катренко А. М., Катренко Я. А. – К., 2003. – 180 с.
99. Катренко А. М. М. В. Лисенко і національно-визвольний рух в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / А. М. Катренко, С. Д. Денисенко // Український історичний журнал. – 1992. – № 7,8. – С. 48–59.
100. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1879): у 2-х т / О. Ф. Кістяківський. – К : «Наукова думка», 1994. – Т. 1. – 648 с.

101. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1880-1885): у 2-х т / О. Ф. Кістяківський. – К : «Наукова думка», 1995. – Т. 2. – 584 с.

102. Кіян О. Володимир Антонович історик й організатор «Київської історичної школи» / Олександр Кіян. – К., 2005. – 492 с.

103. Кобилянський Л. Спомини про М.В. Лисенка (з приводу перших роковин смерті батька української музики) / Люцій Кобилянський / // Микола Лисенко у спогадах сучасників : у 2 т. / [упорядкув., передм. та комент. Р. Пилипчука]. – К. : Муз. Україна, 2003. – Т. 1. – С. 185–195.

104. Козачок Я. В., Горленко О. А. Забуттю не підлягає. Микола Костомаров і Кирило-Мефодіївське товариство: Монографія / Я. В. Козачок, О. А. Горленко. – К. : НАУ, 2007 – 80 с.

105. Колеса Ф. Спогади про М. Лисенка / Філарет Колеса. – Львів : «Вільна Україна», 1947. – 64 с.

106. Колесса Ф. М. Мелодії українських народних дум / Ф. М. Колесса – К. :Наукова думка, 1969. – 592 с.

107. Колесса Ф. М. Народний напрям у творчості М. Лисенка / Ф. М. Колесса // Музикознавчі праці. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 484–492.

108. Колесса Ф. М. Музикознавчі праці / Ф. М. Колеса. – К.: «Наукова думка», 1970. – 591 с.

109. Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інонаціонального) / Т. І. Комаринець. – Львів : «Вища школа», 1983. – 223 с.

110. Кордуба М.М. Зв’язки В. Антоновича з Галичиною / М. Кордуба // Україна, 1928. – № 5. – С. 33–78.

111. Корній Л. «Жіноча лірика в романсах М. Лисенка на тексти Т. Шевченка / Л. Корній // Українське музикознавство. – К., 1992. – № 27. – С. 156–164.

112. Корній Л. Історія української музики. Частина друга. Друга половина XVIII ст. – Підручник / Лідія Корній. – Київ – Харків – Нью-Йорк : Видавництво М.П. Коць, 1998. – 388 с.

113. Корній Л. Історія української музики. Частина перша. Від найдавніших часів до середини XVII ст. – Підручник / Лідія Корній. – Київ – Харків – Нью-Йорк : Видавництво М.П. Коць, 1996. – 314 с.

114. Корній Л. Історія української музики. Частина третя. XIX ст. – Підручник / Лідія Корній. – Київ – Нью-Йорк : Видавництво М.П. Коць, 2001. – 480 с.

115. Корній Л. Історія української музичної культури: підручник для студентів вищих навчальних закладів / до 100-річчя Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського / Лідія Корній, Богдан Сюта. – К. : НМАУ імені П.І. Чайковського, 2011. – 736 с.

116. Корній Л. П. Микола Лисенко як творець української національної моделі романтичного стилю / Л. П. Корній // Часопис НМАУ ім. П. І. Чайковського. – К., 2012. – № 2(15). – С. 11–18.

117. Костомаров М. Письмо до видавця «Колокола» з передмовою М. Драгоманова / М. Костомаров. – Львів : НТШ, 1902. – 40 с.

118. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.

119. Костомаров Н. Две русские народности / Николай Костомаров // Основа. – Спб, 1861. – № 3. – С. 33–80.

120. Костомаров Н. И. Литературное наследие. Автобиография / Костомаров Н. И. – К., 1885. – 523 с.

121. Костомаров Н. И. Украинский сепаратизм (неизвестные запрещенные страницы) / Н. И. Костомаров. – Одеса, 1921. – 16 с.

122. Крижанская Ю. С. Грамматика общения / Ю. С. Крижанская, В. П. Третьяков. – М. : Смысл; Спб. : Питер, 2005. – 280 с.

123. Кримський А. Ю. Твори: в 5т. / А. Ю. Кримський. – К. : Наукова думка.

Т. 5: Листи (1890-1917). – 1973. – 547 с.

124. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: зб. статей / Б. Крупницький. – Мюнхен, 1959. – 156 с.

125. Левчик Н. Михайло Старицький та Микола Лисенко: творча співдружність / Надія Левчик // Українське музикознавство. – К., 2003. – Вип. 32. – С. 47–53.

126. Лисенко В. М. Лисенко в Петербурзі / В. Лисенко // Музика. – 1978. – №3. – С. 31.

127. Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – 680 с.

128. Лисенко М. В. З листа до редакції газети «Черниговские губернские ведомости» / М. В. Лисенко // Про народну пісню і про народність в музиці. – К. : Мистецтво, 1955. – С. 42–43.

129. Лисенко М. В. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм / М. В. Лисенко. – К. :«Мистецтво», 1955. – 88 с.

130. Лисенко О. М. В. Лисенко (Спогади сина) / Остап Лисенко / Літ. виклад Бориса Хандроса. – К. : Державне вид-во образотворчого мистецтва і муз. літ. УРСР, 1959. – 54 с.

131. Лисенко О.М. Спогади про батька / Літ. виклад Б. Хандроса; Передм. М.Т. Рильського. 5-те вид. / Остап Лисенко. – К. : «Муз. Україна», 1991. – 368 с.

132. Лист М. В. Лисенка до Б. С. Познанського № 125 від 19 лютого 1887 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 174–175.

133. Лист М. В. Лисенка до Б. С. Познанського № 133 від 29 грудня 1887 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 181.

134. Лист М. В. Лисенка до Б. С. Познанського № 132 від 16 грудня 1887 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 180.

135. Лист М. В. Лисенка до Б. С. Познанського № 159 від 18 жовтня 1891 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 196.

136. Лист М. В. Лисенка до Б. С. Познанського № 179 від 28 січня 1893 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна,

2004. – С. 213–215.
137. Лист М. В. Лисенка до Б. С. Познанського № 182 від 31 березня 1893 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 216–217.
138. Лист М. В. Лисенка до Б. С. Познанського № 337 від 1 жовтня 1901 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 322–323.
139. Лист М. В. Лисенка до Б. С. Познанського № 369 від 22 листопада 1902 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 342–343.
140. Лист М. В. Лисенка до Б. С. Познанського № 318 від 10 грудня 1900 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 310–311.
141. Лист М. В. Лисенка до Б. С. Познанського № 431 від 21 лютого 1905 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 392–394.
142. Лист М. В. Лисенка до Б. С. Познанського № 161 від 29 листопада 1891 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 198.
143. Лист М. В. Лисенка до В. Лукича № 157 від 15 червня 1891 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 195.
144. Лист М. В. Лисенка до В. Лукича № 171 від 28 листопада 1892 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 205–207.
145. Лист М. В. Лисенка до В. Лукича № 187 від 3/15 грудня 1893 року // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 220.
146. Лист М. В. Лисенка до Д. І. Еварнацького [Яворницького] № 232 від 2 грудня 1895 року // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 248–249.
147. Лист М. В. Лисенка до І. С. Нечуя-Левицького № 43 від 6 липня 1874 року // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 90–91.
148. Лист М. В. Лисенка до І. С. Нечуя-Левицького № 44 від 22 липня 1874 року // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 91–93.
149. Лист М. В. Лисенка до І. С. Нечуя-Левицького № 45 від 23 серпня 1874 року // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 93–97.
150. Лист М. В. Лисенка до І. С. Нечуя-Левицького № 76 від 4 листопада 1878 року // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 135–136.
151. Лист М. В. Лисенка до І. П. Пулюя № 313 від 29 вересня 1900 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 307–308.
152. Лист М. В. Лисенка до Л. М. Драгоманової № 70 від 2/14 березня 1878 року // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 127–128.
153. Лист М. В. Лисенка до М. П. і Л. М. Драгоманових № 111 від 4/16 січня 1886 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 165.
154. Лист М. В. Лисенка до М. П. і Л. М. Драгоманових № 135 від 12 січня 1888 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 182.

155. Лист М. В. Лисенка до М. П. і Л. М. Драгоманових № 60 від 23 серпня 1876 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 111–112.

156. Лист М. В. Лисенка до О. М. Куліш (Ганни Барвінок) № 262 від 29 січня 1898 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 273–274.

157. Лист М. В. Лисенка до О. М. Куліш (Ганни Барвінок) № 264 від 4 квітня 1898 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 275.

158. Лист М. В. Лисенка до О. М. Куліш (Ганни Барвінок) № 265 від 5 квітня 1898 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 275.

159. Лист М. В. Лисенка до О. М. Куліш (Ганни Барвінок) № 267 від 2 травня 1898 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 276–277.

160. Лист М. В. Лисенка до О. М. Куліш (Ганни Барвінок) № 278 від 18 лютого 1899 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 284–285.

161. Лист М. В. Лисенка до О. М. Куліш (Ганни Барвінок) № 280 від 8 березня 1899 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 285–286.

162. Лист М. В. Лисенка до О. М. Куліш (Ганни Барвінок) № 283 від 11 квітня 1899 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 287.

163. Лист М. В. Лисенка до О. М. Куліш (Ганни Барвінок) № 301 від 3 січня 1900 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 299.

164. Лист М. В. Лисенка до О. М. Куліш (Ганни Барвінок) № 302 від 6 березня 1900 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 300.

165. Лист М. В. Лисенка до О. М. Куліш (Ганни Барвінок) № 326 від 1 травня 1901 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 315.

166. Лист М. В. Лисенка до О. Я. Кониського № 56 від 26 квітня 1876 р . // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 108–109.

167. Лист М. В. Лисенка до О. Я. Кониського № 57 від 5 травня 1876 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 109.

168. Лист М. В. Лисенка до Л. Комарової № 99 від 15 лютого 1884 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 156–157.

169. Лист М. В. Лисенка до президії Наукового товариства ім. Т. Шевченка № 429 від 3 листопада 1904 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 392.

170. Лист М. В. Лисенка до П. Г. Житецького № 53 від 14 лютого 1876 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 104–105.

171. Лист М. Лисенка до А. К. Вахнянина № 29 від 7 травня 1869 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 77.

172. Лист М. Лисенка до А. К. Вахнянина № 114 від 24 лютого 1886 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 166–167.

173. Лист М. Лисенка до А. К. Вахнянина № 37 від 9 лютого 1870 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. –

С. 85.

174. Лист М. Лисенка до Г. Маркевича № 147 від 2 грудня 1890 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 187–188.

175. Лист М. Лисенка до Г. Маркевича № 216 від 23 грудня 1894 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 239.

176. Лист М. Лисенка до Г. Маркевича № 388 від 25 липня 1903 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 361–362.

177. Лист М. Лисенка до І. Микити № 24 від 2 січня 1869 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 68–69.

178. Лист М. Лисенка до І. Франка № 109 від 8 грудня 1885 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 163– 164.

179. Лист М. Лисенка до І. Франка № 101 від 15 лютого 1885 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 158.

180. Лист М. Лисенка до М. Драгоманова № 52 від 18 січня 1876 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 103– 104.

181. Лист М. Лисенка до М. Драгоманова № 63 від 12 жовтня 1876 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 114–115.

182. Лист М. Лисенка до М. Драгоманова № 65 від 18 листопада 1876 р . // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 116–118.

183. Лист М. Лисенка до М. Драгоманова № 68 від 20 жовтня 1877 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 122–125.

184. Лист М. Лисенка до М. Драгоманова № 77 від 15 листопаду 1878 р . // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 136–137.

185. Лист М. Лисенка до М. Менцинського № 415 від 18 травня 1904 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 383–384.

186. Лист М. Лисенка до М. Менцинського № 418 від 16 червня 1904 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 386.

187. Лист М. Лисенка до О. Й. Нижанківського № 155 від 22 січня 1891 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 193–194.

188. Лист М. Лисенка до О. О та А. М. О'Коннорів № 47 від 10 січня 1875 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 99–100.

189. Лист М. Лисенка до О. П. Косач (Олени Пчілки) № 197 від 20 січня 1894 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 226–227.

190. Лист М. Лисенка до редакції болгарського музичного журналу «Гусла» № 154 від 1891 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 192–193.

191. Лист М. Лисенка до редакції газети «Заря» № 90 від 6 квітня 1882 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 147–152.

192. Лист М. Лисенка до Б. Чайченка, В. Самійленка, О. Русова, І. Шрага № 251 від 12 січня 1897 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 268.

193. Лист М. Лисенка до рідних № 12 від 11 лютого / 29 січня 1868 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 44–47.

194. Лист М. Лисенка до рідних № 18 від 5 червня / 25 травня 1868 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 60–61.

195. Лист М. Лисенка до рідних № 40 від 14/26 липня 1873 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 87–89.

196. Лист М. Лисенка до рідних № 9 від 10 січня 1868 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 39–42.

197. Лист М. Лисенка до О. Барвінського № 35 від 24 жовтня 1869 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 83–84.

198. Лист М. Лисенка до О. Барвінського № 142 від 15 травня 1889 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 185–186.

199. Лист М. Лисенка до Ф. Колесси № 242 від 22 квітня 1896 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 254–259.

200. Лист М. Лисенка до Ф. Колесси №245 від 17 травня 1896 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 260–264.

201. Лист М. Лисенка до Ф. Колесси № 272 від 24 вересня 1898 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 280–281.

202. Лист М. Лисенка до Ф. Колесси № 488 від 6 травня 1909 р. // Лисенко М. Листи / [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 438– 439.

203. Лист «Старої Громади» до М. П. Драгоманова № 120 від 28 лютого 1878 року // Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1 : Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – Варшава, 1937. – С 261–264.

204. Лист П. І. Житецького до М. П. Драгоманова № 38 від 1 грудня 1870 року // Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1 : Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – Варшава, 1937 р.– С 93–94.

205. Лист П. І. Житецького до М. П. Драгоманова № 48 від 12 жовтня 1871 року // Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1 : Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – Варшава, 1937 р.– С 115–117.

206. Лист П. І. Житецького до М. П. Драгоманова № 40 від 22 грудня 1870 року // Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1 : Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – Варшава, 1937. – С 96–98.

207. Лист П. І. Житецького до М. П. Драгоманова № 41 від 3 лютого 1871 р. // Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1 : Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – Варшава, 1937. – С 98–101.

208. Лист П. І. Житецького до М. П. Драгоманова № 53 від 27 червня 1872 р. // Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1 : Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – Варшава, 1937. – С. 127–130.

209. Лист П. І. Житецького.до М. П. Драгоманова № 50 від 7 лютого 1872 р. // Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1 : Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – Варшава, 1937. – С 122–123.

210. Лист Ю. Цвітківського до М. П. Драгоманова № 107 від 7/19 червня 1877 року // Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1 : Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – Варшава, 1937. – С 222–229.

211. Лист Ю. Цвітківського до М. П. Драгоманова № 105 від 1877 року // Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1 : Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – Варшава, 1937. – С 218–219.

212. Лист Ю. Цвітківського до М. П. Драгоманова № 102 від 9 грудня 1976 року // Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1 : Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – Варшава, 1937. – С 203–210.

213. Лист Ю. Цвітківського до М. П. Драгоманова № 108 від 1877 року // Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1 : Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – Варшава, 1937. – С 229–231.

214. Листи Володимира Антоновича до Дмитра Багалія за 1880–1902 роки (автографи та копії) // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. – К. : Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 234–235.

215. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух на передодні Першої світової війни / Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т./ ред. Ф. Сисин; упорядн. Я. Грицак. – К. : Основа, 1994. – Т. 1. – С. 471–484.

216. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії XIX ст. / Лисяк -Рудницький І. // Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упорядн. Я. Грицак. – К. : Основа, 1994. – Т.1. – С. 193–202.

217. Лотоцький О. До світогляду старого українофільства. (З листування І.Я. Рудченка з М.П. Драгомановим) / О. Лотоцький // З минулого. – Варшава, 1938. – Т. 48. – С. 18–24.

218. Лысенко В. О. О дирижерско-хоровом методе и стиле Н.В. Лысенко / В. О. Лысенко // Методика и теория инструментального и хорового исполнительства. – К., 1980. – С. 61–70.

219. Лысенко О. Н. Народно-освободительные идеи в творчестве Н.В. Лысенко в предреволюционный период и в революцию 1905-1907 гг. / О. Н. Лысенко // Научно-методические записки. – К., 1957. – С. 81–95.

220. Малюта О. «Просвіти» і Українська державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / Ольга Малюта. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2008. – 840 с.

221. Марахов Г. И. Киевский университет в революционно-демократическом движении (1934-1984) / Г. И. Марахов – К. : Вища школа, 1984. – 118 с.

222. Масенко Л. Павло Гнатович Житецький / Л. Масенко // П.Г. Житецький. Вибрані праці. Філологія. – К., 1987. –С. 3–18.

223. Маурер Т. Новый подход к социальной истории университета: коллективная биография профессоров / Т. Маурер // Из истории русской интеллигенции. Сб. мат-лов и ст. к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной -Свирской. – СПб., 2003. – С. 273–301.

224. Микола Віталійович Лисенко. Життєопис. Каталог музичних творів, науково-теоретичних та фольклористичних праць / [авт. розробка Р.

Скорульської]. – К., 2004. – 53 с.

225. Михайлин І. Етюди про Костомарова / Ігор Михайлін // Зб. ХІФТ. Нова серія. – Х., 1993. – Т. 1. – С. 51–64.

226. Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів / [зладив і видав М. Павлик]. – Львів : З друк. В. Манецького під. упр. В. Годака, 1896. – 442 с.

227. Мияковский В. «Киевская громада» (Из истории украинского общественног движения 60-х г.г.) / Мияковский В. // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. – К. : Заповіт, 1997. – Т. 2. – 49–60.

228. Міяковський В. Недруковане й забуте. Громадські рухи XIX ст. Новітня українська література / В. Міяковський – Нью-Йорк, 1984. – 509 с.

229. Нариси з історії українського національного руху [колективна монографія] / відп. редактор В.Г. Сарбей. – К., 1994. – 190 с.

230. Нечуй-Левицький І. Школа повинна бути національна // Дніпрові хвилі. – 1911. – № 15. – С. 208–213.

231. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: У 10 т. / І. Нечуй-Левицький. – К. : Наукова думка.

Т. 10. – 1968. – 587 с.

232. Огієнко І. Історія української літературної мови [упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик] / Іван Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.

233. Олександр Кониський (1836–1900) – [Електроний ресурс]. – Режим доступу : http://www.shkola.ostriv.in.ua/.../code.../list-B407A47B26 (31 серпня 2006).

234. Олександр Якович Кониський. – [Електроний ресурс]. Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/ (29 квітня 2013).

235. Олена Пчілка. Мистецька сторінка. – [Електроний ресурс]. Режим доступу : HYPERLINK "http://www.storinka-m.kiev.ua/user_page.php?u_id=200" http://www.storinka-m.kiev.ua/user_page.php?u_id=200

236. Олена Пчілка. – [Електроний ресурс]. – Режим доступу : http://uk. wikipedia.org/wiki/ (17 липня 2013).

237. Пазенко О. Діяльність М. Лисенка і М. Старицького в аматорському драматичному гуртку (Київ, 1872-1882 р.) / О. Пазенко // Микола Лисенко та музичний світ / До 150-річчя від дня народження /: Тези Міжнарод. наукової конференції 20-22 травня 1992 р. / Київська держ. консерваторія ім. П.І. Чайковського. – К.,1992. – С. 29–31.

238. Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко // Київська старина. – 1998. – № 2. – С. 49–84.

239. Панченко В. Передмова. Літописець Чикаленко / Володимир Панченко // Євген Чикаленко. Спогади (1861-1907). – К. : Темпора, 2011. – С. 9–19.

240. Парыгин Б. Д. НТР и личность. Соціально-психологические проблемы / Б. Д. Парыгин. – М. : Політіздат, 1978. – 240 с.

241. Перетц В. Павло Житецький. До ювілею 45-літньої наукової діяльності / В. Перетц // Записки Українського Наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 2. – С. 3–38.

242. Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К. : Наукова думка, 1976. – 288 с.

243. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. – К. : Наукова думка, 1987. – 208 с.

244. Побірченко Н. Павло Житецький – український вчений, педагог, громадський діяч / Наталя Побірченко. – К. : Педагогічна думка, 1997. – 36 с.

245. Побірченко Н. Проблеми виховання підростаючого покоління в педагогічній спадщині Івана Нечуя-Левицького: Монографія / Наталія Побірченко. – Умань : РВЦ «Софія», 2008. – 184 с.

246. Побірченко Н. Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог. Короткий життєпис / Наталя Побірченко. – К. : Педагогічна думка, 1998. – 72 с.

247. Побірченко Н. Запізнілий романтик Тадей Рильський / Н. С. Побірченко // е-журнал «Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку». – Вип. №1[2010]. – [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.intellect-invest.org.ua/pedagog_editions_e-mag.

248. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : Артек, 1998. – 728 с.

249. Портнов А. Сучасна історіографія українського націотворення: кілька спостережень / Андрій Портнов // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. – К. : К.І.С., 2011. – С. 39–47.

250. Пчілка Олена. З «Автобіографії» / Олена Пчілка // Микола Лисенко у спогадах сучасників : у 2 т. / [упорядкув., передм. та комент. Р. Пилипчука]. – К. : Муз. Україна, 2003. – Т. 1 – С. 141–145.

251. Пчілка Олена. Микола Лисенко: життя і праця (спогади і думки) / Олена Пчілка // Микола Лисенко у спогадах сучасників : у 2 т. / [упорядкув., передм. та комент. Р. Пилипчука]. – К. : Муз. Україна, 2003. – Т. 1 – С. 64–140 .

252. Пчілка О. Микола Лисенко (спогади і думки) / Олена Пчілка // Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2 т. / [упоряд., передм. та комент. Р. Я. Пилипчука]. – К. : Музична Україна. – 2003. – Т. 1 – С. 40–63.

253. Пчілка О. Твори. / Олена Пчілка. – К. : Дніпро, 1971. – 464 с.

254. Пчілка О. Микола Лисенко (Спогади і думки) / О. Пчілка // Літерат.-наук. Вісник. – К., 1913. – Т. LXI. – С. 56–73.

255. Ревуцький Д. «Андрашіада» – опера М. Лисенка на текст М. Драгоманова та М. Старицького (1866 р.) / Дмитро Ревуцький // Збірник музею діячів науки та мистецтв України. – К., 1930. – Т. 1. – С. 79–116.

256. Родионов Б.А. Коммуникация как социальное явление / Б.А. Родионов. – Издательство Ростовського университета, 1984. – 144 с.

257. Русов А. Как я стал членом «Громады» / А. Русов // Украинская жизнь. – 1913. – № 10. – С. 40–49.

258. Русов А. Несколько слов о значении трудов и творчества Н. В. Лысенка для малоруського народа / А. Русов // Киевская старина. – 1903. – № 10–12. – С. 483–517.

259. Русов О. Лисенко – науковий дослідник законів української музики / Олександр Русов // Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2 т. / [упорядкув., передм. та комент. Р. Пилипчука]. – К. : Муз. Україна, 2003. – Т. 1. – С. 179–184.

260. Русов О. Пам'яті П. Житецького / О. Русов // Світло. – 1911. – № 7 . – С. 32–35.

261. Русов О. Спомини про пражське видання «Кобзаря» / О. Русов // Україна. – 1907. – № 1–3. – С. 125–135.

262. Русова С. Микола Лисенко (спомини) / Софія Русова // Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2-х т. / [упорядкув., передм. та комент. Р. Пилипчука]. – К. : Муз. Україна, 2003. – Т. 1. – С. 170–172.

263. Русова С. Мої спомини (рр. 1861–1879) / Софія Русова // Микола Лисенко у спогадах сучасників : у 2-х т. / [упорядкув., передм. та комент. Р. Пилипчука]. – К. : Муз. Україна, 2003. – Т. 1 – С. 153–165.

264. Русова С. Спомини (М. В. Лисенко) / Софія Русова // Микола Лисенко у спогадах сучасників : у 2-х т. / [упорядкув., передм. та комент. Р. Пилипчука]. – К. : Муз. Україна, 2003. – Т. 1. – С. 166–169.

265. Русова С. Спогади про Миколу Лисенка / Софія Русова // Микола Лисенко у спогадах сучасників : у 2-х т. / [упорядкув., передм. та комент. Р. Пилипчука]. – К. : Муз. Україна, 2003. – Т. 1. – С. 173–178.

266. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадівських рухів на Україні 1860–1870-х рр. / Ф. Савченко. – Харків, Київ : ДВУ, 1930. – 433 с.

267. Сагатовский В. Н. Социальное проэктирование (к основам теории) / В. Н. Сагатовский // Прикладная этика и управление нравственным воспитанием. – Томск, 1980. – С. 84–86.

268. Садовський В. Олександр Русов як дослідник господарського життя України / Валентин Садовський // Студії з поля суспільних наук і статики [ред. Євгена Храпливого]. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1938. – Т. 5. – С. 7–16.

269. Світленко С. Українські Громади другої половини XIX-початку XX століття (Особливості ідеології та діяльності) / Сергій Світленко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 9–28.

270. Світленко С.. Народолюбці / С. Світленко // Енциклопедія історії України : Т. 7: Мі-О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : «Наукова думка», 2010. С. 199–202.

271. Скринник М. Буттєві смисли національної ідентичності в українському романтизмі : автореф. на здобуття наук. ступеня доктора філософських наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / М. Скринник. – Львів, 2008. – 36 с.

272. Сов'як Р. М. Лисенко і О. Нижанківський (до питання взаємостосунків) / Р. Сов'як // Микола Лисенко та музичний світ / До 150-річчя від дня народження / :Тези Міжнарод. наукової конференції 20-22 травня 1992 р. / Київська держ. Консерваторія ім. П.І. Чайковського. – К., 1992 . – С. 86–87.

273. Сокирко Л. М. П. Старицький: критико-біографічний нарис / Л. М. Сокирко, К. : Держ. видво образотв. мистец. і муз. лри УРСР, 1960. – 172 с.

274. Старицкий М. К биографии Н. В. Лысенка (воспоминания) / М. Старицкий // Микола Лисенко у спогадах сучасників : у 2 т. / [упорядкув.,

передм. та комент. Р. Пилипчука]. – К. : Муз. Україна, 2003. – Т. 1. – С. 11–39.

275. Старицкий М. К биографии М. Лисенко / М. Старицкий // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – № 12. – С. 442–482.

276. Старицький М. Твори : У 8 т. / М. Старицький. – К. : Дніпро, 1965. – Т. 8 – 750 с.

277. Старицька-Черняхівська Л. Двадцять п'ять років українського театру / Л. Старицька-Черняхівська // Україна, 1907. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 44–95.

278. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії / Інна Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Вченим-колегам з нагоди 70-річчя з дня заснування Інституту історії України НАН України присвячуємо. Число 13. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006 . – Ч.1. – С. 6–27.

279. Степанська О. М. Лисенко та М. Костомаров: життєві та творчі паралелі / Олександра Степанська // Київське музикознавство. – Вип. 1. – К., 1998. – С. 34–43.

280. Степанська О. Слов'янська міфологія як фактор стилеутворення в українській та російській опері другій половині XIX століття «Різдвяна ніч» М . Лисенка» та «Ночь перед рождеством» М. Римського-Корсакова : дис…. канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.03 – Музичне мистецтво / Степанська Олександра Станіславівна ; Нац. муз. академія України ім. П. І. Чайковського. – К., 1999. – 188 с.

281. Студинський К. Критика М. Драгоманова за перше число львівської «Правди» за 1874 р. / К. Студинський // Україна. – 1926. – №4. – С. 135–138.

282. Тер Ф. Націотворення в багатонаціональній імперії як виклик дослідженням націоналізму / Філіпп Тер // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. – К. : К.І.С., 2011. – С. 48–60.

283. Труды этнографическо-статистической экспедиціи в западно-русскій край. Народный дневник / Н.И. Костомаров. – С-Петербург, 1872. – Т. 3. – 488 с.

284. Тышко С. В. Странствия Глинки. Комментарий к «Запискам». Часть III. Путешествие на Пиренеи или испанские арабески / С. В. Тышко, Г. В. Куколь. – К., 2011. – 544 с.

285. Украинская жизнь. – 1913. – № 7–8.

286. Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн. 1: Навч.посібник / За ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – 624 с.

287. Федченко П. М. М. Драгоманов: Життя і творчість. / П. М. Федченко. – К. : «Дніпро». – 1991. – 368 с.

288. Философский словар / Под ред. И.Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1980. – 4-е изд.– 444 с.

289. Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. / І. Франко. – К. : Наукова думка.

Т. 47: Історичні праці (1898–1913). – 1986. – 765 с.

290. Франко І. 60-ті роки на Україні / Франко І. // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К. : Заповіт, 1997. – С. 28 .

291. Франко І. Михайло Петрович Старицький / І. Франко // Зібрання творів у 50-ти т. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 33. – С. 230–277.

292. Франко І.. Про театр і драматургію: вибрані статті, рецензії та висловлювання [упоряд. М. Нечиталюк, відп. ред. С. Щурат] / І. Франко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 240 с.

293. Цибаньова О. Лаври і терни…Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького / Ольга Цибаньова. – К., 1996. – 188 с.

294. Чередниченко Д. Павло Чубинський / Дмитро Чередниченко. – К. : Видавничий дім «Альтернатива», 2005. – 376 с.

295. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907) / Євген Чикаленко. – Нью-Йорк : Українська Вільна академія Наук у США, 1955. – 504 с.

296. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Євген Чикаленко. – К. : Темпора, 2011. – 544 с.

297. Чудутова Г. Ю. «Киевская старина» і М.В. Лисенко / Г. Ю. Чудутова // Українське музикознавство. – К., 1992. – Вип. 27. – С. 42–53.

298. Шибутані Т. Соціальна психологія / Т. Шибутані. – М. : Прогресс, 1969. – 535 с.

299. Шрамченко Л. Український статистик Олександер Русов / Лев Шрамченко // Студії з поля суспільних наук і статики [ред. Євгена Храпливого]. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1938. – Т. 5. – С. 17–30.

300. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К. : «Часопис “Критика”», 2007. – 376 с.

301. Яницкий О. Н. Урбанизация и социальные противоречия капитализма. Критика американской буржуазной социологии / О. Н. Яницкий. – М. : Наука, 1975. – 333 с.

302. Яросевич Л. В. Микола Лисенко і Михайло Старицький / Л. В. Яросевич // Українське музикознавство. – Вип. 27. – К., 1992. – С. 62–69.